

OFFICINA HUNGARICA XI

Tapodi Zsuzsa

Irodalom a politika szolgálatában

**Gaál Gábor munkássága
pályája utolsó szakaszában
(1946–1954)**

Nemzetközi Hungarológiai Központ

Budapest, 2001

officina hungarica XI

Tapodi Zsuzsa

Irodalom a politika szolgálatában

**Gaál Gábor munkássága pályája
utolsó szakaszában
(1946–1954)**

Tudományos vezető:
Cs. Gyimesi Éva

Nemzetközi Hungarológiai Központ
Budapest, 2001

Szerkesztőbizottság:

Brendel János (Poznań), *Holger Fischer* (Hamburg), *Honti László* (Udine),
Köpeczi Béla (Budapest), *Lars-Gunnar Larsson* (Uppsala),
Oscar Lazar (Lund), *Péntek János* (Kolozsvár), *Jean Perrot* (Párizs),
Richard Pražak (Brno), *Sárközy Péter* (Róma), *Peter Sherwood* (London),
Andrzej Sieroszewski (Varsó), *Tarnói László* (Budapest).

Sorozatszerkesztő:

Tarnói László

A kiadást javasolta:

Péntek János

Kiadó:

Tverdota György

Borítóterv:

Burján Ildikó

ISSN 1217 4335

ISBN 963 8425 14 8

1.

Bevezetés

Mindannyian benne állunk a hagyományban, múlt és jelen között a pillanatban. Megérteni a hagyományt azonos törekvés azzal, hogy megértsük önmagunkat. A szubjektum történetének változásai – akárcsak a társadalom történetének nagy fordulói – csupán utólag válnak láthatókká, általában az adott korszak önképétől eltérő értelemben. Így aztán a hagyománnyal folytatott párbeszéd csak akkor szolgálhat az eltávolodás közegéül, ha elsősorban a megértést, és nem az elutasítást helyezi előtérbe.

Jelen dolgozat Gaál Gábor munkásságának végső periódusát vizsgálja, az életének utolsó nyolc esztendejében keletkezett írásokat állítva a középpontba. Témaválasztásomat az indokolja, hogy a két világháború közötti korszak, a kritikus indulásának és a – főművének tekinthető – *Korunk*-szerkesztésének periódusa meglehetősen jól ismert és feldolgozott¹, az 1946-tól a végső elhallgatásig keletkezett írásokkal viszont érdemben nem foglalkoztak a kutatók. Ez a korszak a Gaál által vallott eszmények megvalósulásának ideje, amikor „a szabad úton”, teljes erőbedobással láthatott munkájához. Ugyanekkor az irodalom életében is jelentős változások zajlottak le, melyek a kánonok alakulásának szempontjából is érdekessé teszik a periódust. Gaál Gábor hazai magyar irodalmunkban a vezető kanonizátor szerepét töltötte be. Munkássága az erdélyi magyar irodalomértési hagyomány ma is élő örökségeként napjainkig rányomja bélyegét az irodalomhoz való viszonyunkra. A ma oktató irodalomtanárok zöme abban a korszakban tanult, amikor ez az életmű a „nagy klasszikus” szerepét töltötte be, olyan szemléletet kellett elsajátítania – s a diktatúra

¹ Fontosabb dokumentumok: Jancsó Elemér: *G. G. öröksége*. In: Utunk 1954/25 és Kortársaim. 1976. Földes László: *G.G. emlékezete*. In: Igaz Szó 1954/9. Kohn Hillem: *G. G. és a Korunk*. In: Korunk 1957/1. Uő. *G. G., a szerkesztő politikus*. In: Korunk 1967/7. Szentimrei Jenő: *G. G., a szerkesztő*. In: Korunk 1957/1. Kallós Miklós: *A Korunk és szerkesztője*. In: Korunk 1964/7. Nagy István: *Ismerkedés Gaál Gáborral*. In: Korunk 1964/7. Méliusz József: *Egy arckép. G. G.* In: Igaz Szó 1965/5 és *Az új hagyományért*. Kriterion. Bukarest. 1969. Uő. *G. G. látszólag lehetetlen megidézése*. In: Igaz Szó 1971/5 és *Az illúziók kávéháza*. Kriterion. Bukarest. 1971. Tóth Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Kriterion. Bukarest. 1971. Uő. *Rólunk van szó. Tanulmányok*. Kriterion. Bukarest. 1980. Balogh Edgár: *Ketten: Gaál és Fábry*. In: Mesterek és kortársak. Kriterion. Bukarest. 1974. Uő. *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Kriterion. Bukarest. 1974. Gáll Ernő: *Ilyennek ismertem*. In: Utunk 1974/33. Gálfalvi Zsolt: *G. G.: Igény és mérték*. In: A Hét. 1974/33. *50 éves a Korunk*. Irodalmi Múzeum. Budapest. 1977.

idején kötelező módon továbbadnia – mely levezethető az irodalompolitikus által ebben a periódusban megteremtett kánonból.

1. Az oktatás révén – mely a tudás szervezett továbbadásaként a tanulók olvasói elváráshorizontját befolyásolja – konzerválható akár egy tételesen már nem vallott kánon is, melynek segítségével kész mentalitásbeli struktúrák örökíthetők tovább. Az a tudás ugyanis, hogy a szövegeknek mely rétegeire kell odafigyelnünk, vagy hogy milyen értelmezői stratégiákat kell választanunk, meghatározza az új művek befogadását is. A kánonalakítás műveletei közül a kijelölt Nagy Művek listájánál hosszabb életűeknek tűnnek az értelmezési stratégiák, tehát az a konvencióhalmaz, melynek segítségével az irodalomhoz közelítünk. A Gaál és a korszak romániai magyar irodalmi életének alakításában szerepet játszó társai (Csehi Gyula, Nagy István stb.) által meghatározott, és az intézmények segítségével a politikai hatalom céljainak megfelelően hivatalossá tett kánon esetében szívósan továbbél az irodalom társadalomszemléletére koncentráció, amely a tartalom és forma merev szétválasztásával és az előbbire való fokozott figyelemmel társul, valamint az irodalom tanító és valóságtükröző szerepének kiemelésével, az immanens értékek helyett az ideológiákra fektetve hangsúlyt. A ma is használt tankönyvek zömének kinyilatkoztató, monologikus beszédmódja a megfellebbezhetetlen igazság birtoklásának tudatából ered, akárcsak az a – nagyon gyakori – tanári magatartás, amelyik csupán egyetlen lehetséges olvasatot enged meg, és azt mereven vissza is kéri. Bár nem számol vele, ez a szemlélet egyenes ági örököse a marxista kizárólagosságnak, amely önmagát az egyetlen tudományos világnézetnek tekintette, olyannak, melyhez viszonyítva minden más vélemény jó esetben csupán tévedés, rosszabb esetben viszont egy más, kártékonynak tételezett világnézet üldözendő eredője. Az irodalom létmódjára vonatkozó kérdéseket tisztázatlanul hagyó tankönyvek (Orbán Gyöngyi alternatív könyvsorozatának kivételével) máig az irodalom felépítmény-jellegét sugallják, mivel a tanulók egyfajta irodalommal illusztrált társadalomtörténettel találkoznak mind a felépítésben (bevezető történeti áttekintés, majd alkotói portrék sora), mind az értelmezésekben. Az irodalomtörténeti korszakoknak a nagy társadalmi fordulókhoz kötése szintén ezt a felépítmény-jelleget szuggereálja. A korszakok elhatárolásának ez a módja jellemezte Gaál Gábor irodalomtörténész és tankönyvszerkesztői gyakorlatát is. Konceptióját vezércikkeitől tanulmányaiig és előadásaiig a szolgálatában álló intézményi rendszer segítségével, az általa betöltött pozíciók súlyával támogatva tehette megkerülhetetlenné.

A kánonbeli helyüket kivételesen napjainkig megtartó alkotók esetében is kísért az ötvenes évek elején kanonizált olvasat. A Gaál által valóságirodalomként számonkért témakör és az általa klasszikusi rangra emelt alkotók 1999-ben is centrális szerepet töltenek be az oktatásban, kiszorítva az ideológia-mentes, esztétikai szempontból értékesebb, a gyermekek számára élvezhetőbb műveket (Nagy István, Nagy Lajos, Veres Péter írásai például Lázár Ervin, Molnár Ferenc vagy Weöres Sándor regényei, versei helyett). Aki 2000 nyarán áll képességvizsgára, az költészet címén jórészt a „Petőfi–Ady–József Attila forradalmi lírája” és a transzszilvanizmus eszmekörébe tartozó alkotások segítségével közelíthetett az irodalomhoz. József Attila: *De szeretnék gazdag lenni; Szeretném, ha vadalmafa lennék; Anyám; Favágó; Holt vidék* című verseit, Nagy István *Sáncalja; Réz Mihályék kóstolója* című regényeit, Nagy Lajos *Három éhenkórász*, Veres Péter *Gyermekharag* című elbeszéléseit olvasva a tanulók ma is egy komor, osztályharcos világkép, a szegénység és lázadás bűvöletében formálódnak.

2. Amikor irodalmat olvasunk, akkor sohasem az élő, hús-vér szerzővel „beszélgetünk”, hanem egy olyan szubjektummal, aki a szövegolvasás során konstituálódik. Ha feltételezzük, hogy az írott szöveg esetén nincs alapvető különbség az irodalmi és az irodalomról szóló (például a kritikai) beszéd kommunikációs jellege között, akkor be kell látnunk, hogy a kritikai szöveg is mindig elfedi szerzőjének „valódi” individuumát, hogy a kritika- vagy elméletírás mindig teremt egy szubjektumot, konstruál egy olyan szerepet, amely mondja a szöveget. A kritikus, kanonizátor jelentés-meghatározó szerepére pedig a nyugati kultúra logikája, a versenymítosz alapján elengedhetetlenül szükség van². Ő az, aki a verseny szabályait megállapítja, a hierarchiát fölállítja, aki csálthatatlan bírói szerepében tökéletes értelmező, interpretációját pedig helyzete hitelesíti. A szerep létezik, függetlenül attól, hogy ki és miért tölti be. Szándékom ennek a kritikus, irodalompolitikus szerepnek, az alkalmazott kritikai elváráshorizontnak, a belőle kiolvasható irodalomfölfogásnak a vizsgálata, és nem a szövegszerző egyéni sorsbuktatóinak a rekonstruálása.³

² Lásd erről: Kovács Sándor s.k.: *Irodalom – rendszer és ideológia* című tanulmányát. In: DEkonFERENCIA. Szeged. é. n.

³ Ezt megtette már Tóth Sándor: *Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában. 1946–1986.* című könyvében. Balassi. Bp. 1997.

Ha különbséget tudunk tenni egy tulajdonnévvel jelölt szöveg, és a között az egyén között, aki hétköznapijaiban e nevet viseli, csak akkor szabadulhatunk meg az érzelmeteli, szubjektív viszonyulástól, és közelíthetünk a tudomány célzott objektivitásához. „Ahogy beláthatóvá válik az individuum és a szubjektum beláthatatlan különbsége, a kritikus társadalmi munkásból szöveg munkássá lép elő.” – állapítja meg Odorics Ferenc.⁴

Gaál Gábor munkásságának értékelésekor ez a szempont nem mindig érvényesült, föltevésem szerint dominánssá a kultikus szemléletmód által determinált recepció vált, amely a jelenleg is érezteti hatását.

⁴ *Kanonikus mozgások az ezredvég magyar irodalmában.* In: Helikon. Irodalomtudományi Szemle 1998/3. 334. old.

2.

Sors és jelkép

A hatalmat kiszolgáló, majd áldozatává váló egyén, a közép-kelet-európai térségben – a totalitárius hatalom kiépülésének logikájából adódóan – századunk derekán meglehetősen gyakori típus. Föltevésem szerint Gaál Gábor személyes sorsa közeli munkatársaiban életművének kultikus megközelítését generálta. Dávidházi Péter *„Isten másodszülöttje”*. A *Shakespeare-kultusz természetrajza* című könyvében jellemzi ezt a látásmódot: „A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenek fölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti, *mint szokásrend* szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll, *mint nyelvhasználat* pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.”⁵

A kultikus magatartásnak a kritikai vagy tudományos feldolgozással való szembesítésekor – bár ezek nem zárják ki egymást – kitűnik, hogy a kultikus megközelítés a legspontánabb, legkevésbé tudatos, leginkább kapcsolódik a reflektálatlan befogadási módokhoz, érzelmi állásfoglalásokhoz, a szerző sorsa fölötti meditációhoz. A kutatás szükségszerűen valamilyen módszerhez kötődik, meghatározza szempontjait, definiálja előföltévéseit, majd megkísérli igazolni őket. A kritika pedig egy adott korszak normarendszerét szembesíti a tárgyává tett szellemi teljesítménnyel. Ezzel szemben: „A kultusz alanyai a szimpátia és az antipátia, a zsugorítás és az óriásira növelés hajlamainak engedelmeskedve, a bizonyítás kényszerét eleve félretéve nyilatkoznak meg, ítélik a kultusz tárgyát képező személyről és életműről, illetve azokról a személyekről, akiket a kultikus történet és teljesítmény mellékszereplőinek tartanak.” – írja Tverdota György.⁶ A szerző a kultikus szemlélet hatását abban látja, hogy amennyiben létrejön, a legmesszebbmenőkig meghatározza egy adott életmű recepciójának irányát. „A kultikus gondolkodás szilárd keretet teremt a kritikai észjárás és a tudományos gyakorlat számára, s ezek a medrek annál hatékonyabban terelik a módszeres és verifikáló természetű recepciók

⁵ „*Isten másodszülöttje*”. A *Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat. Bp. 1989. 5. old.

⁶ *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica. Bp. 1998. 9. old.

folyamatot, mert észrevétlenek, illetve banálisan magától értetődőeknek számítanak, és így kanalizáló szerepük nehezen felismerhető. A kritikai és a tudományos fogadtatás érzelmi kísérőjelenségei, melléktermékei gyanánt tűnnek föl.”⁷

A.

1. A kultikus gyakorlatban a műben megjelenő én és a biológiai én egybeesik. Az utóbbi sorsviszontagságai értékelően rávetítődnek a műre. Gaál Gábor „tragédiájában” a volt munkatársakból, tanítványokból, eszmetársakból álló közösség – amely művének kanonizálásában döntő szerepet játszott – saját sorsának egy lehetséges kifejtését látta, ezért lelkiismeretfurdalásból (hogy nem próbáltak segíteni, vagy annak fölismerése miattiból, hogy ugyanarra a sorsra juthattak volna, de átvészelték) a mű érdemeinek túlhangsúlyozásával kompenzált. Tették ezt az igazságtalannak érzett meghurcolást és elhallgattatást ellensúlyozni kívánó hevülettel. A „föltámasztás” eme lélektani mozgatója jól kiolvasható az 1964-es, a halál tizedik évfordulója alkalmából keletkezett szövegekből. Fábry Zoltán az emlékezések sorozatát beharangozó cikkében ezt írja: „Kettőnket együtt emlegetnek, és én ilyenkor szorongva arra gondolok: méltó vagyok-e erre a társításra? És a szorongó gondolat továbbgyűrűzik: mi lenne belőlem, ki, mi lennék az irodalmi köztudatban, ha meghaltam volna, mint Gaál Gábor, és nem adhattam volna ki 1954 óta (ez halálának éve) azt a hat könyvet, melyek a figyelmet felém fordították?! Érdemeltje voltam-e, vagyok-e a megmaradásnak, nem az ő helyét foglalom-e le, melyet ő azóta minden bizonnyal jobban és méltóbban tudott volna betölteni?” A korai halál tragikumára mellett azonban e magatartás motiválójaként ott az utókor hálátlanságának és a megbocsáthatatlannak tartott elfeledésnek a veszélye is. „Halála után csak úgy visszhangzott a neve. Erdélyben nem volt nap és lap, nem akadt újság és folyóirat, melyben ne lett volna utalás Gaál Gábor életművére, örökére. Élő jelen volt, buzdító és örködő zászló: példa, fogalom és summa. Aztán egyszerre – mint egy karmester intésére – csend lett körülötte. (...) Ez az érthetetlen, megfoghatatlan csend adja most kezünkbe a tollat: a Gaál Gábor körüli hallgatást meg kell törni, a kritikust és publicistát fel kell támasztani, meg kell szólaltatni.”⁸ A stílus pátoszát az igazságszolgáltatás igénye magyarázza, a karmesterre való hivatkozással – egy hasonlat erejéig – Fábry a méltánytalannak érzett agyonhallgatás lehetséges felelőseire is utal.

2. A magasztaló kijelentések azonban nemcsak a kultikus hozzáállás velejárói, hanem egyben a „nagy klasszikus” kánonbeli pozíciójának kijelölésére

⁷ Tverdota György: *i. m.* 10. old.

⁸ Fábry Zoltán: *Gaál Gábor*. In: Kortárs 1964/2. 296. old.

méli: hamis érvekkel »leleplezik« irodalmi tevékenységét is, s ez a rágalom-hadjárat hozzájárul betegsége elhatalmasodásához, majd korai halálához.”¹⁸

Balogh Edgár önéletírásában¹⁹ a támadássorozat megrendelőjeként Iosif Bogdant nevezi meg. „A támadást személyesen maga Iosif Bogdan indította el, s egyre élesedő éllel követte őt Sőni Pál a Romániai *Magyar Szóban*, Csehi Gyula az *Utunkban*, majd – most már »antimarxista« jelzővel operálva – Robotos Imre, a kolozsvári *Irodalmi almanach* hasábjain megjelent támadó írásával. A sajtókampány ugyan önbíráló védekezésre készítette Gaál Gábort, de volt elmarasztaló szava a kritikusaival szemben is, nem volt tehát meglepetés, hogy visszautasították kizárásának megfellebbezését. A pártvezetőség és a közénk furakodó ék, a Bogdán-csoport, újra győzelmet könyvelhetett el. (Csak évek múlva került sor a manipulált kritikusok mea culpájára, ekkor már mindhárman bevallották, hogy cikkeik »megrendelt írások« voltak, Gaál azonban már nem volt az élők sorában.)”²⁰

Meg nem nevezve, szintén e „csoportra” utal a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* második kötetének Tóth Sándor által szerkesztett Gaál Gábor szócikke is: „A kulturális élet egyes szektás, dogmatikus intézői már 1946-tól gyanakvással követték tevékenységét. 1948-tól nyíltan támadták, opportunizmussal, hegelianizmussal vádolták (...). *Valóság és irodalom* című kötete ürügyén 1950 márciusától sajtókampány folyt ellene. 1950 májusában kizárták a pártból, fellebbezését 1952 nyarán végleg elutasították. Sem áldozatokkal megpecsételt több évtizedes hűsége a kommunizmus ügye iránt, sem az egyre abszurdabb követelményeknek tett sokszor kétségbeesett engedményei nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy életművét és személyét megkíméljék a méltatlan zaklatásoktól és támadásoktól. A szellemi éghajlat kedvezőbbre fordulását viszont – ami alkotói pályája betetőződését tette volna lehetővé – már nem érthette meg. 1952 nyarán tragikus körülmények közt bekövetkezett szívinfarktusa kétévi munkaképtelenséggel járó betegség után halálát okozta, s befejezetlen életművet hagyott maga után.”²¹

Gáll Ernő személyes ismerősi, régi korunkosi, közvetlen munkatársi és lakótársi minőségében kompetens módon nyilatkozhat: „... 1949-ben társszerkesztőnek kerültem mellé a laphoz (...) beosztásom ily módon furcsa folytatása volt a háború előtt kialakult kezdeti együttműködésnek, amely most úgy lépett egy összehasonlíthatatlanul magasabb, igényesebb szakaszba, hogy közben előbbi fázisából nem sokat menthetett át. Kényes és hálátlan szerepkö-

¹⁸ Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom. 1944–1970*. Kriterion. Bukarest. 1973. 33. old.

¹⁹ Balogh Edgár: *Férfimunka. Emlékirat. 1945–1955*. Magvető. Bp. 1986.

²⁰ Balogh Edgár: *i. m.* 364. old.

²¹ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. II. köt. Kriterion. Bukarest. 1991. 17. old.

röm – szerencsére – nem távolított el tőle. A „politruk” és a „csapattiszt” kapcsolata jó és bizalmi természetű maradt, amit az a véletlen körülmény is alátámasztott, hogy ezekben az években egy fedél alatt laktam vele.”²² Ennek ellenére a személyes vallomást, kitárulkozást megengedő közeli baráti viszony – úgy tűnik – mégsem alakult ki közöttük. Talán a korszellem sem kedvezett a meghitt emberi kapcsolatoknak. Ez indokolja az emlékezésben a feltételes módot. „Igaz, részben már túl volt azon a Canossa-járáson, amelyet a *Valóság és irodalom* című kötete miatt kellett végigszenvednie, de a hajsza és az igazságtalan verdiktumok bánthatták-emésztthették.”²³

Saját szerepét sem szépítve, Gáll Ernő a korszak megszállottságot segítő atmoszféráját tekinti a támadások fő okának: „A közelmúltban átlapoztam az *Utunk* 1949–1952-es évfolyamait, és így módomban állt együttműködésünk e kötetekbe foglalt termékeivel szembesülni. A lapot ezekben az években változtatlanul Gaál Gábor neve jelezte, de az eszmei eligazítás, a számonkérés pretenciójával fellépő, nagy fajsúllyal jelenlévő cikkek, tanulmányok többnyire az én ügyködésem nyomai. Egyéni mérlegemben, mint akkori rajongó kilianizmusom megnyilvánulásai a »tartozik« rovatban szerepelnek. (Ide tartoznak egyébként azok a széljegyzetek is, amelyekkel – szerencsére csak a magam számára – a könyve nekem dedikált példányán gondolatait kísértem, s amelyek azt mutatják, hogy a bírálatok szelleme az én tudatomban sem maradt hatás nélkül.) Ezekben az időkben azonban aki elmarasztalt, az maga is előbb-utóbb elmarasztaltatott. Ügyész és vádlott szerepköre rendszerint könnyen felcserélhető volt. És nem akadt olyan buzgó bíráló, akit intoleranciában egy még buzgóbb ne licitált volna túl.”²⁴ Az a gondolat, hogy a G. G. elleni lejárató kampány tulajdonképpen a *Korunk* hagyományának diszkreditálását szolgálta, Gáll Ernő következő visszaemlékezésében kiegészül azzal, hogy a „per” a Lukács György elleni anyaországi hajsza honi megfelelője volt, a lehetséges politikai motívum pedig az, hogy Gaál Gábor igen közel állt az MNSZ perbefogott vezetőihez. „Csehi Gyula, Sóni Pál és Robotos Imre bírálatai természetesen mind vehemencia, mind az érvelés színvonala tekintetében különböztek egymástól, mindhármat azonban ugyanaz a szellem fűtötte. Sztálin 70. születésnapja után vagyunk, amikor is a féktelen személyi kultusz mindent elborít, a tőle elválaszthatatlan éberkedés és harciasság pedig a paroxizmusig fokozódik.”²⁵ Gáll Ernő óvakodik attól, hogy bűnbakként a *Valóság*

²² Gáll Ernő: *Az ezredforduló kihívása*. Kriterion. Bukarest. 1986. 167. old.

²³ Gáll Ernő: *i. m.* 168. old.

²⁴ Gáll Ernő: *i. m.* 169. old.

²⁵ Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press. Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár. 1995. 23. old.

és irodalom kritikusait nevezze meg, hátsó mozzatuként viszont a Balogh Edgár által minden bajok forrásának titulált, túlbuzgó Iosif Bogdan, azaz Salamon József nála is megjelenik. Csehi Gyula kapcsán említi: „sorsa a Gaál Gáborét sajátos módon keresztelte. Mind a *Korunk*nál, mind az *Utunk*nál közeli munkatársa volt, megírta a Gaál Gábor könyvét elmarasztaló bírálatot – ezt később önbírálat és megkövetés kíséretében – visszavonta, s végül ő is az 1952-es jobboldali elhajlás felszámolása ürügyén tovább garázdálkodó Bogdan-féle inkvizíció áldozatául esett.”²⁶

Tóth Sándor, aki talán a legtöbbet tette volt mestere művének kanonizálásáért²⁷, szintén osztja a Bogdan által vezetett csoport ármánykodásának nézetét, fölillantva ugyanakkor a kételyt is, hogy talán mégiscsak a totalitárius hatalom logikájából következett Gaál Gábor meghurcolása: „A pártvezetőség csalhatatlanságának dogmája elejétől végig rányomta bélyegét az 1956-os augusztusi konferenciára. (...) A brigád távozása után egy hónappal kapta meg Gaál Gábor özvegye a Központi Ellenőrző Bizottság (szeptember végére datált) dokumentumát arról, hogy Gaál Gábor post mortem a legteljesebb rehabilitációban részesült. Addigra kidolgozták a csalhatatlansági dogma e helyetre szabott apológia- változatát is, melyben bűnbakként most is azok a megnevezhetetlen kispolgári karrieristák szerepeltek, de itt már azon »beismeréssel« kiegészítve, hogy ezeknek sikerült »megtéveszteniük« felelős beosztású kommunista tisztségviselőket is, ám amiként ama karrieristákéval, ezeknek megnevezésével is adós maradt a magyarázat.”²⁸ Az ide csatlakozó jegyzetben pedig (a 220. oldalon) megtörténik a nevesítés. „A kispolgári karrierista kategóriában megnevezhető lett volna például az a dr. Salamon József, későbbi nevén dr. Iosif Bogdan, aki a *Korunk* és Gaál Gábor elleni kampány kidolgozásában és irányításában kulcsszerepet töltött be. Salamon-Bogdan a 70-es

²⁶ Gáll Ernő. *i. m.* 25. old.

²⁷ Sajtó alá rendezte Földes Lászlóval Gaál egyetemi jegyzeteit. Részt vett a Gaál-tanítványok és munkatársak önkéntes csoportjával a Gaál írárok összegyűjtésében, a válogatott kötetek szerkesztésében. A *Válogatott írások* harmadik kötetének filozófiai jegyzeteit sajtó alá rendezte 1971-ben. Összeállította a negyedik kötetet is 1976-ban, melynek iratcsomója elkallódott. (Lásd: Dicsőséges kudarcaink 174–175. old.) *Erről van szó* (1974) és *Vidéki történet* (1977) címmel közölt válogatást Gaál Gábor műveiből. 1976-ban *Korunk* antológiát állított össze Tordai Zádorral: *Szerkesztette Gaál Gábor 1929–1940*. Majd monográfiát jelentetett meg 1971-ben: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről* címmel, és tanulmányt közölt róla az 1980-as kiadású *Rólunk van szó* című kötetben, legutóbb pedig 1997-ben megjelentette a Gaál Gábor sorsát és utóéletét feldolgozó *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korából* című könyvét.

²⁸ Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink*. 83. old.

években bekövetkezett haláláig a központi nómenklatúra középszintű tagja maradt. Pártkarrierjének nem használt, hogy Gaál Gábort végül rehabilitálni kellett, de a Gaál-Korunk ügyben viselt dolgaiért soha kérdőre nem vonták. Egy akkor sóhivatalnak számító szervezet, az ARLUS (Román–Szovjet Baráti Társaság) ügyvezető főtítkára volt.” A rehabilitáció szövege szerint a „felelős beosztású, megtévesztett elvtársak” megvonták bizalmukat Gaáltól. Tóth Sándor viszont úgy vélekedik, hogy minden fenti kifejezés „perfid eufémia”, hiszen Gaál ellen „a belepusztulásig folytatták a hajszát.”²⁹

5. A kultikus megközelítésből adódó csodáló, együttérző azonosulás az értelmezői közösség azon törekvésével magyarázható, hogy önazonosságának folytonosságát védje. A földidézett hősből az emlékezők saját cselekvéseik lehetséges skáláját ismerik föl. Önkritikában, a lélektani rugók fölterképezésében Gáll Ernő megy a legtovább: „Korabeli gondolataink, tetteink fundamentumát és igazolását ugyanis a marxizmus sztálinista változatában, a pártállam eszmerendszerében, a messianizmus, utópizmus és tudományosság öntelt igényével kinyilatkoztatott tantételek eme keverékében véltük megtalálni. A kozmoszt és történelmet kormányzó törvények egyedüli letéteményeseiként elutasítóak voltunk minden más felfogással szemben, s a magunk felsőbbrendűségét és kizárólagosságot képviselő tudatával igazi fundamentalistaként ítéltünk elevenek és holtak, múlt és jelen fölött.”³⁰

A mentő körülmények felsorakoztatásában Tóth Sándor utolsó könyve a leggazdagabb³¹. Föltevésem szerint a kultikus megközelítést esetében, az empátia és részvétel mellett, az a fölismerése is erősítette, hogy – szándéka ellenére – maga is érvekkel szolgált a *Valóság és irodalom* kritikusai számára. 1946-ban ugyanis, az RKP KB agit-prop. osztálya magyar szerkesztőbizottságának tagjaként, főnöke, Salamon József utasítására a *Korunk* két évfolyamából kikereste az akkor eretneknek minősülő („burzsoá nacionalista, szocdem opportunist, liberális, népfrontos, renegát” stb.) írásokat.³² Kutatásának eredményeit viszontláthatta a lejárato kampányban.

A Gaál Gábor sorsát és utóéletét tárgyaló Tóth-kötet kulcskérdése: Miért, hogyan kényszerítették bele Gaált az egyre dogmatikusabb álláspont képviselőbe? Hatalom és neki kényszerűen engedő egyén viszonyának szociológiai feltárása kiegészül itt a folyamat bemutatásával, ahogyan a totális hatalom a

²⁹ uo.

³⁰ *Számvetés*. 13. old.

³¹ *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában. 1946–1986*.

³² Lásd *Dicsőséges kudarcaink*. 41. old.

maga kénye-kedve szerint értékeli–átértékeli–torzítja a szerző szubjektumától elszakadt szövegeket.

6. A kultikus megközelítést végül az is fölerősítette, hogy a politikai hatalom – éppen a Gaál hívei következetes nyomásának engedve – az elhallgatásra ítélt szerző rehabilitációjára kényszerült, s ezért saját céljainak rendelve alá, kisajátította az életművet. Erre a rehabilitációért síkraszálló közösség, ellenszegülésként, a saját Gaál-képét rajzolta át úgy, hogy a kellemetlennek érzett témáktól eltekintve, az antidogmatikus vonásokat kiemelve, az értékluralitást igyekezett meglátni és megláttatni a szövegekben. Az általuk felvázolt Gaál-portré kevésbé sematikus, mint a pártideológiához igazított hivatalos párja, ám az elkötelezettségből fakadó pátoasz³³ az olvasóban – paradox módon – éppen a hatalmi kánon részévé tett torzkép legitimációjaként hatott. A hatalom manipulációinak föltárása folytán választ kaphatunk Tóth Sándor legutóbbi könyvéből arra a kínzó kérdésre, hogy honnan az ellentmondás, amely főként az utolsó korszak Gaál-szövegei és a paratextusok között feszül. A *Válogatott írások* jó néhány, az *Utunk*, az *Irodalmi Almanach* hasábjain vagy a *Valóság és irodalom* című kötetben megjelent írások nyomán kirajzolódó Gaál-portré nem egyezik ugyanis a metaszövegek (évfordulós megemlékezések, apológiák, méltatások) által fölvázolt képpel. A szerzőt személyesen nem ismerő generációk befogadója számára úgy tűnhetett: ezt a transzszilvanizmus ellenében romániaságot, pluralista társadalom- és irodalomszemlélet helyett „tisztá osztályvonalat” követelő, egy idealizált dokumentarizmust, agyonideologizált propaganda-irodalmat számonkérő, merev irodalompolitikust kell rajongva tisztelnie. A hatalmi manipulációról, agyonhallgatásról és kisajátításról mit sem tudva, a kicsikart revízió hevében született, illetve az ellenkánon érvényesítésére törő, ezért kompenzálva túlértékelő ellenkánont építő metaszövegeket a sematizmus szentesítőiként értelmezhetette. Az ellentmondás abból fakad, hogy a Gaálhoz közelálló, ellenkánont föllállító értelmezői közösség igazságot kívánt szolgáltatni a volt pályatársnak, akiben e közösség tagjai a hitért, (közös hitükért) szenvedő mártírt látták. Az utókor viszont, a konkrét személyiség híján, csupán a művekben megőrzött „lenyomattal” találkozhatott, amit korántsem találhatott oly csodálatra méltónak, követendő klasszikusnak. Tordai Zádor emlékezése fényt derít ennek az ellentmondásnak az egyik le-

³³ Példa erre Tóth Sándor monográfiájának fülszövege is: „Gaál Gábor nem alkudott a lehetőségekkel: a lehetetlent ostromolta. Viaskodásának eredménye a *Korunk* lett. (...) Így történt, hogy a lap köré gyűjtötte ország és világ minden sarkából a legjobbakat, köztük a magyar progresszió szétszórt taborát, s így történt, hogy Európa peremén, egy provinciális kisvárosban több mint egy évtizeden át a világ színvonalá vált a szellemi élet mércéjévé.”

hetséges okára, amikor Gaál életművének utolsó szakaszát így jellemzi: „Gazdag tevékenységéből két ág bontakozik ki: az irodalmi-publicisztikai és az egyetemi-filozófiai munka. (...) Az irodalomkritika közvetlenebb társadalmi tevékenység volt, olyan, ahol elfogadta a politikának való közvetlen és direkt alárendelés elvét. (...) Ugyanakkor filozófiai tevékenységében az ellentétes szemlélet bomlik ki – szinte felszabadultan. Ez a »terület« különben is távolabb esett a társadalom közvetlen aktualitásaitól. Az egyetemi oktatást ekkor még nem vette hatalmába az a szűkkeblű szemlélet és gyakorlat, ami dogmatizmusnak szokás nevezni.”³⁴ Az apológia tehát a pedagógus és a korábban népfrontos szellemben szerkesztő közéleti ember érdemeinek következménye.

A helyzet paradoxona, hogy éppen az irodalomkritikai, irodalompolitikai művek gyakoroltak nagyobb hatást szellemi életünkre, hiszen a nyomtatás révén térben és időben ezek váltak tágabb körben ismertté. (Az irodalom pedig tájainkon hagyományosan igen fontos tudatformáló szereppel bírt. A két világháború közötti értelmiség – a politikai cselekvési lehetőségek beszűkülésével – az irodalom terén keresett ugyanis érvényesülési terepet. Az olvasók is létkérdéseik tekintetében kerestek – elsősorban erkölcsi – eligazítást a transzszilvanista művekben.)

B.

Amikor tehát Gaál Gábor utolsó korszakbeli munkásságával foglalkozunk, akkor elsődleges forrásként ezek a kinyomtatott szövegek állnak rendelkezésünkre. Hatásuk egyszerű statisztikai okból is jóval szélesebb körű volt (míg a *Korunk*nak a harmincas évekbeli körülbelül 900-1000 példányából a külföldre szállítottak levonásával itthon maradt 600-700 példánya juthatott csak el az érdeklődési preferenciák megoszlása miatt amúgy is kis létszámú olvasókörösséghez³⁵, az *Utunk*nak monopol helyzete és tömegpéldányszáma tízszer nagyobb olvasótáborot biztosított, amelyik a kezdeti népfrontos többszólamúság révén jóval heterogénebb lehetett, mint a *Korunk* befogadói köre volt).

A megértés is ezek – az *Utunk*ban, az *Irodalmi Almanach*ban és a *Valóság és irodalom* című kötetnek az oldalain megőrződött – szövegek által valósulhat meg. „Megérteni, amit valaki mond – állítja Gadamer – a dologban való megértést jelenti, nem pedig azt, hogy belehelyezkedünk a másikba, és megismételjük az élményeit.”³⁶ A szövegek vizsgálatakor pedig nem lehet megkezelni a hatvanas évek óta zajló tudományos paradigmaváltás eredményeit, hi-

³⁴ *Emlékezés és apológia*. 140. old.

³⁵ Lásd Tóth Sándor: *A Korunk (1926-1940) szemrevétele*. In: *Rólunk van szó*. 284–304. old.

³⁶ Hans Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Gondolat. Budapest. 1984. 269. old.

szen a befogadásközpontú irodalomelmélet, a filozófiai hermeneutika vagy akár a dekonstrukció alapvetően megváltoztatták a szövegek létezéséről kialakult korábbi nézetrendszert. A dialogicitás, a befogadó aktív szerepének fölismerése pedig az olvasatok sokféleségének fölmutatását, a kanonizált olvasatok relativizálását vagy megtagadását vonta maga után.

A Tóth Sándor által ajánlott kutatói stratégia, amely a Gaál-szövegek keletkezésének okait kívánja feltárni a szerzőt ért hatások kiderítésének céljából, a történész számára lehet a korszakról alkotott kép árnyalására szolgáló izgalmas nyomozómunka, a szóban forgó textusok pedig ennek dokumentumai, ám az irodalom életében bekövetkezett változások és maga a tanulmányozandó életmű szempontjából mégsem tekinthetjük őket irrelevánsoknak „...az életműtől egyelőre elkülönítendőnek”.³⁷

Ez a szövegcsoport akkor jött létre, amikor megvalósulni látszott az a társadalmi rendszer, amelyért a szerzőjük harcolt, az irodalom intézményi rendszerében pedig eddig sosem tapasztalt módon fölhalmozott kulcspozíciókat foglalt el: főszerkesztő, egyetemi tanszékvezető professzor, a Romániai Magyar Írók Szövetségének elnöke, (a beolvasztás után a Romániai Írószövetség magyar tagozatának elnöke, az országos választmány alelnöke), a tankönyvszerkesztő bizottság elnöke, 1946-ban elfoglalja a Józsa Béla Atheneum könyvkiadó szerkesztői-igazgatását, az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatója, a Román Tudományos Akadémia rendes tagja stb. Azok a szövegek tehát, amelyeket ekkor publikált, a betöltött pozíciók miatt korántsem voltak olyan jelentéktelenek és hatástalanok, mint ahogyan a mesterét kegyelettel felidéző emlékező láttatni szeretné. Marosi Péter például így vall Gaál Gábornak az irodalom marxista átértékelésére buzdító irodalomtörténeti hatásáról: „Gaál felhívása néhány generáció számára kijelölte az irodalomtörténeti kutatómunkánk és közírásunk sajátos szerepét a romániai magyar értelmiség szocialista tudatának alakításában.”³⁸ A negyvenes-ötvenes évek fordulóján az irodalomkritikában meghonosodott téveszmék fokozatos kiküszöböléséhez pedig húsz év vitasorozatára volt szükség: „Az egyik, hogy bizonyos eszmei pozícióhoz csak ilyen vagy olyan, de feltétlenül csak egyféle írásmód illik. A másik, hogy a bírálóknak nem az irodalmi jelenségek marxista esztétikai elemzéséből kell kiindulnia, hanem a valóságúság igényének vulgarizálásával összefüggésben a bírálóknak kell megtanítania az írókat, hogy hogyan írjon, néha pedig arra is, hogy mit.”³⁹

³⁷ *Dicsőséges kudarcai*. 59. old.

³⁸ Marosi Péter: *Áramló tendenciák. Az Utunk történetéből*. In: *Utunk évkönyv 1971*. 100. old.

³⁹ *uo.*

3.

Szerep és személyiség

Gaál Gábor a második világháborút követő időszakban a romániai magyar irodalomban a vezető kanonizátor szerepét töltötte be. Hogy mennyire fontos volt ez a szerep, azt – humorosan ugyan, de lényegre tapintóan – érzékelteti a volt tanítvány, Bajor Andor: „Irodalmunk harmadik szakasza: Parancsnok: Gaál Gábor, Helyettese: Gaál Gábor, Beosztott: Gaál Gábor.”⁴⁰

A kanonizátori szerep több státus eredője. Mivel az egyének a sokrétű társadalmi struktúrában különböző pozíciókat foglalnak el, különböző feladatokat látnak el, ezeket a pozíciókat pedig társadalmi és kulturális determináltság jellemzi, egy egyén és az általa betöltött szerep viszonyát tanulmányozni lehet az illető személyiség felől nézve, de indokolt lehet a struktúra vizsgálata is. Giddens a társadalmi struktúrát, intézményeket, kultúrát egy lakóházhoz hasonlítja, amelynek falai, mennyezete, ajtói és ablakai meghatározzák a benne lakók mindennapi tevékenységeit. Ez azonban azt is jelenti, hogy a társadalmi struktúra nem örökre épült ház, hanem olyan, amelyet a benne lakók állandóan átépítenek, tevékenységükkel újratemetnek, ezáltal változtatva az adott struktúrát, intézményeket, kultúrát.

Az egy személy által elfoglalható adott pozíciót Linton „státusnak” nevezte.⁴¹ Egy egyén többféle státus birtokosa lehet (foglalkozás, korcsoport, hierarchián belüli helyzet, az intézményeken és csoportosulásokon belüli funkció szerint). Ezekben közös elem, hogy minden státus kulturálisan meghatározott kötelességek és lehetőségek hálózata. A különböző státusokhoz különböző szerepek tartoznak. A társadalom e felfogás szerint úgy épül fel, hogy különböző státuszokból áll, a társadalom tagjai pedig kiválogatódnak ezekre a szerepekre. A nagy értékátrendeződések idején, amikor az új kulturális konvenciók létrejönnek, megnő a mintaszerepet vállalók felelőssége. Ők ugyanis magatartásukkal befolyásolni tudják a létrejövő konvenciókat. A kommunista társadalom létrehozásának kísérletekor a szerepek átértékelése maga után vonta a státusokhoz kapcsolódó tipikus szituációbeli viselkedésminták megváltozását.

A szerepfogalom a szociálpszichológiában általában olyan kollektív, meghatározott viselkedésformákra vonatkozik, amelyeknek végrehajtása mélyen involválja a személyiség fontosabb összetevőit, érzelmeit, motivációkat mo-

⁴⁰ Bajor Andor: *Vázlat a hazai magyar irodalom oktatásához*. In: Helikon. 1991/52.

⁴¹ Lásd erről: Buda Béla: *A szerep fogalma a szociálpszichológiában*. In: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. Válogatta Lengyel Zsuzsa. Osiris. Budapest. 1997.

bilizál, attitűdöket kelt, sajátos értékviszonyokat jelenít meg. A szerep interszonális jellegű: elsősorban a tanár, az előadó szerepe ilyen. A szerkesztő is a munkatársaival szemben, ám a lapja olvasóival már áttételesen kerül csak kapcsolatba, akárcsak a kritikus vagy az író. Ez utóbbi szerepek mégis jól körülhatárolhatóak, a szociológiai, társadalomlélektani vizsgálódás esetükben is indokolt.

3.1. A szerep a rendszerben

Egy elkeseredett római egyszer kijelentette: „A római szenátorok jó emberek, de a szenátus rossz bestia.” A társadalmi csoportok tevékenysége nem egyszerűen az egymástól elszigetelt egyének önálló szándékaiból eredő cselekvéseinek az eredménye. Azaz a szenátus, mint társadalmi csoport, másképpen viselkedett, mint azt tagjainak egyenkénti tulajdonságai alapján el lehetett volna várni. A szenátus együttes döntéseit és viselkedését csak úgy érthetjük meg, ha megismerjük a szenátus struktúráját, intézményes, működési szabályait és kultúráját. Vagyis azt, hogy kik vannak benne hangadó pozícióban, hogyan folynak a szavazások, hogyan illik az üléseken viselkedni stb. Először a kanonizátor irodalmi rendszerbeli helyét kíséreltem meg fölvázolni, majd a szerep és személyiség közötti viszony jellegét, hogy a harmadik alfejezetben az általános szerveződési struktúra modelljét érvényesnek tekintve a személyiség adott pozícióbeli viselkedésének magyarázatára tegyek javaslatot.

A továbbiakban kísérletet teszek a szerep tanulmányozására az irodalmi rendszer irányából közelítve a problémakörhöz. Ha az irodalmi rendszernek az Itamar Even Zohar által javasolt modelljéből⁴² indulunk ki, amelyik a jakobsoni kommunikációs nyelvmodell dinamikussá alakított változatára épül, és az irodalmi többrendszerben résztvevő tényezőket a termelő, fogyasztó, intézmény, játéktár, piac és termék kategóriákba sorolja, a kanonizátori szerep többarcúságát fedezhetjük föl. (A tényezők között kölcsönös függőség áll fenn: a FOGYASZTÓ „fogyasztja” a TERMELŐ által „termelt” TERMÉKET, (az olvasó dekódolja a szövegbe zárt írói üzenetet), de ahhoz, hogy a „termék” (a szöveg) létrejöhessen, közös JÁTÉKTÁRnak kell léteznie, amelynek használhatóságát az INTÉZMÉNY határozza meg, és léteznie kell a PIACnak, ahol az effajta termék forgalmazható.)

1. a) A közvetítői tevékenység, amely a termelők és fogyasztók kapcsolatát szabályozza, az intézmények feladata. „Az intézmény az, ami az e tevékenységben uralkodó normákat irányítja, egyeseket szentesít, másokat elvet. Mint-hogy az intézményt más uralkodó társadalmi intézmények hatalommal ruházzák fel, s minthogy maga is része ezeknek, a termelőket és a cselekvőket szá-

⁴² Itamar Even Zohar: *Az irodalmi rendszer*. In: Helikon. Irodalomtudományi szemle. 1995/4.

mításba veszi és figyelmen kívül hagyja. Mint a hivatalos kultúra része, azt is megszabja, hogy ki és mely termékek maradnak meg a közösség emlékeztetőiben hosszabb időn át.”⁴³

Az intézmény magában foglalja tehát a kritikusok, kiadók, folyóiratok, írócsoportok, kormányzati testületek (pl. minisztériumi hivatalok, akadémiák), oktatási intézmények, tömegtájékoztatás tényezőit. A kanonizátor az intézményekben tölt be hangadó pozíciót, véleményét, értékeit így mint hivatalosakat tudja elfogadtatni. Gaál Gábor az intézmények fönt felsorolt mindegyik fontosabb területén kulcspozíciót szerzett: akadémikus, a tankönyvszerkesztő bizottság elnöke, egyetemi tanár, főszerkesztő, írószövetségi elnök stb. Centrális intézményi hatalmánál fogva a kanonizátor a rendszer összes működő tényezőjét befolyásolhatja: a termelés és fogyasztás természetét ugyanis az intézmény irányítja. Optimális esetben az irodalmi rendszerben ugyanabban az időben a különféle intézmények más és más szeletek érdekében működnek, és ha egy csoport elfoglalja az irodalmi intézmény centrumát, az iskolák, egyházak és egyéb szervezetek még mindig olyan normáknak vethetik alá magukat, amelyeket ez a csoport már nem fogad el. Diktatórikus viszonyok között azonban, amikor egy csoport (szélsőséges esetben egyetlen személy) az intézmény több szelétét is birtokba veszi, egyre inkább a perifériára szorulnak az általa nem vallott értékek, normák, hogy az általa preferált játéktár váljék uralkodóvá. Ilyenkor a hangadó csoport vagy személy szerepe meghatározóvá válik a rendszerben, hiszen „...bármilyen döntést hozzon is bármilyen szinten a rendszer bármelyik cselekvője, az azoktól a legitimitációktól és korlátozóaktól függ majd, amelyeket az intézmény bizonyos szeletei alakítanak ki.”⁴⁴

1. b) A közvetítői szerep azonban esetünkben a termelőivel társul, hiszen a kanonizátor maga is szövegalkotó, aki értékeit, normáit szövegek ürügyén, szövegeken keresztül terjeszti. Így egyszerre kondicionáló, de kondicionált is, hiszen kritikusként azért értelmezi a szövegeket, hogy a belőlük leszűrt normák által újabb szövegek jöjjenek létre. A tanulmányozott korszak sajátossága, hogy a „kereskedelem” hivatalosan a szöveggel történik, ám az igazi csere a cselekvéshetőségek személyközi és politikai síkján zajlik. A termelő részt vesz abban a hatalmi diszkurzusban, amely bizonyos elfogadható, legitimizált játéktár modelljét követi.

1. c) Hivatásos értelmezőként a kanonizátor professzionális, kitüntetett fogyasztó. A sokkal nagyobb létszámú közvetett fogyasztói tábor tagjaival ellentétben a teljes szövegekkel áll kapcsolatban és nem csupán az intézmények által már megrostált töredékekkel. Közvetítői funkciójából eredően éppen a

⁴³ Itamar Even Zohar: *i. m.* 459. old.

⁴⁴ *uo.* 460. old.

rostálás és fragmentálás műveleteiből veszi ki a részét. (Gaál Gábor kampányt is hirdetett a magyar irodalom ideológiai szempontú „átkutatására”, tankönyv-szerkesztőként szintén a rostálás műveletét irányította, akárcsak kritikusként a jelen irodalmának megszűrését.)

1. d) A piac, mint az irodalmi termékek eladásában és vételében, valamint a fogyasztás típusainak támogatásában szerepet játszó tényezők összessége, nemcsak a nyílt csereintézményeket foglalja magában, mint a könyvesboltok, könyvtárak, hanem minden olyan tényezőt is, amely a szimbolikus cserében vesz részt. Míg az irodalmi intézmény a fogyasztás típusait irányíthatja és diktálhatja, annak meghatározása, hogy a termelés különféle tételeinek mi az értéke, hogy mi határozza meg sikerüket vagy kudarcukat, a piacon dől el. A kanonizátor a közvetítő szerepét tölti be a piacon, mint tanár, irodalomtörténész, szerkesztő vagy kritikus. A korlátozott piac természetesen korlátozza az irodalom lehetőségét arra, hogy társadalmi-kulturális tevékenységként kibontakozhassék.

1. e) A játéktár azon szabályok és anyagok összességét jelöli, amelyek egy termék elkészültét és felhasználását irányítják. Ezek nélkülözhetetlenek minden termelés és fogyasztás számára. Mivel a játéktárat felhasználó közösség nagysága és a játéktár stabilitása egymással összefügg, a kanonizátor szerepét betöltő egyén vagy csoport arra törekszik, hogy minél nagyobb közösség számára tegye elfogadhatóvá az általa preferált játéktárat. A hagyományos nyelvészeti terminológiában a játéktár egy adott nyelv grammatikájának és szókészletének a kombinációját jelentené. Egy meghatározott cserehelyzetben léteznie kell egy előzetes tudásnak, amely a kapcsolatot lehetővé teszi. A jakobsoni modellben ezt a szerepet a kód tölti be. Amennyiben a rendszer termékének a szöveget tekintjük, akkor a játéktár azon szabályoknak és elemeknek az összessége, amelyek révén a meghatározott szöveg létrejön és megérthető, tehát az adott típusú diszkurzusok kidolgozásához felhasználható anyagok összessége. Ha viszont az irodalmi rendszer különböző szintjeit is bekapcsoljuk a vizsgálódásba, az irodalmi játéktárat az adott szintek játéktárai összességeként kell meghatároznunk. „Lehet játéktára annak, hogyan lehetünk »írók«, egy másik arra, hogyan legyünk »olvasók«, megint egy másik arra, »hogyan kell úgy viselkedni, ahogyan az egy irodalmi cselekvőtől elvárható«, és így tovább.”⁴⁵ A játéktár ezen elemeinek meghatározásában döntő szerepet játszik a kanonizátor, aki egyrészt kívülállóként határoz meg normákat, másrészt viszont maga is része az irodalom játéktárának, amennyiben személyesen alakítja a tanár, a kritikus, a szerkesztő, az irodalomtörténész stb. szerepét, s ez a szereplésmód hozzájárul az illető szerepek alakítási modelljéhez.

⁴⁵ uo. 462. old.

A játéktár természete, terjedelme és mélysége meghatározza azt, hogy mennyire szabadon mozoghat a termelő és fogyasztó a társadalmi és kulturális közegben, ám döntő módon a rendszerben uralkodó összes tényezők együtthatalma eredményezheti csupán a változást.

A rendszer életkora is befolyással bír a játéktárra. A fiatal rendszerek korlátozott játéktárukat más rendszerekből merített elemekkel gazdagíthatják. Ez történt a második világháborút követő időszak paradigmaváltásakor a középkelet-európai irodalmi rendszerekben, amikor a korábbi játéktárat az intézmények mesterségesen leszűkítették, és helyette a szovjet minta alapján meghonosított szűk lexikájú játéktárat vezették be. (Az irodalomkritikai szempontok meghatározásakor például a zsdanovi követelményeket tekintették kiindulási alapnak.) Ez a kísérlet magában hordta a megmerevedés és kiürülés veszélyét, mivel újabb, más irányú elemek befogadását viszont megakadályozták, akár csak a régi játéktár ideológiai szempontok miatt elvetett elemeinek a perifériáról a centrumba való áramlását (például a kétely motívumának ábrázolása ugyanolyan tabutémának számított, mint a jelenbeli nemzetiségi érdeklenségek bemutatása). A külső minta meghonosításában a kanonizátor szerepe igen jelentős, hiszen ő vázolja föl a követendő modellt a termelők számára (Gaál Gábor írószövetségi elnökként az írók feladatairól tartott előadásokat, főszerkesztőként napiparancsokat fogalmazott, irodalomkritikusként, tananyag-szerzőként a fogyasztók számára jelölte ki a játéktár koordinátáit).

1. f) A termék az irodalmi rendszer adott modelljében maga a szöveg, amely eljut a termelőtől a fogyasztóig. Ám amint a beszéd érzékelhető terméke, a hang sem végcélja a beszédnek, hanem csupán hordozója a verbális üzenetnek, úgy a szöveg szintén más termékek hordozójaként is értelmezhető (esztétikai, erkölcsi, ideológiai értékek stb.). A fogyasztási egységnek tekintett szövegnek különböző szintjeit szokás figyelembe venni a valósághoz való viszonytól a megformáltságig, a kompozíció, a történet, az esztétikai kategóriák, az erkölcsi üzenet stb. értelmezésekor. Azt, hogy mi és milyen szinten kerül be a szövegekből a mindennapi érintkezés késztermék-raktáraiba, túlnyomórészt a kanonizátorok döntenek el és elsősorban az iskola – mint a tudás szervezett továbbadásának intézménye – révén terjesztik. Szemiotikai megközelítésben ezek a szövegek nem egyszerűen egy semleges raktár tartozékai, hanem egy olyan alrendszer elemei, amely segít a társadalomnak a valóságmodellek fenntartásában, amelyek viszont a személyközi interakció modelljeit irányítják.

A kanonizátor tevékenysége tehát hatalmi jellegű, a társadalom tudatállapotát, az egyének cselekvési skáláját befolyásolva az irodalmi rendszer olyan tényezője, amely kapcsolatot teremt az emberi létezés más rendszereivel (politika, ideológia, erkölcs stb.). Foucault munkássága szintén arra figyelmeztet, hogy a hatalom a diszkurzusban nyilvánul meg, szükséges tehát a kanonizátor által meghonosított diszkurzusnak a tüzetesebb vizsgálata.

3.2. A szerep a személyiség felől

„Az egyénnek mindenkor késznek kell lennie arra, hogy kidolgozza azonosulásait azokkal a – véges-egyéni létét múlt és jövő felé egyaránt kitágító – társas-társadalmi alakzatokkal, kategóriákkal, amelyek e világi módon emelik ki egyszeri-különös létének határai közül, s ezáltal morális lényvé teszik. Ez alighanem pszichológiai szükségszerűség” – írja Pataki Ferenc.⁴⁶

2. a) A modern pszichológia vívmánya az a felismerés, hogy az *énnek* nevezett jelenség nem eleve meglévő adottságunk, hanem az ontogenezisben létrejövő pszichikus alakzat: társadalmi és társas termék. Az én két gyűjtőpont körül szerveződik (jóllehet ezek elkülönítése csak logikailag lehetséges): a) *személyes identitás*, amely individuális létünk tényének és folyamatosságának pszichikus leképződése, s amelynek tapasztalati kerete és alapja az egyéni élettörténet és b) *a szociális identitás*, amely az egyén sajátos társadalmi minőségének, különösségének a képviselője. A Garai László által alkalmazott⁴⁷ frappáns analógia jól érzékelteti az identitás e kétarcúságát. Saussure hasonlatából kiindulva, mely szerint „a nyelvet papírlaphoz is lehet hasonlítani: a gondolat az előlapja, a hang pedig a hátlapja, az előlapot nem lehet anélkül szétvágni, hogy ugyanakkor a hátlapját is szét ne vágánánk”, Garai a szociális kategorizációt olyannak látta, amelynek jelöltje és jelölője egymást tagolja ki, ahogyan egymást tagolja a nyelv közvetítésével a gondolat (mely ezáltal fogalmak rendszerévé) és hang (mely szavak rendszerévé lesz.) A szociális kategorizáció jelölői pszichológiai jelenségekből, jelöltjei pedig szociológiai jelenségekből tagolódnak ki, a lélektanaikat személyek produkálják, a társadalmiakat pedig azok a pozíciók, amelyeket a személyek a társadalomban elfoglalnak, s amelyek ezért meghatározzák e személyek társadalmi azonosságát. Garai e folyamat legfontosabb összefüggésének azt látja, hogy a strukturalizálás nyomán az egyes tényezőket nem valamilyen tulajdonságuk definiálja pozitívan, hanem a rendszer más tagjaihoz való viszonyuk negatívan. „A szociális kategorizáció vonatkozásában sem az a fontos, hogy a tulajdonságok szubsztanciáját tekintve, mit tesz, mit mond, mit gondol, mit érez valaki, hanem hogy a viszonyok formáját illetően például ugyanúgy vagy éppen más-ként teszi, mondja, gondolja vagy érzi a dolgokat, mint a maga – pozitív illetve negatív – társadalmi-kulturális referenciája. Ezért ha e forma felemás, ha megnyilvánulásaim hasonlítanak is valamelyest a referenciáiméira, de különböznek is tőlük bizonyos mértékig, ez tudattalanul arra fog készíteni, hogy vagy a hasonlóságukat hangsúlyozzam túl a különbözőségük rovására, vagy a

⁴⁶ *Identitás – személyiség – társadalom*. In: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. 514. old.

⁴⁷ Garai László: „...Elvegyültem és kiváltam” *Társadalomlélektani esszé az identitásról*. T. Twins Kiadó. Bp. 1993.

különbözőségüket a hasonlóságuk rovására. Megnyilvánulásaim valamelyik viszonyának az ilyen túlhangsúlyozása és szociális identitásom megfelelő viszonyának a túlhangsúlyozása egyidejűleg megy végbe, jelölő és jelölt itt is egymást tagolja ki, mint a Saussure által vizsgált összefüggésben, ahol hangokból, illetve gondolatokból egy nyelv jelölői és jelöltjei tagolják ki egymást.”⁴⁸

Ilyen értelemben egy nemzedék nem olyan egyéneknek a szociális kategóriája, akik életkoruk miatt hasonlóan válaszolnak a kor kihívásaira, hanem olyanoké, akikhez egyforma kihívások szólnak: ezért hasonlítanak egymáshoz abban, hogy miképpen különböznek egymástól a kor kihívásaira adott válaszaik tekintetében. Ezért érezzük Gaál Gábor esetében is rendkívül találónak a Garai által nyújtott nemzedéki jellemzést: „A huszadik századot köszöntők nemzedéke serdülőkorban kapta a nagy élményt, hogy beköszöntött az új század, amelyben immár semmi sem állhatja útját a tudomány és technika fejlődésének, mely majd az előző század minden problémáját megoldja. Amikor kitör a modern technika legújabb vívmányait bemutató világháború, húszas éveinek közepén jár ez a nemzedék – már túl koros ahhoz, hogy meg akarna benne halni, és még túl fiatal ahhoz, hogy meg akarna belőle élni. A forradalmat és az ellenforradalmat viszont már megkomolyodva csinálja: előbbinek a bukása és az utóbbinak a győzelme egy lehetséges karriert tör ketté, illetve egy – lehetőségeiben Trianon által körülhatárolt – karriert alapoz meg. A nagy válság mélypontján negyvenes éveinek elején jár: új társadalmi vagy egyéni célok hajszolása helyett inkább azok megőrzése érdekelné, amit eddig elért, ám a világ régi, spontán rendje ahelyett, hogy ennek megőrzésével biztatna, a világválsághoz vezet – imponálnak neki ezért a parancsuralmi rendszerek, melyek új rendet ígérnek. 1945 megadja neki (illetve végképp elveszi tőle) azt a lehetőséget, hogy a különböző szintű hatalmi pozíciókat átvegye.”⁴⁹ Nem kétséges, Gaál Gábor korának kihívásaira azon nemzedéktársaihoz hasonlóan felelt, akik a frontszolgálat után teljes elkötelezettséggel vetették bele magukat a forradalmakba, s az ifjúkorban megismert ideálok megvalósulását vélték fölismereni a második világhézagot követő történetekben.

2. b) A témával foglalkozó irodalomban egybehangzó az a felfogás, hogy az identitás különböző elemekből sajátos rangsor szerint szerveződő kognitív struktúra. Az identitáselemek, azaz szerep-kategoriális és csoportazonosulásokból épült alakzatok sajátos hierarchia szerint szerveződnek, a hierarchiát a személyes fontosság élménye és az egyén aktív jelentéstulajdonítási műveletei teremtik meg. Az identitáselemeket Pataki Ferenc öt típusba sorolja:⁵⁰

⁴⁸ i. m. 35. old.

⁴⁹ i. m. 50. old.

⁵⁰ Pataki. i. m. 517. old.

a) antropológiai identitáselemek, azaz a nem, életkor, családi-rokonsági viszonyok, etnikai hovatartozás stb.;

b) pozicionális vagy szerep- és csoportidentitási elemek, amilyenek a társadalmi viszonyrendszereket hordozó osztály- vagy réteghovatartozások, a hagyományos értelemben vett társadalmi szerepek;

c) a társadalmi minősítési műveletek és beszédaktusok révén előállított identitáselemek, amelyek a jogi eljárások, egészségügyi, kulturális és statisztikai minősítő műveletek, vagy környezeti-közvéleményi és társas kölcsönhatási minősítések lehetséges kategóriái;

d) az ideologikus identitáselemek, vagyis az ideológiai-politikai, erkölcsi, vallási eszmerendszerek és a nekik megfelelő mozgalmak, intézmények kategoriális besorolási eszközei;

e) az embléma jellegű identitáselemek, mint a név, a fizikai jellegzetességek, azonosítási szimbólumok, szubkulturális szimbólumok, divatok.

Az antropológiai, minősítő és az embléma jellegű elemek hajlamosak a nagyobb fokú stabilitásra, váltoásaik nem kategoriális jellegűek, míg a csoport- és szerepidentitások, valamint az ideologikus önminősítések jóval változékonyabbak, érzékenyebbek az egyén társadalmi helyzetének változásaira, a környezetből eredő minősítési műveletek hatásaira.

Az egyén adott identitásképlete egy-egy konkrét és valóságos élethelyzetben sohasem működik a maga minden elemet mozgósító teljességében. Inkább az emlékezetben tárolt látens struktúrának tekinthető, melynek csupán meghatározott részleges alakzatait hívják elő, aktualizálják a konkrét helyzetek. A Pataki által „operatív identitásnak” nevezett, aktualizált identitás a helyzethez kötötten definiálódik: „ki vagyok én adott helyzetben, valakihez, valamely kategóriához képest, meghatározott nyilvánosság számára?”. Ezek a kérdéses tényezők más és más identitáselemet segítenek a hierarchia csúcsára.

Föltevésem szerint Gaál Gábor tanulmányozott korszakbeli identitás-struktúrájában az ideologikus és pozicionális csoportidentitás-elemek váltak dominánssá. A kanonizátori szerephez tartozó társadalmi pozíciókban a kommunista párt elvárásaihoz igazodott, operatív identitásának alapját a kommunista nomenklátúra-tag identitáseleme képezte. (Tagja volt a párt agitációs-propagandista kollektívájának.) A közönség számára szóló szövegek szókincsében, hanghordozásában, a nyilvánosság előtti magatartásában az irodalompolitikus, a propagandista szerepének rendelődött alá és idegenedett el minden más szerep. (Talán ezzel is magyarázható a bizalmas tanítványokban élő és a szövegeiből kirajzolódó, hivatalosnak szánt portré eltérése). A Majtényi Eriknek címzett 1949-ben keltezett levél például kiegyensúlyozott, nyugodt hangnemben értekezik a műfordításban alkalmazandó hegeli külső és belső forma har-

móniájáról. Az ugyanekkor keletkezett nyilvános szövegek viszont vonalas marxista parancsok, kinyilatkoztató, ledorongoló hangnemű primitív sablonszövegek.

Az identitásképzési műveletek hátterében egy általános odatartozási és önmeghatározási késztetés húzódik meg. Az erőfeszítés, amellyel az identitás létrehozása és megőrzése jár, akkor eredményes, ha sikeresen szolgálja a társadalmi alkalmazkodás és túlélés kívánalmait, ugyanakkor a megerősítő pozitív társadalmi értékelés pszichológiai elégedettséget keltve, az egyén önértékelését befolyásolja. Az odatartozás igénye egy személy vagy csoport értékeinek elfogadását jelenti, a befolyásoló elvárásai pedig beépülhetnek az alkalmazkodni kívánó személyiségébe. Az operatív identitás létrejöttében kulcsszerepet játszanak a társas befolyásolás – egymást részben kiegészítő – folyamatai. Herbert C. Kelman⁵¹ ezeket három, fokozati különbséget is jelentő kategóriába sorolja: behódolás, azonosulás és interiorizáció. Úgy vélem, hogy Gaál Gábor és a kommunista párt viszonyában mindhárom folyamat megjelenik, ha ezek nem is egyenlő arányban módosítják a kritikus korabeli cselekvésskáláját.

Legkisebb arányban és legkésőbb a viselkedés társadalmi kialakításának gondja által indukált, a választási lehetőségek korlátozásában megnyilvánuló *behódolás* nyomait érhetjük tetten, legerősebben pedig a szerepkövetelmények körülhatárolásával járó *azonosulás* határozza meg az operatív identitást. A terror, az üldözés légköre, a „fortélyos félelem” kiváltotta, védekezési mechanizmusként, a *behódolást*. Ez olyan viszony, amelyben az egyén azért veti alá magát egy csoport befolyásának, mert reméli, hogy ezzel kedvező reakciót vált ki a hatalom eszközeinek birtokosaiból, és így elkerüli azokat a büntetéseket, melyeket a befolyásoló tart ellenőrzése alatt. Esetünkben a funkciók, melyekbe kineveztetett, egzisztenciális biztonságot jelentettek, elvesztésük családja anyagi–társadalmi ellehetetlenülését vonhatta volna maga után. A rituálisan gyakorolt önkritikák a behódolási ceremónia részét képezték, a kollektív bölcsesség letéteményesének tekintett párttal szemben pedig az egyén mindig elmarasztható volt valamely tévelygésben. (A *Valóság és irodalom* című kötet megjelenése után Gaál Gábor háromszor gyakorolt önkritikát az *Utunk* hasábjain, melynek ő volt a főszerkesztője. Ez a kényszerű gesztus a körülményekről mit sem tudó olvasók számára jelenthetett cselekvési mintát.) Úgy vélhette, a terror elkerülhetetlen velejárója a forradalmi változásnak, túl kell élni.

Tóth Sándor az 1971-es monográfiája végén Gaál korabeli írásairól megállapítja, hogy azok abban különböznek a sajtóban uralkodó „leckefelmondó

⁵¹ Herbert C. Kelman: *A szociális befolyásolás három folyamata*. In: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. 223–233. old.

verbalizmustól”, hogy felismerhető bennük „az irányadónak szánt dokumentum gondolati asszimilálására irányuló törekvés”.⁵²

A behódolás tehát csupán színezi az *azonosulást*. Amíg a behódolás révén vállalt véleményeket csak olyankor kell hangoztatni, amikor az érintett személy viselkedését a befolyásolónak módja van megfigyelni, azonosulásról akkor beszélünk, mikor az egyén azért tesz magáévá valamilyen más személytől vagy csoporttól származó viselkedést, mert ez a viselkedés kielégítő önmeghatározó viszonyt jelent a befolyásoló személlyel vagy csoporttal. „A viselkedést nyíltan és belsőleg elfogadja, s azt nemcsak akkor tanúsítja, ha befolyásoló megfigyeli őt. E viselkedés megnyilvánulása attól is függ, hogy az egyén az adott pillanatban milyen szerepet tölt be. Csak olyankor ad hangot a kiváltott véleményeknek, ha a megfelelő szerep lép működésbe, azaz ha az egyén azon a viszonyon belül cselekszik, amelyen az azonosulás alapul. Az egyén fő gondja, nem az, hogy tessék a másiknak, hogy magadja neki azt, amit kíván (mint a behódolásnál), hanem az, hogy kielégítse a másik embernek az ő szerepteljesítményével szemben fennálló elvárásait. Ilyenformán az azonosulás révén átvett vélemények kötve vannak a külső forráshoz, és függnék a társadalmi támogatástól.”⁵³ A kommunista párttal való azonosulás konkrét előírások szerinti viselkedést rótt teherként az egyénre, ugyanakkor erőt is adott az az érzés, hogy a proletárforradalom élcsapata tagjának és a történelmi szükségyszerűség képviselőjének tarthatta önmagát. Belinszkij gondolatát, hogy a szellem embere „isten katonája”, tehát az eszme elkötelezettje kell hogy legyen, Gaál Gábor 1921-től *ars poetica* gyanánt újra és újra fölidézi. A szövegek szintjén a világeszmével történt azonosulás elégtétele a többes szám első személy használatában nyilvánul meg. (Csak két példa: a valóságos mozgalmat szervező felhívás: „Olvassuk újra a magyar irodalmat!” vagy egy jellegzetes szövegrészlet: „Különb: hagyományaink és örökségünk említésekor nem hallgathatjuk el, hogy az irodalom a csúcsaiban mindig harcok irodalom volt: harc a szélsőség és társadalmi nyomorúságokkal szolgáló feudalizmus ellen. Ma ez a harc – általános és konkrét értelmében az eddiginél elmélyítettebb arcvonalon folyik: a régi világ ellen, a reakció ellen, ennek nyomai és feltápázkodási lehetőségei ellen. Összefoglalólag: a nemzeti és társadalmi nyomorúságok kórokozói ellen. A mi dolgozóinkkal együtt küzdő, építő irodalmunk csak ilyen értelemben szolgálhatja nemcsak »polgári állapotunk« és emberi »boldogságunk« tökéletesbülését, de a teljesebb és művészebb irodalmat is.”⁵⁴)

⁵² G. G. Tanulmány Gaál Gáborról a *Korunk szerkesztőjéről*. 224. old.

⁵³ Kelman: i. m. 228. old.

⁵⁴ Gaál Gábor: *Író és irodalom a népi demokráciában*. 1947. In: Valóság és irodalom. 209. old.

A csoporttársak, azaz a kommunista elvtársak által közvetített elvárások és az egyéb társadalmi szerepből következő elvárások szerinti viselkedés belső konfliktushoz vezetett például a második világháború végén, amikor döntenie kellett, hogy illegalitásba vonulva otthon bujkáljon, vagy katonai esküjéhez híven teljesítse a kiürítési parancsot. Amikor ez utóbbit választotta, saját fogolytáborbeli feljegyzése szerint: eljátszotta a jövőt.

Az azonosulás révén elfogadott viselkedés egy konkrét szerepet meghatározó elvárások rendszerének a része. Ezt a viselkedést az egyén úgy tekinti, mint amely képviseli őt, s csakugyan fontos része lehet az identitásának. Az osztályharcos éberség külső elvárása, úgy tűnik, a Gaál személyiségébe is beépült. Hajós József visszaemlékezése⁵⁵ szerint: „Hallgatóit hozzásegítette ahhoz, hogy megfelelően mérlegeljék: mi hasznosítható vagy mi a ködösítés többé-kevésbé polgári beállítottságú professzoraik nézeteiben. A tanügyi reform után is minden úton-módon – tanszék-gyűléseken, az egyetemi tanács ülésein, jegyzetbírálókat során – erélyesen küzdött a néphű, pártos, művelt értelmiségiek kialakításáért, továbbképzéséért.”

Az azonosulásvágy és behódolás elegye motiválja azt a szerkesztői gyakorlatot is, mely a *Korunk* harmincas évek eleji népiségsszemléletében éppen akkor hagyta a vonalas kirekesztést eluralkodni, amikor a párt szektás dogmatikus kizárólagossága kerekedett felül⁵⁶. Ugyanez magyarázza a distanciálódás hiányát a pártutasítások végrehajtásában. Gaál Gábor az Erdélyi Tudományos Intézet utolsó igazgatójaként például pártutasításra megakadályozta a Kelemen Lajos 70. születésnapjára készített emlékkönyv kiadatását. (Az adatot közlő Benkő Samu értelmezésében⁵⁷ egy öreg, magyar, polgári tudósnek – a funkcionáriusi logika szerint – nem járhatott ki az a tisztelet, hogy önálló kötettel ünnepeljék.) Amikor az volt az utasítás, részt vett az intézet leépítésében, a Román Akadémia kolozsvári fiókjába történő süllyesztésében, ami az intézmény csendes kimúlásához vezetett. Az önálló magyar intézményrendszer leépítésének másik jelentős mozzanata, az iskolák államosítása alkalmával vezércikkben méltatta az eseményt. Az *Utunk* 1948 március 27-i (húsvéti) számában a haladás elengedhetetlen lépéseként értelmezi a diktatórikus intézkedést, mivel a felekezeti iskolákat a vallási reakció és fasizmus Spanyolországára tartja csak jellemzőnek, míg a fejlettebb államokban, például Svájcban, Amerikában vagy Angliában az államosítás már száz évvel korábban bekövetkezett és ott „mosolyognának azon, aki ebben a kérdésben még vita-

⁵⁵ Hajós József: *Tanárunk is volt...* In: *Korunk* 1964/7. 926. old.

⁵⁶ Lásd ehhez: Cseke Péter: *A régi Korunk népiségsszemlélete*. In: *Korunk* 1991/3. 301–306. old.

⁵⁷ Lásd: Benkő Samu: *Erdélyi Tudományos Intézet*. EME. Kolozsvár. 1992.

anyagot lát.” Amiről az írás hallgat, az az, hogy a felsorolt országokban akkor is, azóta is létező hírneves egyházi iskolák csöppet sem jelentettek gátat a haladás útjában, az oktatási rendszer sem volt uniformizált, és főképpen: nem fosztotta meg – modernizálás címén – a kisebbségeket iskoláiktól.

Ezek az aktuálpolitikai állásfoglalások azért is meggondolkodtatóak, mert volt példa az ellenkező magatartásra is – nemcsak a más meggyőződésű Márton Áron vagy Venczel József személyében, hanem például a népszolgálatot a szociáldemokrata színekben vállaló Nagy Géza esetében is, aki Balogh Edgár biztatására, hogy írjon helyeslő nyilatkozatot az Erdélyi Múzeum Egyesületben folyó tisztoztatásokról, azt válaszolta: „Ha ma a te tanácsodra elkezdeném ezt a nyilatkozatot, azt jelentené, hogy félteni valóm van, hogy bűnösnek érzem, magam, és szeretnék menekülni bizonyos következmények elől.”⁵⁸ De idézhetnénk Benedek Marcell magatartását is, aki hallgatással tiltakozott az embertelenségek sorozata ellen: 1948-tól 1957-ig egyetlen könyve sem jelent meg. Amikor Kolozsváron a rektor közölte vele, hogy az előadások szövegét előre be kell mutatni, fiával együtt megtagadta a cenzúrázott egyetemi tanárságot. (A Toldi-vita következményeiről Benedek István így ír: „Nem volna érdemes ezekről beszélni, ha nem itt és ettől következett volna be a törés Apám lelkében, amit tulajdonképpen soha nem hevert ki. Korábban ezeknél sokkal súlyosabb támadások érték, csak hogy akkor ellenség támadott. Ami Kolozsvárt megkezdődött, és két év múltán Budapesten folytatódott, azért volt iszonyú, mert azoktól jött, akiket barátainak és eszmetársainak hitt.”⁵⁹)

Az *interiorizáció* révén elfogadott viselkedés beillik az egyén alapvető értékrendszerébe. Ezt az az illúzió táplálta, hogy az a sztálinista párt, amelybe 1945 végén Gaál Gábor belépett, hordozója az általa centrálisnak tartott értékeknek, s hogy a munkásosztály az az egyetemes osztály, melynek uralma minden más társadalmi réteg felszabadulását jelenti. A forradalom élcsapata pedig az igazság birtokosa. Az a tény, hogy Gaál Gábor az emberi teherbíró-képességet már-már meghaladó feladattömeget vállalt magára, arra utal, hogy elképzelhetetlennek tartotta a lemondást a pártfeladatként kapott funkciók bármelyikéről is. A Toldi-vita intranzigens állásfoglalása pedig például az osztálymeghatározottság tételének interiorizációjára vall. (Gaál Hatvanynak írott levelében már 1937-ben arról tudósít, hogy tervezi a *Korunkban* a nagy irodalmi átértékelést: „Rég tervezem a lapban egy *Hagyomány és haladás* című rovat beiktatását. Távoli és közeli múlt, emlék és feledékenységgel, és új értelmezés lenne ez.”⁶⁰)

⁵⁸ Idézi Benkő Samu In: *Nagy Géza*. EME. Kolozsvár. 1992.

⁵⁹ Benedek István: *Benedek Marcell*. Magvető. Budapest. 1977. 453. old.

⁶⁰ Idézi Tóth Sándor. In: *Rólunk van szó*. 298. old.

Az identitáselemek nem rendezetlen tudáshalmazok, hanem már magában a kultúrában modellszerű alakot öltenek, amelyek alternatív cselekvési lehetőségeket rendelnek hozzá egyazon pozícióhoz. Tanárként, kritikusként az identitásminták képződésében társadalmi pozíciói folytán Gaál akaratlanul is szerepet játszott. Hajós József idézett visszaemlékezése volt tanárának igehirdetői magatartását is rögzítette: „Gaál Gábor a maga egyénisége mögül érezni engedte, sőt kényszerített annak tudatosítására, hogy az *igazság* méltóságával, az *igazság* diadalának örömmünnepevel van dolgunk.”⁶¹

A kanonizátor privilegizált beszédpozíciója révén úgy monopolizálta a hatalmat az irodalmi életben, mint a párt karizmatikusnak tekintett vezére a politikaiban.

3.3. A bolsevik társadalmi és szociálpszichológiai modell

Ahhoz, hogy a hatalomnak áldozatul eső értelmiségi cinkosságát megérthessük – a már közhellyé vált metaforát, hogy segített felépíteni és működtetni a malmot, amely őt magát is megörölte – szükséges egy pillantást vetni annak a bizonyos hatalomnak a természetére is. A társadalomlélektan kutatói, amikor egy szociális jelenség okait kutatva személyeknek, vagy általuk a társadalomban elfoglalt pozícióknak a tulajdonságai után nyomoznak, ezek helyett gyakran viszonyokra bukkannak, amelyek a személyek vagy pozíciók között úgy állnak fenn, hogy hatásuk pszichológiai és szociológiai tulajdonságoktól egyaránt független. A bolsevik típusú hatalom éppen a viszonyok alakításában honosított meg egy teljesen új modellt. Garai László⁶² arra figyelmeztet, hogy a befolyásoló hatása nem pusztán személyes, vagy pozicionális tulajdonságainak függvénye, hanem attól a viszonytól is függ, hogy többségben vagy kisebbségben van-e a befogadóval szemben, valamint hogy az információk kibocsátói egységesek-e vagy megosztottak.

Amennyiben elfogadjuk Garai hipotézisét, hogy egy szervezet vagy rendszer stabilitását a paradox szerkezetek biztosítják, a második világháború után meghonosított bolsevik típusú társadalom lényeges fenntartó elemét figyelhetjük meg. Ez a társadalom egy olyan csoporthoz vezeti vissza létezését, melynek története úgy indult, hogy egy ellentétes csoporttól nem valamilyen tulajdonsággal különböztette meg magát, hanem annak a viszonynak a megjelenésével, hogy kettejük közül ő a többségi: bolsevik. (A struktúra hamisságát már az indulásnál jelzi, hogy az Orosz Szociáldemokrata Munkáspártban e csoport tulajdonképpen kisebbségben volt, ám a logika, amely a társadalom átalakítását a viszonyok átalakításában érte el, ettől függetlenül töretlenül működött.)

⁶¹ Hajós József: *i. m. uo.*

⁶² „*Elvegyültem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról.*

A szervezetek nagyfokú stabilitását biztosító paradox szerkezetek egyik lélektani megnyilvánulása, hogy az egyén a viszonyok második hatványán is azt az utasítást kapja, hogy tegye meg azt, amilyen utasítást kap. Attól a perctől fogva, hogy ennek az utasításnak engedelmeskedik valaki, az összes többi utasításnak engedelmeskednie kell, akár akarja, akár nem, beleértve azt az utasítást is, amelyiknek még saját akaratából engedelmeskedett. Ez a paradox szerkezet határozza meg a viselkedést, és ehhez járul, ezt erősíti az a motivációs hatás, hogy a szervezet a konform viselkedést jutalmazza, az ellenzékít pedig bünteti. A második hatványbeli utasítás általában nincs kimondva, de hallgatólagos előföltevésként ott működik a szervezet életében, s ha bármi megbolygatja, sor kerülhet a kimondására.

A szervezet e paradoxon révén képes arra, hogy még az ellenzéki magatartást is a stabilitás forrásává változtassa. Amint azt Foucault kutatásai is bizonyítják, a hatalom – számolva ezzel – beépítheti az ellenzéki magatartást a konform magatartásba, s ezáltal ellenőrzése alatt képes azt tartani, és szerepként kiosztani: a politikai ellenzék, a különc, a deviáns (aki nem hajlandó tudomást venni a szereposztásról), a bűnöző stb. Amit egy szervezet meg kell hogy tiltson a tagjainak, az nem a szervezet szabályaival szembeforduló magatartás, hanem az, hogy más szabályok szerint szerveződjenek. Amikor ezt megkísérlik, máris konfrontálódnak a szervezettel a szervezkedési jog tekintetében. A huszadik század bolsevik forradalmainak paradoxona, hogy a mozgalom, amely harcát a társadalmi szervezet egyetemesen szabályozó igényével szemben diadalra viszi, maga is szervezetté válik. A forradalom győz az állami szervezettel szemben, és állami szervezetté teszi magát. A szovjet Cseka létrejötte azt a paradoxont testesíti meg, hogy a törvényesség felforgatásával szemben védekező intézmények törvényesítik a törvényesség felforgatását.

Már József Attila is rámutatott *A szocializmus bölcselete* című 1934-es tanulmányában arra, hogy a bolsevik szocializmus nem felel meg a Marx által tételezett egyetemes felszabadítás-igénynek. Míg Marx elveti a parancsuralmat, hiszen fegyverrel senkit sem lehet emberi öntudatra kényszeríteni, a bolsevik típusú kísérlet egy átmeneti időszakot tételez, melyben egyetlen párt a kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a tőkések gazdasági parancsuralmával, és ettől várja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül a szocialista társadalmi rend nem lehet: „Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények.”⁶³

⁶³ József Attila *összes művei III.* kötet. Szerk. Szabolcsi Miklós. Budapest. 1958.

A bolsevik típusú társadalmi berendezkedés másik paradoxona, hogy az eredete szerint antibürokratikus, radikálisan államellenes mozgalom, amely a karizmatikus vezér személyében felmutatta, hogy annak nem kell semmilyen hivatalt betöltenie egy bürokratikus államhatalom rendszerében ahhoz, hogy szinte korlátlan társadalmi hatása legyen, maga is létrehozta a bürokrácián is túltevő nómenklatúrát és a neki totálisan alárendelt állami struktúrát. Míg a bürokrácia mindenfajta társadalmi hatást a pozícióhoz rendel, amelyet a társadalmi struktúrában az egyén betölt, és nem magához a személyhez, a nómenklatúra nem ismeri a ranglétra szigorú fokozatait, a kinevezéstől független társadalmi hatóképességet is a kinevezéstől teszi függővé.

„A bolsevik típusú radikális tömegmozgalom esetében ennek egész vezérkara egyfajta kollektív karizmát nyer abban a történelmi folyamatban, amelyben különböző országokban megdönti és megragadja az államhatalmat, hasonlóan nyeri el kollektív karizmáját az egész párt, sőt bizonyos mértékben az egész mozgalom.” – állapítja meg Garai László.⁶⁴ A megdöntött államhatalmat nem csupán úgy pótolja a karizmatikus kollektíva, hogy a bürokratikus struktúra egyes pozícióiban párttagok váltják fel a korábbi funkcionáriusokat, hanem főképp úgy, hogy a hatáskörök gyakorlására a párt egyik tagja megbízatást kap. A nómenklatúra határozza meg a társadalmi hatáskör és a kollektív karizmát hordozó személyek egymáshoz kapcsolódásának módját.

„A bolsevik típusú struktúrában még a karizmatikus vezér sem a maga személyében hordozza a személyéből sugárzó karizmát, hanem (végső soron) a párt nevezi őt ki karizmatikusnak.”⁶⁵ Ahogyan Buharin állította Leninről, hogy nem személy szerint benne bíztak meg, hanem abban az emberben, akit a párt bizalmával tüntetett ki.

A bolsevik struktúra nagy találmánya, a demokratikus centralizmus lehetővé teszi, hogy a párt saját legitimitásának forrását legitim módon kinevezzék és leváltsa, a pártapparátuson belüli pozícióhoz legitim funkcióként kapcsolva azt, hogy káderekérdésekben döntsön, azaz hogy a kollektív karizma alanyát kinevezzék vagy leváltsa. Ennek az elvnek megfelelően a mindenkori központ kinevezheti a mindenkori „demoszt”, amely majd megválasztja ezt az őt kinevező centrumot. A bolsevik típusú pártok szerveződése sokkal erőteljesebben történt viszonyok tekintetében, mint a tulajdonságokéban. A „kommunista” megnevezés sem tulajdonságot jelöl, hanem viszonyt: kommunista az, akihez a párt ekként viszonyul. Ilyen értelemben, akivel szemben az a gyanú ébredt, hogy nem kommunista, az már tényleg megszűnt kommunistának lenni, mivel nem volt rá érvényes az előbbi definíció. Ha Gaál Gábor úgy gondolta, hogy

⁶⁴ *i. m.* 87. old.

⁶⁵ *i. m.* 89. old.

amiért a párt felfüggesztette tagságát, azért ő még kommunista maradt meggyőződése okán, ez egyértelmű lett volna azzal, mintha azt mondta volna: én akkor is olyan ember maradtam, akihez kommunistaként viszonyul a párt, ha már olyan ember lettem, akihez nem kommunistaként viszonyul. Az a meggyőződés, hogy a párt nem tévedhet, nem egyszerű primitív vakhit eredménye, hanem e viszonyalakító jelleg monopóliumának elfogadása. Ezért nem fordult elő, hogy a kizártak megalapították volna a maguk „valódi” pártját, központi bizottságát stb. A párt sorainak fegyelmezett egysége nagyobb súllyal esett a latba, mint az, hogy milyen programra vonatkoztatva valósult meg a kívánt egység. Általában technikai szempontból szokták vizsgálni, hogy mennyire hasznos egy szervezet szempontjából az egységesség és az ellenfél megosztása. A bolsevik típusú párt esetében azonban ennél mélyebb hatásról van szó, mely szintén egy – az eddigiekhez adódó – paradox viszonyban gyökerezik.

Ha egy csoport abban egységes, hogy az egység viszonyát tartja magára jellemzőnek, akkor ez a viszony máris jellemzi őt. Ha pedig arra nézve alakul ki egységes álláspont, hogy a csoport megosztott, akkor kevésbé lesz az, ha pedig a csoport abban a kérdésben lesz megosztott, hogy egységes-e vagy megosztott, akkor a – bármely irányú – különvélemény felbukkanása a megosztottságot erősíti. A bolsevik típusú párt az egység és megosztottság viszonyának valamennyi paradoxonát úgy használja fel, hogy azok a tagság társadalmi identitását megalapozzák, a pártonkívülieket pedig aláaknázzák. „Először is, amikor túlhangsúlyozza a maga egységét, akkor pusztán attól, hogy ezt a túlhangsúlyozást az egész tagsága egységesen műveli, már valóságosan is egységesebb ez a szervezet. Másodszor azzal, hogy a társadalom nem-bolsevik részére a szalámi-taktikát alkalmazza, eléri, hogy e térfélről azok, akik hajlandók valamilyen, és azok, akik nem hajlandók semmilyen szövetséget kötni a kommunistákkal, e tekintetben megosztottságukat hangsúlyozzák túl, s ebben olyan egységesek legyenek, hogy ez meghazudtolja azt, amit viszonyukról vallanak, mégpedig annál inkább, minél nagyobb hangsúlyt kap számukra a megosztottságuk. Harmadszor, a szalámi-taktika rendszerint a mérsékelt bolsevikok által kezdeményezett szövetségi politikaként mutatja magát, amely arra ösztönzi a mérsékelt nem-bolsevikokat, hogy akként járjanak el, mint akik a párton belüli és kívüli mérsékelteket egymás természetes szövetségeseinek tekintik mindkét térfél szektásaival, szélsőségeivel szemben: erősíti a megosztottságot hirdető bolsevikokat és gyengíti azokat a nem bolsevikokat, és gyengíti azokat a nem bolsevikokat, akik a definiáláskor egységükre helyezik a hangsúlyt.”⁶⁶ – jellemzi a mechanizmust Garai László. Az

⁶⁶ *i. m.* 101. old.

egység és megosztottság mintája reprodukálódik a párton belül a Központ és Tagság viszonyában. A Központ egységes határozatait egyhangúlag hozza, míg a Tagság szervezetileg megosztott. A centrumnak szintén elkülönül egy egységes központja, amely egységes, és egy tagsága, amely intézményesen megosztott. Ennek következtében a központhoz tartozók egységesebbek lesznek attól, hogy egységesen őrzik egységüket.

Abban, hogy a bolsevik típusú párt a társadalom átalakításában „viszonytermelő nagyüzemmé” vált, az áldozat cinkosságának döntő szerepe volt. Marx tételéből kiindulva, hogy a proletariátus érdekei a szocializmus érdekei, a marxista pártok azt a „szinekdochés” viszonyt tekintették elsődlegesnek – a munkásjelleg szociológiai tulajdonsága ellenében (a teoretikusok ugyanis túlnyomórészt polgári értelmiségiek voltak) –, hogy a társadalom egészének feltételezett törekvéseit egy kitüntetett rész képviseli. Ugyanez a viszony jelentkezett az élcsapat bolsevik tételében, nevezetesen, hogy a proletariátus egészének érdekeit, törekvéseit annak egy kitüntetett része, a tudományos elmélettel felfegyverzett párt kell, hogy képviselje. A párt érdekeit pedig – a demokratikus centralizmus révén – a kitüntetett rész, a központi bizottság, és végső soron a Nagy Vezető. Ebben a Matrjoska-szerkezetben a belsőbb kör mindig hatalmat gyakorol a külső kör felett, s ezt a hatalmat átveszi tőle a még belsőbb kör. A rendszer azonban nem lett volna működőképes az áldozat cinkossága nélkül.

A bolsevik típusú társadalomban a külső körök a belsőbb kör hatalmának való alávetettségükben önként és tevőlegesen részt vettek, nem csupán a fizikai megsemmisítés, vagy a létezés feltételeit megvonó sztálini terror fenyegetésének hatására, hanem azért is, mert a hatalomnak ez az átruházása egyben a saját, a még külsőbb kör felett gyakorolt hatalom záloga. A bolsevik típusú társadalmakban ugyanis a hatalmi pozíciót sem valamilyen tulajdonság (a tan ismerete, munkásmozgalmi múlt, manipulációs képesség stb.), hanem egyedül a viszony különbözteti meg a hatalom nélküli pozíciótól. A hatalmi pozíció kritériuma az egység, a hatalom nélküli a megosztottság. Aki tehát lemond hatalmáról a belső kör javára, az ezzel kifejezi, hogy az egység pozícióján áll, tehát a hatalomén. Ez magyarázza azt a különleges fegyelmet, amely a hatalom mindegyik körét jellemzi. Ugyanakkor pártellenesnek lenni szintén nem tulajdonsága, hanem viszonya az egyénnek. Ha cselekedeteit összhangba hozza a párt elvárásaival, akkor pártszerű, ha pedig szembe helyezkedik, akkor pártszerűtlen. Ez fennáll akkor is, ha a párt nevében arra szólítatják fel az egyént, hogy vallja magát vagy cselekedeteit pártszerűtlennek. A koncepciók perek önmagukat vádló aktivistái, vagy az egymást követő önkritikák sorát vállalók nem annyira külső kényszer hatására cselekedtek így, mint inkább a paradox viszony paradox következményének engedve: ha ugyanis a párt legitim módon kifejtett akaratával szembeszegülve nem vallották volna

cselekedeteiket pártelleneseknek, éppen ezáltal követtek volna el pártellenes cselekedetet. E nélkül az önfegyelem nélkül a bolsevik párt nem lett volna képes – a legdurvább külső terror alkalmazásával sem – a társadalomnak a tökéletes monopólium állapotához való közelítésére. Minden más típusú rendszerben ugyanis a hatalmat monopolizáló legbelső kör a külső körök elnyomásához olyan köztes körökre kénytelen támaszkodni, amelyek megtapasztalva saját erejüket a hatalom közvetítésében, szembefordulhatnak a központtal. Ahhoz, hogy a tágabb kör a szűkebb javára lemondjon a hatalmáról, arra volt szükség, hogy a maga kisebb hatalma valódi hatalmi pozíció legyen. A bolsevik típusú párt szerkezeti képletét kiterjesztették tehát, egyre tágabb köröket vonva be: a bolsevik párt után az orosz-szovjet társadalom, a szövetségi köztársaságok, a népi demokráciák államai, majd végül a harmadik világ országai képezték ezeket a külső köröket. (Mivel a tervgazdálkodás csak a tökéletes hatalmi monopólium esetében működhetett ideálisan, a bolsevik imperializmus fő mozgatórugója nem is ideológiai vagy politikai volt, hanem gazdasági. Ebbe a versenybe is bukott bele, amikor konfrontálódnia kellett a harmadik világ külső körében a piacgazdaságra épülő rendszerrel.)

Azok esetében, akik önmaguk identitását a bolsevik párt elvárásaihoz igazítva interiorizálták ezt a szerveződési struktúrát fenntartó paradox viszonyrendszert, az önmanipuláció elengedhetetlen feltételévé vált a személyi integritás megőrzésének. Gaál Gábor és baloldali elkötelezettségű kortársai ezért voltak hajlamosak a totális diktatúra kiépülésének, a tapasztalt torzulásoknak tudatukból irrelevánsként való száműzésére, a józan kritikai érzék sutba dobására. Az az illúzió, hogy ez a bolsevik párt megoldja a nemzetiségi emancipáció gondját, az önmanipuláció révén kellemetlen, ám kinövendő gyermekbetegség jeleinek könyveltette el a berendezkedő bolsevista hatalom megannyi embertelenségét. „A megvalósított demokrácia itt az országban és a Duna táján is a közeledést valóságossá teszi, a meg nem valósított demokrácia viszont pusztá vágyakozássá spiritualizálja.” – írta Gaál Gábor 1946 augusztusában.⁶⁷ Tökéletesen egyetérthetünk 1946 novemberének elején megfogalmazott *Utunk*-beli vezércikkének alapgondolatával is: „Van egy Remény, amibe kapaszkodhatunk emberül, magyarul egyaránt. Ez a remény, a Demokrácia.” Kiépítése helyett azonban, éppen a november 19-i választások eredményeképpen, a totalitarista igényű bolsevik struktúra meghonosítása kezdődött el az önmanipulációt és manipulációt egyaránt alkalmazó baloldali értelmiségiek tevékeny hozzájárulásával. Az irodalmi rendszerben az önmanipuláció szintén jelentős szerephez jutott a hatalmi kánon kialakulásában is.

⁶⁷ *Írói közeledés*. In: *Utunk* 1946/8.

4.

Irodalmi kánonok színeváltozása

Századunk derekán olyan változások következtek be Közép-Kelet-Európa társadalmainak és – velük párhuzamosan – irodalmainak életében, hogy az irodalomtörténet-írás többnyire a kontinuitás megszakításaként értékeli a lejátszódott folyamatot. A második világháború után továbbél az irodalmi rendszerben a nyugati társadalmakban a XVIII. század vége óta professzionalizálódott és intézményesült cselekvő szerepstruktúra, amely az „önreferencialitás” és „önszerveződés” elvének megfelelően az irodalmi szövegek termelését, közvetítését, befogadását és utófeldolgozását végzi. Az önreferencialitás – Siegfried Schmidt szerint – olyan rendszerek tulajdonsága, „amelyek állapotai ciklikusan interakcióban állnak egymással, olyan módon, hogy a rendszer bármelyik állapota lényegi módon járul hozzá a rendszer következő állapotához.”⁶⁸ Amikor a rend egy bizonyos állapotát eléri, az lényegét tekintve nem a folyamatra kívülről ráerőltetetten történik meg, hanem spontán módon. Ebből az következik, hogy nincsen olyan intézmény, nincsen olyan pont, ahonnan a rendszernek, mint egésznek a fejlődése megtervezhető. „Azt, amit mi modern nyugati társadalomként tartunk számon, azt az önszerveződő mezők interakciója teremti meg, amely nem más, mint az egész rendszer önszerveződése, s amely a társadalom egész hálózatának makró-rendszerei közötti interakció irányítása.” – folytatódik a gondolatmenet. A kiépülő kommunista totalitarizmus a maga romboló munkáját nem csupán a volt uralkodó osztály, hanem tulajdonképpen az autonóm társadalom ellen folytatta, hiszen elsődleges célja az önszerveződés megakadályozása, a kívülről irányított közösségek megteremtése volt. Ennek egyik útja a meglévő intézményrendszer részleges fölszámolása, a másik pedig az önálló intézmények megkaparintása volt. Az irodalom rendszerének birtokbavétele inkább az utóbbi módon valósult meg. Az írószövetségek, tanszékek, szerkesztőségek vezetői mind a baloldali értelmiség soraiból kerültek ki. (Hasonló következtetésre jut Vincze Gábor is az erdélyi magyarság utóbbi ötven éve történetének tanulmányozásakor.)⁶⁹

⁶⁸ Pierre Bourdieu–Kees van Rees–Siegfried Schmidt–Hugo Verdaasdonk: *Az irodalmi mező szerkezete és a kulturális választások homogeneitása*. In: *Helikon*. 1995/4. 495–509. old.

⁶⁹ Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus. Csíkszereda. 1999. 29–52. old.

Így az erdélyi magyar irodalmunkat determináló mindkét (magyar és román) kultúra is az európai tradícióval és a nemzeti hagyománnyal való szakítás jegyében formálódott. „A kontinuitás tudatán alapuló irodalmiság alakulástörténetében ezért nem klasszikus értelmű korszakváltás következett be, hanem a folytonosság megszakítása. Nem 1945-ben közvetlenül, hanem 1948-49-ben, amikor nemcsak az addigi intézményrendszer gyökeres átalakítása történt meg, hanem az irodalom élete is egy eladdig ismeretlen faktor: a politikai totalitarizmust megtestesítő irodalompolitika irányítása alá került.”⁷⁰

Romániában hasonló folyamat eredményeképpen: „Léteztek ugyan írók, de nem létezett irodalom a szónak valódi, azaz kulturális tényező értelmében, hanem csupán egy álirodalom és pótirodalmi élet, ami maga volt a nonliteratúra és antiliteratúra.”⁷¹

1. Erdély magyar irodalmában (akárcsak a társadalom életében) a változás fokozatos, nem lehet egyetlen fordulóponthoz kötni. Úgy tűnik, hogy az 1947-es év változásai döntőnek bizonyultak az 1948-tól evidenssé vált fordulat szempontjából. A korszakváltás döntően ideológiai-politikai jellegű volt, s bár a kortársakban ez kevésbé tudatosult, utólag tisztán kirajzolódik a kommunista hatalommegragadás gondosan kitervelt sztálinista nyomvonala, illuzórikussá téve a polgári demokráciának harmadik utas „népi demokráciává” fejlődését ígérő optimista hipotéziseket. (1947. február 10-e, a párizsi békeszerződés aláírása után egyből meghaladóttá vált a nemzetiségek megnyerését célzó kommunista politika. Vasile Luca, a nemzetiségekért felelő kommunista pártvezér *A romániai magyarság útja* című írásában (Igazság, 1947. május 23-a) harcot hirdetett az „elvtelen magyar egység” ellen. Az engesztelhetetlen osztályharc és forradalmi következetesség jegyében reakciónak minősített minden, a régi világból származó magyar vezető személyiséget és eszmét, majd a velük való leszámolásra szólított fel. Megkezdődött tehát az MNSZ-en belüli tisztogatás, és ezzel párhuzamosan az önálló magyar intézményrendszer felszámolása. 1947 szeptemberében pedig a Kominform nyilatkozatban rögzítette a világ két táborra szakadását, a hidegháború tényét. Az is kiderült tehát, hogy a népi demokrácia szakasza meghaladóttá vált, a szovjet megszállási zóna kommunista pártjai számára a hatalom megragadása a következő lépés.)

2. A korszak az irodalmi kánon jelentős módosulásának ideje. A kánon (görög: mérték, szabály) afféle „kulturális nyelvtan”, a hitelesnek számító értelmezések öröksége. A modern irodalmi tudatban a *kanonizált* fogalmán azokat az irodalmi normákat és alkotásokat értjük, amelyeket a kultúra hangadói

⁷⁰ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum. Bp. 1994. 26. old.

⁷¹ Marin Nițescu: *Sub zodia proletcultismului*. Humanitas. Bucuresti. 1995. 19. old.

legitimként elfogadnak, és azokat az alkotókat, akiknek fő művei a történelmi örökség részévé válnak. A kánon határozza meg, hogy mit, hogyan, mihez viszonyítva olvassunk. Minden korszakban egyszerre több kánon létezik, amelyeket egy-egy értelmezői közösség vall magáénak. A kánonok bizonyos vonásokban a korlátlan hatalmú Kánont imitálják, amely személytelen, mivel mögötte az isteni kinyilatkoztatás áll. Ahogyan nő a kánonok száma, hatalmuk úgy csökken. „Kizárólagosság, egyetemesség, maradandóság, lezártág és személytelenség tekintetében a bibliai kánon közelítette meg a Kánont az európai történelemben – olyannyira, hogy maga is más kánonok alapja lett. Az egyházban a *Biblia* értelmezésének határai hosszú időszakokon át többé-kevésbé rögzítve voltak. A tévelygő értelmezőnek olykor valós veszélyekkel: kiátkozással és megégettetéssel kellett számolniuk, illetve időről időre előfordult, hogy az eltérő értelmezések egyházszakadásokhoz vezettek. (...) Sokatmondó tény, hogy a végleges katolikus kánon azonnal többes számban jelenik meg. Nem a protestáns kánonokra kell elsősorban gondolni, hanem az *Index librorum prohibitorum*ra. Az *Index* tagadhatatlanul maga is kánon, még ha antikánon is.”⁷² – állapítja meg Bereczki Gábor.

A kommunista hatalomátvétel az irodalomban (más egyeduralmi rendszerekhez hasonlóan) azzal a következménnyel járt, hogy az uralmon lévő hatalmi elit nagyon erőteljesen kanonizálta a saját értékeit, s törvényszerűen megjelent tehát a kánonból kiszorított művek és alkotók, valamint értelmezési módszerek antikánona. Megnőtt a cenzúra szerepe, a vélemény- és szólásszabadság erős korlátozása pedig arra szolgált, hogy az így kialakult hatalmi kánont egyedül érvényes Kánonként fogadtassák el. A hatalom azonban (mivel legitimációs alapjaként önmaga közösségi jellegét hirdette) a közösségi kánonok és az intézményesített hatalmi kánon közötti különbségeket úgy igyekezett áthidalni, hogy a rivális kánonokat az intézmények megkaparintása után elhallgattatta, a saját hatalmi kánonához pedig teremtett egy „szűz fülekből” álló közösséget, amelyet könnyen befolyásolhatott. Ez elsősorban a társadalmi változásra, modernizációra áhító fiatal generációkból és az írástudatlanság leküzdése után megsokasodott, eddig elnyomott helyzetű csoportokból verbuválódott befogadói közösség volt. A hatalmi kánon pedig – rész az egész helyett – az irodalom totalitását kívánta megtestesíteni. A hatalom céljainak megfelelő műfajok (esetünkben az osztályharcos cselekményű szocialista realista elbeszélés, termelési regény, dráma, az agitációs brigád által előadott jelenet, közösségi líra, csasztuska) kiválasztása és létrehozása egyenes úton vezetett a kánon gyors és rövid kiürüléséhez.

⁷² Bereczky Gábor: *Kánon és trópus*. In: *Helikon*. 1998/3. 262. old.

Minden kánon szükségképpen állít egyes műveket előtérbe és szorít másokat háttérbe. Minden korból föl lehet sorolni olyan alkotókat vagy műveket, melyek méltatlanul maradtak ismeretlenek, miközben kevésbé értékes művek és létrehozóik nagy népszerűsége tettek szert. De irodalomtörténetünkben nem volt még egy olyan korszak, amelyikben a hatalmon lévők ilyen radikális módon kívánták volna „a múltat végképp eltörölni”, és hagyomány helyett a saját politikai ideáljuknak megfelelő, ám irodalmi szempontból értéktelen műveket kanonizálni.

A korszak kanonizátori-kritikusi szövegei már 1947-től kezdődően – a létrehozók pozícióvesztésének veszélyéből adódóan – egyre hisztérikusabbak, a hatalmi retorika egyre intoleránsabb a más fogalmi rendszert, vagy az élményszerű megszólalást választókkal szemben. Márpedig a homogenizált megszólalásmód, a szűk lexikájú terminológia és a kevés szabályrendszert alkalmazó szintaxis ugyanúgy korlátozza az irodalomról való beszéd lehetőségét, ahogyan a receptre történő alkotás lehetőségének eszméje magát a mű létrejöttét. A hisztérikus túlérzékenység általában hajlamos túlbecsülni a nyelvi megnyilatkozás hatásfokát: a kimondott szónak közvetlen és messzemenő valóságos következményeket tulajdonít. A valóság és az irodalom kölcsönösen fölcserélődnek, a voluntarizmus miatt a valóság irreálissá válik, az irodalomtól pedig valóságalkotó funkciót vár el ez a szemlélet. Ugyanakkor az irodalom immanens értékeit csupán kellékeknek tekinti, melyek arra szolgálnak, hogy segítségükkel a fennálló rendszer hatalmát erősítse a propagandának tekintett irodalom, vagy eltakarják, palástolják a rendszert kritizáló „destruktív” tartalmat.⁷³

A kánon alakítása folytonos újítás eredménye, alapvető lényege a beleszámítás és kirekesztés, hajtóereje olyan kortárs írások sora, amelyek megkérdőjelezzik valaminek az eredetét és folytonosságát. Szükséges hozzá az olyan magyarázók közössége, akik osztoznak abban a hitben, hogy jelentős történelmi átalakulást élnek meg és kell, hogy legyen egy olyan destruktív entitás⁷⁴, amelynek ellenében az új kánon definiálhatja önmagát. A második világháborút követő évtized különös újdonsága, hogy ekkor nem a már meglévő irodalom teremti újjá a kánont, hanem a politikai hatalmi akaratot leképező irodalompolitika. A folyamat analóg a társadalom életében zajló változással. A szocialista forradalom ugyanis – ideológusai szerint – abban tér el a történelem korábbi forradalmaitól, hogy benne előbb történik a politikai és csak utóbb a gaz-

⁷³ Lásd erről Tverdota György: *A komor föltámadás titka. A József Attila kultusz születése*. Pannonica. Bp. 1998. – *A Horger-ügy metamorfózisai* c. fejezetét, 43–66. old.

⁷⁴ Lásd Alistair Davies: *A huszadik századi brit kánon meg- és újraalkotása*. In: *Éhe a szónak?* Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégen. Eötvös József Kiadó. Bp. 1997.

dasági hatalom megragadása. A kultúrában ez időben szintén a politikai, és nem a sajátos belső fejlődés törvényszerűségei határozták meg a változásokat.

Újabb vonása a korszak irodalmának, hogy a kánonalakítók értelmezői közössége leszűkül, esetenként egyetlen vezető kanonizátor diktálja az egyedül érvényes listát és értelmezői stratégiát, ugyanakkor, propagandája révén, a hatalom azt hirdeti, hogy végre, először a történelem során, a tömegeknek is beleszólásuk van az irodalom dolgaiba. E jelszóval hamar vissza is élnek, hiszen ellenőrizhetetlen kilétű „munkás levelezők” szájába, tollára adva – a „vox populi, vox dei” elvének érvényesítése ürügyén – a felelős elvtársak a hatalom elvárásait megfellebbezhetetlen érvénnyel közvetíthetik. A hivatottak körének formális kitágítása analóg folyamat a hatalomra került csoport legitímációs törekvéseit szolgáló „új típusú demokrácia” kiépülésével. A kommunista rendszer jelszavai sorra önmaguk ellentétébe fordulnak: a diktatúrát demokráciának, a totalitarisztikus társadalom rabságát szabadságnak, a lehetőségek beszűkítését kibővítésüknek hirdeti a hatalom. (A korszak jellegzetes oximoronra épülő kifejezése a békeharc, melynek önellentmondásos jellegét a hatalom nem érzékelte, vagy perfid módon nem vett róla tudomást.)

A 19. század történetírói a nemzet jellemének vagy sorsának kifejeződését, 20. századi örököseik a modernség, újszerűség megnyilvánulásait keresték a magyar irodalomban. Az új hatalmi diszkurzust érvényesítő, kánonalakító irodalomkritika és irodalomtörténet és az ún. „kanonikus kritika”⁷⁵ első sorban egy messianisztikus haladáselvű eszmerendszer szolgálatát kéri számon a műveken. A korszak vezető kanonizátorai (Lukács György, Révai József, nálunk Gaál Gábor) a magyar irodalom „forradalmi hagyományait” állították a vizsgálódás középpontjába, sőt a forradalmi változási szándékot tartották döntőnek. „A diszkontinuitások kontinuitás magyarázatával kísérleteztek, s minden ponton a hajlíthatatlanságot részesítették előnyben a konszenzussal szemben. Ebben a gondolati alapstruktúrában ütött el leginkább a nemzeti értékrend ajánlatuk a nemzeti klasszicizmusnak és a Nyugatnak az értékrendjétől, amelyet már megszokott a hazai értelmiség.”⁷⁶ A folyamatos kiegyezések és lassú átfejlődések integratív értékhangsúlyával szemben a folytonos szakítások dezintegrációját tekintették irányadónak. A fordulatszerű, hirtelen változás (eltekintve az avantgarde radikális antikánonjától) idegen volt a százados hagyománytól. Az értékelések átideologizálása szintén nagymértékben eltér az addig domináló egységesítő törekvésektől.

Peter Freese napjaink kanonizációs vitáiban is markánsan jelenlevőnek látja a „hagyományörzők” ellenében fellépő „forradalmárok” nézeteit, akik

⁷⁵ Lásd Kálmán C. György: *Van-e „kanonikus” kritika*. In: *Éhe a szónak?* Lásd mint fent.

⁷⁶ Kenyeres Zoltán: *Irodalom, történet, írás*. Anonymus, Bp. 1995. 112. old.

szerint a kánon az ideológiai kondicionálás eszköze, az uralkodó társadalmi rend legitimizálására hivatott a kultúra birodalmában.⁷⁷ Tehát annak eszközévé válik, hogy a domináns osztály világnézetével itassa át a társadalom egészét. A forradalmárok alapföltevése, hogy politikamentesség nem létezik, a szövegnek tulajdonított érték mindig valamilyen társadalmi erőviszony hozadéka. A tanulmányozott korszak irodalompolitikusai ennek a fölfogásnak a vulgarizáló változatát érvényesítették.⁷⁸

3. Bár az irodalom kánonalakító intézményeiben (Akadémia, Írószövetség, Bolyai-egyetem irodalmi tanszéke, szerkesztőségek stb.) a kiépülő totalitárius politika elvárásait érvényesítő átstrukturálódás zajlott le⁷⁹, mely a hatalmi harc

⁷⁷ Peter Freese: *Az irodalom szerepe az angol mint idegen nyelv tanításában: Egyetemesség vagy nemzetközpontság?* In: Éhe a szónak? Lásd az 5. sz. jegyzetet.

⁷⁸ „Minden eddigi irodalomértékelés ugyanis nálunk csak kisajátítás volt, nem pedig értékelés. Az eddigi uralkodó osztályok és csatlósai irodalmi hagyományainkat magukévá tették és ezzel meghamisították.” – írja Gaál Gábor az *Olvassuk újra a magyar irodalmat!* című cikkében. In: *Utunk* 1948 és Valóság és irodalom. Bukarest. Állami Könyvkiadó. 1950. 353. old.

⁷⁹ 1945 májusában Kolozsváron megalakul a Romániai Magyar Írók Szövetsége. Elnökké Nagy Istvánt, alelnökké Szabédi Lászlót, titkárrá Méliusz Józsefet, pénztárossá Asztalos Istvánt választják. Csupa baloldali értelmiségit. (*Világosság*. 1945. május 19.) Az 1946-os írókongresszuson még radikálisabb baloldaliság érvényesül: elnökké Gaál Gábort, alelnökké Nagy Istvánt és (a kor koalíciós jellegét érzékelteendő) Tompa Lászlót, valamint az akkor még szociáldemokrata Salamon Lászlót választják. A baloldali körökben írónak számító nagyszámú tollforgató Gaál Gáborék javaslatára a nemzeti jelleget hangsúlyozó Magyar Írók Romániai Országos Szövetsége helyett a Romániai Magyar Írók Szövetsége elnevezést szavazza meg. (Lásd Katona Szabó István: *Nagy remények kora. Erdélyi demokrácia 1944-48*. Magvető. Bp. 1990. 534. old.) Az 1947 októberében tartott kongresszuson Szabédi László, Szemlér Ferenc, Salamon László, Méliusz József az összes romániai író szervezeti egységesülése mellett foglalt állást. (*Utunk*. 1947/20.) Így hát 1948 elején a testületet beolvasztják a román írószövetségbe, annak magyar tagozataként. Egyik alelnök Gaál Gábor. Ettől kezdve az együttes ülések határozatait alkalmazzák a magyar irodalmi élet jelenségeire. Az *Utunk* az 1948-as 4. számtól „a Romániai Írószövetség magyar csoportjának lapja”. Szemléletesen strukturálódnak át a könyvkiadás tematikai arányai:

	szépirodalom	propaganda	tudomány	vallás
1946	21%	24 %	40%	15 %
1949	24%	62,6%	19%	0,4%.

(V.ö. Tóth Kálmán – Gábor Dénes: *Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949*. EME. Kolozsvár. 1992. adataival.) Az *Utunk* második számában Nagy István így értékeli a könyvkiadás helyzetét: „A két legnagyobb erdélyi könyvkiadó, a Józsa

Béla Atheneum és a Kommunista Párt Kolozsvár Tartományi Politikai Nevelő Osztálya 1945 elejétől máig több, mint félmillió példányban 74 önálló kötetet adott ki. (...) Nem véletlen, hogy az elmúlt hét folyamán csak a Kommunista Párt Nevelő Osztálya adta el kiadványait szinte az utolsó példányig s értek meg második kiadást is egyes könyvei.”

A fasizmus elleni harc jelszavával Romániában újra bevezetik a cenzúrát. 1945-ben Nagy István az új írószövetség elnökeként legsürgősebb feladatának a magyar szellemi élet megtisztítását tartja: „Kezdjük például Szabó Dezsővel, aki (...) fajimádatot serkentő ideológiájával elősegítette, hogy a hitlerizmus helyet foglaljon a koponyákban. (...) Németh László minőségi ideológiája volt az egyik legtehetségesebb megalapozója a szellemi jobboldaliságnak, jelszavaival a terjeszkedő hitlerizmusnak segített fészket rakni.” (*Világosság*. 1945. május 25.) Ugyanő büszkén számol be róla, hogy részt vett a cenzúra munkájában. Az indexre került Makkai Sándor, Nyíró József, Wass Albert művei évtizedekig maradtak elzárva az olvasóktól. (V.ö. Katona Szabó István i. m. 254. old.) A cenzúra abból a pragmatikus megfontolásból indul ki, hogy amiről nem beszélünk, az nincs is. Az agyonhallgatás révén sikerül is értékeket kiiktatnia a köztudatból. „Fasizmus” címen indul koncepció perbe torkolló hajsza Böződi György ellen, Daday Lorándot előbb 1946-ban, majd 1952-ben újra meghurcolják a korábban már börtönnel büntetett „románellenes” regényeiért, nem kellően osztályharcos írásaiért. 1947-től távozásra kényszerítik (a szokott módon, koholt vádak alapján) György Lajost, a kofozsvári egyetem tanárát, a magyar irodalom tanszék éléről és az EME titkári posztjáról. Ez évben távozik Magyarországra Benedek Marcell, Benedek István és László Gyula is.

1947-től, a párizsi békeszerződés aláírása és a kommunista hatalomátvétel után a tisztogatás az „eltelen magyar egység” felszámolásának fedőneve alatt folyt. Az *Irodalmi Almanach* 1950/2-es számának *Ideológiai Front* című rovatában ezt olvashatjuk: „Létezett egy ún. irodalmi egység is, ami nem volt más, mint az eltelen magyar egység irodalmi vetülete. Az eltelen irodalmi egység leple alatt menedékjogot és érvényesülési lehetőséget kapott irodalmunkban a polgári dekadencia, a l’art pour l’art, a formalizmus. A népi demokrácia alapjait elfogadó és széles keretű, elvszerű irodalmi tömörülés helyett, mely valóban szükségszerű fejlődési szakasz lett volna a pártszerű irodalmi megvalósítás útján, az elvont irodalmi egység az osztályellenség érdekeit szolgálta és fékezte a pártszerű irodalom létrehozását. Megtaláljuk az eltelen irodalmi egység nyomait az *Utunk* hasábjain is. Mert vajjon mi egyebet képviselnek Benedek Marcell öncélú, formalista, esztétizáló cikkei, Zolnai Béla (Garázda Péter) kozmopolita ekhói, Bánffy (Kisbán) Miklós Horthy volt külügyminiszterének és Hohenzollern Károly kiszolgálójának semmitmondó fecsegései, mint éppen a reakcióval, az osztályellenség ideológiájával megkötött fegyverszünetet és együttműködést? Az irodalmi egység eltelen politikájának tudható be az is, hogy az *Utunk* oldalain napvilágot láthattak Jékely Zoltán dekadens, pesszimista írásai és sok más vers, kép és prózai mű, amely olyan messze esett a pártszerű művészet követelményeitől, mint Makó Jeruzsálemtől.” (Gáll Ernő: „A nemzeti egység” nacionalista politikájáról.) (Az itt név szerint megrótt alkotók egyike sem tartózkodott már az írás megjelentekor Romániában.)

minden fordulatát hűen tükrözte, s bár a politikai hatalom által kitűzött cél szerint az új kánon gyökeresen eltért az eddigi, liberális társadalmi szemléleten alapuló irodalomfölfogás által indukált kánontól, az irodalommal szembeni elvárásokban mégis megfigyelhető egyfajta kontinuitás. A kánonalakítás paradoxona ugyanis, hogy az új kánon bizonyos elemeket megőriz, továbbvisz a tagadott előző kánonból. Ahogyan Szegedy-Maszák Mihály frappánsan megfogalmazta: „A kánonok a képzelet termékei, ezért lerombolásuk éppúgy nem lehet végleges, mint a megteremtésük”.⁸⁰

A kiépülő totalitárius rendszer hangadói elsősorban a szabadelvű polgári értelmiséget tekintették megsemmisítendő ellenfélnek. Példája lehet e szemléletnek egy 1949-es Gaál Gábor-szöveg: „Mik e parazita értelmiségi jellemvonásai? Az, hogy elkülönül a dolgozóktól. Az, hogy másfajtajú embernek tartja magát, mint a dolgozó. Az, hogy munkáját nem munkának tartja, hanem valami istenszagú műveletnek. Az, hogy ezt a rendkívüliségnek tartott munkáját öncélúnak tekinti. Az, hogy ez a parazita értelmiségi boldogan zárátja magát bankár, nagybirtokos és nagykereskedő uraival az ún. elefántcsonttoronyba. Az, hogy ez a parazita értelmiségi azt képzelgi, hogy az előbbieket következtében az általa szennyesnek vélt társadalmon kívül él, holott a megfogalmazott szennyet egyenesen ő termeli ebben a társadalomban. (...) ez a parazita értelmiségi szerkeszti ma az imperialista külügyminisztériumok hátulsó lépcsőire nyíló szobáiban s az ezekhez szervezett szerkesztőségek bulvárodúiban az új fasizmus tételeit. Ez a parazita értelmiségi esküszik állandóan humanizmusra s vezeti ezzel a humanizmusra esküvésével félre a gyanútlanokat, körülültetve ezt az esküvését a kultúra legzagyvább torzításaival.”⁸¹ Az agresszíven értelmiségellenes gondolatmenet a hagyományos polgári humanizmus és a fasiszta emberölő légerek azonosítása révén a hidegháború intoleranciájának, uszító

A „szalámi-taktika” alkalmazásaként a polgári írók után sorra kerültek az elvhű baloldaliak is (Gaál Gábor, Balogh Edgár, Csehi Gyula, Nagy István stb.) a hatalomra jutott kommunista purifikáció áldozataiként. Az 1948-ban Gaál Gábor előnkletével szerkesztett magyar irodalmi tankönyvsorozat utolsó darabja, *A romániai magyar irodalom története* nem tartalmazta sem Reményik Sándor, sem Tamási Áron méltatását, a *Korunk* szerzői gárdáját viszont részletesen ismertette. 1949-ben mégis, épp ezért kellett használat előtt bezúzni, mivel a benne szereplő baloldali értelmiségiek egy része is kegyvesztetté vált időközben. (Lásd erről Nagy Géza visszaemlékezéseit In: B. Kovács András: Szabályos kivétel. A romániai magyar oktatásügy regénye. 1919, 1945–1948, 1996. Kriterion, Bukarest, 1997. 74. old.)

⁸⁰ Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja: Kánonképződés a poszt-modern korban*. In: *Minta a szőnyegen*. Balassi, Bp. 1995. 77. old.

⁸¹ Gaál Gábor: *Író, értelmiség, humanizmus*. In: *Utunk*. 1949. január 19. és Valóság és irodalom. 276. old.

hangvételének korántsem egyetlen szomorú példája. A hatalomért folyó harc hevében a másként gondolkodás megannyi terméke és hagyománya különböző megbélyegző címkével ellátva süllyesztőbe kerül, akárcsak a „népi demokrácia” fejlődési szakaszának pluralizmust megengedő gondolata a politika téren. Kovács Ferenc *Magyar nyelvű könyvkiadásunk mérlege* című tanulmánya a kommunista hatalom mindent át- és leértékelő törekvésének jellegzetes terméke. A kánonképzésnek törvényszerű velejárója az előző korszak kánonjának leértékelése. Az újdonság itt a közelmúlt értékeinek címkéző degradálását kísérő agresszív, ironikus hang. Az Erdélyi Szépmíves Céhrol ezt olvashatjuk: „A kiadott valóságplepező és valóságghamisító művek mondanivalója, a leplezett revizionizmustól a nyílt fasiszta uszításig terjed. Elég Makkai leplezett revizionizmusának, Tamási nyílt fasiszta uszításának (*Magyar rózsafa, Szülőföldem*) az említése. A hasonló szellemű és irányú könyvek tömege között a Szépmíves Céh adta ki Kós Károly transzilvánista műveit, Nyíró misztifikált góbszkodó székely tárgyú munkáit és a patriarchális feudalizmus gondolatát dicsőítő Bánffy Miklós regényeit. (...) Hogy mennyire az elsekélyesedéstől mentette meg a magyar nyelvű könyvkiadást a könyvterjesztést szabályozó rendelet, meglátszik az előbbi példák mellett abból is, hogy 1948-ban is megjelent egy olyan könyv (Brázai Emil: *Temesvári karnevál*), amely a fasiszmus európai előretörését, a szovjetellenes háború borzalmait társadalmi-politikai maskarádénak minősítette.”⁸²

1948-ban fokozatosan egyszólamúvá válik a metaszővegek hangja a militáns baloldal által korábban is használt marxista-leninista, dialektikus materialista és tudományos szocialista frazeológia válik dominánssá, agresszív retorikával társulva. A harmincas évekbeli proletkult diszkurzusának kulcsszavai a hidegháború légkörében a katonai terminológiát öltik magukra (front, arcvonal, harc, napiparancs, taktika. ellenfél, szabotőr, befurakodott ellenség, szembenálló táborok, hadoszlop stb.). A megfellebbezhetetlen igazság birtoklásának tudata a türelmetlen kizárólagossággal társul. Gyakran a bírálatban a feljelentések hangneme kísért. Csehi Gyula korábban így írt az előző kritikus által is megrótt Brázairól: „Brázai tökéletesen félreérti a jelenlegi helyzetet. Könyvéből kétségtelenül kitűnik, hogy mit gondol: elmúlt a veszély, gyerünk vissza a pocsolyába, a giccs, a pornográfia, a saját kiadásban megjelent majdnem-regénnyel való házalás paradicsomába. A sajtó szabadságával való súlyos visszaélés esetével állunk szemben.(...) de hiba az, és feltétlenül valakinek – személynek és szervnek – hibája, hogy 1948-ban ilyen sajtótermék megjelenhetett. Az illetékesek szigorú és kíméletlen figyelmébe ajánljuk a

⁸² Kovács Ferenc: *Magyar nyelvű könyvkiadásunk mérlege*. In: Irodalmi Almanach 1950/4.

sajtó alvilágának ezt a múltból kísértő alakját.”⁸³ Ez a beszédmód teszi annyira elütővé az irodalomról szóló szövegeket a korábbi korok higgadtabb, ki-műveltebb stílusú paratextusaitól. Egy utolsó példa: „A hallgató író bűne fakadhat tudata renyheségéből, a kor eseményei iránti érzéketlenségéből, sérült társadalmi alkatából, öntudata fejletlenségéből. Ám a szabotálóban tudatosan munkálkodnak a reakció ördögei.”⁸⁴

A *Korunk* hasábjain már 1929-től meghonosodott a szektás türelmetlenség. Létezett tehát honi előzménye az egyenműsítő intoleranciának.⁸⁵

⁸³ Csehi Gyula: *A szerző kiadásában*. In: Utunk 1948/6.

⁸⁴ Méliusz József: *Hallgatnak-e vagy szabotálnak az erdélyi írók?* In: Utunk 1947/18.

⁸⁵ A folyóirat hasábjain hangsúlyosan ott a követelés a kirekesztésre. „Aki nincs velünk, az ellenünk.” Egymást érik a támadások József Attila, Móricz Zsigmond és a népi írók ellen. Huszár Tibor *A Korunk és a magyar szellemi áramlatok a két világháború közötti évtizedekben* című tanulmányában (In: Ötvenéves a Korunk. Szerk. Kabdebó Lóránd. Bp. 1977.) így foglalja össze vizsgálódása eredményét: „Egyes értékelések szerint a szektáriánus hangot ezekben az években egy-két önként jelentkező indulatos cikkíró, s néhány szerencsétlenül megválasztott neofita képviselte. A sejtelmes, nem mindig pontosan körvonalazott célzások rendszerint Gergely Sándorra és Újvári Lászlóra vonatkoztak.” Gergely 1931-es cikkéből idéz: „Csak kettő van: proletár vagy nem proletár: így, aki nincs velünk, az ellenünk van.” Újvári pedig 1935 januárjában a *Válasz* körül tömörülő népi írók mozgalmát fasisztának bélyegzi: „Ez a mozgalom magán viseli a legjellegzetesebb fasiszta elemeket, nemcsak a fentről lefelé irányuló, alakító tendenciák, hanem még a Führer-principium szellemét is. Mert Németh László szerepe több itten, mint egy kritikai elmének a szerepe.” A népi írók mozgalmában a nagyobb tömegbázisú, irigyelt riválist támadja a szintén felülről-kívülről irányított szélsőbalos szektásság. Hajlamosak lennénk a túlzásokat csupán az elfogult munkatársak számlájára írni, ám Huszár figyelmeztet: „Gaál Gábor szigorú szerkesztő volt: a folyóirat hasábjain 1930-at követően nem jelenhetett meg olyan tanulmány, amely kardinális kérdésekben a folyóirat fővonalától eltérő nézetrendszert képviselt”.

Móriczról például 1931. január 8-án kelt levelében ezt írja Gaál Szalatnai Rezsőnek: „Független lap a *Korunk*, s ami az irodalmi jelenségeket vagy személyeket illeti, egész határozott a vonala. (...) A mai Móriczot ez a vonal csak elítélni tudja. (...) Móricz Zsigmondot még a polgári közönség előtt is, csak vádolni, nem pedig üdvözölni lehet. Móricz Zsigmond a polgári progressziót is elárulta.” Veres Péterhez címzett 1934. december 20-i levelében Gaál is csatlakozik a *Válasz* körének támadóihoz: „A *Válasz* a magyar fasizmus második ellenforradalmi értelmiségi élcsapatának tömörülése, nagyon ravaszul és nagyon megejtő varázslatossággal. Ebben a csoportban Önnek nem szabad a nincstelen zsellért reprezentálni, mert ezzel tovább fokozza a zavart, ami sorainkban az elnyomás következményei miatt különben is megvan.”

4. Eszmei síkon azonban – bármilyen paradoxálisnak tűnik is – az új elvárások és értelmezési stratégiák szoros kapcsolatban állnak az általuk szintén vehemensen támadott népi, illetve nemzeti, azaz transzszilvanista hagyománnyal. Az ellenük irányuló heves offenzíva egyrészt abból ered, hogy a kommunista ideológia az egyetlen koherens világmagyarázat státusára törekszik, diszkreditálnia kell tehát minden korábban érvényes eszmerendszert, másrészt a kritikusok személyes érdeke is közrejátszik a támadásban. Nagy István például saját múltjától is el kíván hatá-

1926-ban Gaál üdvözli a *Tiszta szívvel* költőjét. A kritika létrejöttében Tverdota György szerint a politikum játszott fő szerepet. „...Gaál *Tiszta szívvel* című cikke mégis érzékelhetően ugyanúgy a bécsi emigráció lelkesedésének lecsapódása volt, mint ahogy Horger tette a kurzust támogató körök szellemiségéből nőtt ki. (...) Ezekben a reakciókban a költő elégedetten nyugtázhatta művészeti törekvéseinek adekvát fölismerését. (...) A politikai-ideológiai kárhoztatás az egyik oldalon, túl-vitte az értelmezést a másik oldalon is a tiszta művészi gyönyörködés szféráján. A *Tiszta szívvel* és ennek révén szerzője is egy irodalompolitikai erőterbe került.” (A befogadás polarizálódásának József Attila balra tolódásában döntő szerepe volt.) (A *komor föltámadás itika*, 54. old.) 1931-ben viszont Haraszi Sándor József Attilát is kitámadja a *Korunkban*, korábban, mint a lefasisztázó moszkvai csoport.

Ha a folyóirat első évfolyamait az eklekticizmus jellemzi, a 30-as évek első felében közölt írások végső következtetéseiket tekintve már mind egy nézőpontúak. Hasonló következtetésre jut Cseke Péter *A régi Korunk népiségsszemlélete* című írásában (*Korunk*. 1991/3.).

Németh László realizmusát dicsérő kritikájában Gaál a „leleplezést” sürgeti, hogy az ideológus elmarasztalásával végződjék a bírálat. „Már várjuk, hogy a vád az asszonyról, aki gögijében, büszkeségében, hajlamaiban a maga sorsát rombolja szét, vád lesz a falu úrhatnám basa-paraszt hipokrizise ellen – s Németh László végre leleplezi a hozzá legközelebb álló polgár-paraszságot, a nemzet »derekát«, Hungáriát. Ilyesmit azonban csak sejtet, s esetleg megenged. Persze nem eléggé. S hogy nem eléggé: ez a kizárólag esztétikai törekvésű mű következtetése. (...) A jó munka annyi fényessége közt másodlagosan, halványan megcsillan a jó lelkiismeret fénye is, ha mégannyira az elefántcsonttoronyra gondol is az író. Legfeljebb a jó lelkiismeret fényének teljes sugárzása marad el. Mint Németh Lászlónál.” (*Németh László és Kurátor Zsófi*. In: *Korunk*, 1936). Olyan fogalmak jelennek meg ebben a kritikában, mint az 1947 után oly sokat kárhoztatott „elefántcsonttorony”, amely a nem pártos írók „társadalmi problémák előli elzárkózásának” lett elítélő bélyege, vagy az irodalommal szembeni pragmatikus elvárás, hogy az „leleplezzen”, mert a hű, realista tükrözés sem elég, ha a művészet öntörvényű, és nem szájbarágós tanulások megfogalmazására törő eszköze az osztályharcnak. „S ha az ideológiában nem ért el a gyökerekig, illetve ahol ezeket a gyökereket kitapintotta, ott neurózisba menekült előlük, ugyanezért nem tudja meghaladni a műalkotásban az író Németh László a csak-benyomások, a csak-lélektan módszerét, s marad el – a határozott jelentés.” (i. m. In: Gaál Gábor: *Legyünk kortársak*. Bp. 1973.)

rolódni, amikor a népi írókat fasisztáknak bélyegzi, a szárszói találkozón való részvételért is törleszt. (Lásd a 78. jegyzetet.) Tamási ellen viszont azért hadakozik,⁸⁶ mert benne a saját aktuális írófejedelmi pozícióját látja veszélyeztetve.

Miben áll mégis a kánonokban érvényesülő kontinuitás? Elsősorban az irodalom szerepeinek (nevelő, szórakoztató, tanító, öncél) a redukálásában és hierarchizálásában. Mind a támadott régi, mind az új szemlélet a *docere* és *utile* elsőségét hirdeti.⁸⁷ Az öncélúság, az irodalom immanens értékének gondolata a liberális eszmerendszer hozadéka, tételezése a személyiség autonómiájának felismerésével függ össze. Csehi Gyula *Még egyszer a Toldi-vitához* című írásában Benedek Marcell általa kárhoztatott nézeteit a „polgári liberalizmus irodalmi vetülete”-nek nevezi.⁸⁸

A korszak erdélyi irodalmárai közül Berde Mária, Benedek Marcell, Jékely Zoltán és László Gyula hangoztatja az író és irodalom autonómiájának fontosságát az *Utunk* 1946-os első évfolyamának második számától indult ankéton: „Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?” László Gyula így fogalmaz: „Beleavatkozás? Célkitűzés? Feladatmondás vagy éppenséggel témaadás? Ezt az élet adja, nem mi.” Berde Mária még kategorikusabb: „Tudnia kell, hogy gyámolíthat, nem gyámkodhatik, legyen az akadémia, napi vagy időszaki sajtó, íróársaság, könyvkiadó, alapítványi kuratórium: a tehetséget anyagiakban függetleníteni, szellemiekben pedig önmaga mértékadójává kell tenni.”⁸⁹

A nemzeti ideológiák az individuum helyett ugyanúgy a kollektívumot állították a értékhierarchia csúcsára, mint a kommunista ideológia. Egyaránt tételeztek egy, az író fölött álló entitást, amelynek jogában áll feladatokat szabni a végrehajtó szerepére kárhoztatott alkotó számára. (A most hatalomra kerülő kollektívizmus irodalmi megjelenésének kétségkívül az avantgarde kánon a közvetlen előzménye, de áttételesen a nemzeti is hasonló gondolati struktúrára alapoz.) Az alkotás finalitása értelmezésükben legtöbbször erkölcsi. Bánffy Miklós válasza az *Utunk*-ankét kérdésére, az alkotói autonómia hangsúlyozása mellett is ezt az etikai-közösségi legitimációt tartja mérvadónak a mű számára: „Nehéz művésznak programot adni. (...) Én azt hiszem, hogy a legfőbb az volna, hogy népünknek visszaadjuk hivatása iránti hitét.” Az erkölcs- és kö-

⁸⁶ „De mi, akik nem kérdeztük, mikor az itthonmaradás mellett döntöttünk, hogy ki garantálja az életünket, mint Tamási Áron, megbírkózunk evvel is.” Nagy István: *Szorítsunk helyet az irodalom számára is*. In: Világosság 1944. november 26.

⁸⁷ „Különb is: az irodalom már közvetlensége miatt – az összes művésztváltozatok közül – eleve a nevelés, az ember- és közösségformálás eszköze.” Gaál Gábor: *Író és irodalom a népi demokráciában*. In: *Utunk*. 1947/18.

⁸⁸ In: *Utunk*. 1947. október 11.

⁸⁹ Berde Mária: *Kutyák és farkasok?* In: *Utunk*. 1946 /14–15.

zösségközpontú ideológiák, úgy tűnik, magukban hordják a beszűkülés lehetőségét, kisajátíthatóak. Cs. Gyimesi Éva transzszilvanizmus-tanulmányában a folytonos politikai kompromisszumok, a beletörődés és a „helytállás” erkölcsi közötti szoros kapcsolatra figyelmeztet.⁹⁰ Arra, hogy az esztétikai vagy erkölcsi értékek mintegy kárpótlásul jelenhetnek meg a tabunak számító szabadság, önazonosság értéke helyett, és a status quo elfogadására sarkallhatják a befogadót. Persze tudjuk, hogy „az esztétikai (és etikai) győzelemként megélt vereség a kultúra logikájának egyik alapja”⁹¹, és ez a kompenzáció csak úgy működhet, ha fennáll a nagy narratívumoknak való megfelelés is. A korábbi – vereségből győzelmet, erkölcsi nemesedést kicsiholó hit – helyett e korszakban a jó ügy hite a szociálisan elnyomottak győzelmébe vettetett. A nemzetiesség boldogulásának eszméjét – mivel ez elvetendő nacionalizmusnak minősült a proletár internacionalizmus szemszögéből – felváltotta az elnyomott osztályok boldogulásának szolgálata. A kategória leszűküléséhez kétségtelenül hozzájárulhatott a népi íróknak az a nemzetfölfogása, amely a korszak értelmiségének legnagyobb hányadát befolyásolta,⁹² hogy a nemzet gerincét a földműves réteg alkotja. Maga az iskolázott parasztság is természetszerűleg hasonló szellemben nevelkedett: „Húgaim és sógoraim mind faluban és mind földből élnek. Régóta figyelem irodalom iránti érdeklődésüket. A prózai szépirodalom megértésében és élvezésében Móricz Zsigmond és Tamási Áron írásain keresztül eljutottak a mai csúcsig. A versirodalomból azonban Reményik Sándortól is jóformán csak a kisebbségi nemzeti program (*Ne hagyjátok a templomot és az iskolát*) fogta meg őket.” – írja Kacsó Sándor 1946-ban.⁹³

Ugyancsak a népi írók által teremtett hagyományban gyökerezik a sematizmus korának egyik alapdogmája: a *munka és munkás fetiszizálása*. A népi írók szociográfiai érdeklődése következtében lesz az általuk ábrázolt világ kulcseleme a munka, majd a marxizmus-leninizmus ideológiájának hatására „az ember nembeli lényegének kifejezője”-ként a sematizmus kötelező témája, olyannyira, hogy a korszak alkotásaiban a szereplők magánélete háttérbe szorul, szinte teljesen elsikkad. (A politikai hatalom a munkások képviselőjének hirdette magát: „Munkáskéz fogja a kormányt / Mi alkotjuk az alkot-

⁹⁰ Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Kriterion. Bukarest. 1992.

⁹¹ Kovács Sándor s. k.: *Irodalom/rendszer és ideológia*. In: DEKONFERENCIA. Szege. é. n. 66. old.

⁹² 1946-ban a Móricz Zsigmond Kollégium diákjai felmérést készítettek a gimnazisták körében, melynek eredményét Páll Árpád tette közzé az *Utunk* első számában *Az életbe lépő magyar diákság arca* címmel. A megkérdezettek zöme Széchenyi, Németh László, Makkai Sándor, Reményik Sándor eszméit követő, népi és nemzeti elkötelezettségű.

⁹³ *Utunk*. 1946. július 6.

mányt!” – csasztuska az *Utunk* 1948/5. számából. Tanácsos volt tehát a munkások szövetségeiként, velük összefogásban megnyilatkozniuk a többi társadalmi rétegek képviselőinek is: „Művészi intézményeink és *művész munkásaink* önkéntes *szellemi közmunkával* teszik lehetővé, hogy az író, a festőművész, a zeneszerző végre munkához láthasson és elmélyültebb alkotásokat teremtsen az eddigi felszínes művészeti, irodalmi munkák helyett.” – olvashatjuk ugyanebben a számban.) A témabeli leszűkítést a kánonformáló intézmények sugallják. Az *Utunk* 1949-es novellapályázatának felhívása így zárul: „A pályázók szabadon választhatják témájukat. A szocialista munkaversenyek, a zsírosparasztok, a bürokraták, a polgári nacionalizmus elleni harc, munkásmozgalmunk szabadságharcos múltja a témák elképzelhetetlen sokaságát kínálja.” (január 1-jei szám.) Amennyiben mégis a magánélet szférájába tartozó eseményekre, és nem az osztályharc aktuális állására utal művében a szerző, a kritika azonnal rásüti az „intimizmus” vádját.

A szájbarágós egyszerűségbe torkolló *stíldemokratizmus* előzményei szintén a népi irodalom elvárásaira vezethetők vissza.⁹⁴ Kiss Jenő az 1946-os *Utunk* ankét során megfogalmazott válaszában ezt az elvárást szólaltatja meg: „Irodalmunknak témavilágban és szemléletben közelebb kell jutnia mai életünk feszítő kérdéseire és azokat teljes őszinteséggel és tárgyilagossággal kell megragadnia. (...) A mondanivalót művészileg úgy kell formába önteni, hogy azt a nép is megérthesse és befogadhassa.” Kacsó Sándor szerint pedig: „A mai legmagasabb eszményeket és mondanivalókat is olyan egyszerű s költői képekben is tiszta nyelven mondani ki a népnek, ahogy Arany és Petőfi tudta ezt a maga korában és az akkori magyar nyelven.” (Az egyre hangosabbá váló vulgarizáló balos kritika ugyanúgy az érthetlenség vádját használja bármilyen újszerű látásmód ledorongolására, amint tette azt Ady korában a hatalmi pozícióban lévő nép-nemzeti konzervatív kritika.) A demokratizmus igényének kiforgatása folytán a minőség eszméje hamarosan sutba kerül, mint afféle fölösleges különcködés. Benedek Marcell Méliusz József *Sors és jelkép* című könyvét méltatva 1946-ban még így látja: „Az a humánus forradalmiság ez, amely a kiegyenlítést nem lefelé, hanem fölfelé akarja megtenni – mégpedig magas szinten. (...) Irodalmi és művelődési politikánk célja nem lehet az, hogy irodalmunkat egy már elért kulturális fokról leszállítsuk, hanem hogy a tömegeket minden erőnkkel igyekezzünk erre a fokra minél előbb fölemelni.”⁹⁵ Az általa megfogalmazott elvárás azonban nem talál visszhangra a hatalmi kánon létrehozóinak körében.

⁹⁴ Németh László 1931-ben azzal magyarázza Erdélyi József költeményeinek stílusbeli újdonságát, hogy a költő „nem a maga, hanem a mindenki nyelvén ír.”

⁹⁵ *Utunk*. 1946/3.

A népi írók mozgalmának előzmény-keresésében találjuk meg a kisajátító, leszűkítő Petőfi-kultusz egyik gyökerét is. (Illyés Gyula 1936-os Petőfi-monográfiája úgy értekezik a nagy költőelőd népiességéről, hogy az életmű alapvetően romantikus jellege nagymértékben elsikkad.) Gaál Gábor a „felszabadított Petőfi”-ről cikkezik 1946-ban, „Petőfi realizmusá”-ról 1949-ben, Nagy István „Petőfi elvtárs”-a, illetve Kacsó Sándor emlékbeszéde világosan jelzi a leszűkítő kisajátítás fokozatait. Kacsó ifjúságnak szóló felhívása nyílt azonosítással fejeződik be: „Tegye maradéktalanul magáévá Petőfi harcos szellemét a reakció ellen. Úgy végezze munkáját, mint az egykori telepések: egyik kezében ásó, a másikban kard. (...) Küzdjön mindazok ellen, akik szembe akarják állítani a kommunistákkal, mert ma a kommunisták azok, akik legigazabban küzdenek Petőfi eszméinek megvalósításáért.”⁹⁶ Az 1948-as évforduló kiváló alkalmat szolgáltatott a politikai kisajátításra. Az *Utunk* március 13-i számában Nagy István a hidegháborús helyzethez aktualizálva idézi „Petőfi szellemét”: „A Szovjetunió Békeereje alatt ez az európai reakcióközpont összeroppan, s Amerikába helyezte át maradék erőforrásait. Ügynökei azonban itt lappanganak, minden rés közé befurakodnának. Hogy a béke- és demokráciaellenes világfront oldalára sodorjanak minden elszigetelődésre hajlamos elemet a béke és a demokrácia arcvonaláról. Minden ilyen kísérletüknek elébe kell vágnunk. Így vágunk elébe a Népi Demokratikus Front megteremtésével és az oda nem való reakciós elemek kirekesztésével. Aki ez ellen tesz, Petőfi és Balcescu szellemét tiporja lábbal.” Az anyaországban Horváth Márton „*Lobogónk, Petőfi*”-je hirdette meg az irodalompolitikai kisajátítást, melyet folytattak Révai József tanulmányai.

Tetten érhető ezekben a szövegekben a hatalomnak az a törekvése, hogy önmaga legitimációjához egy, a saját képére átírt múltat hívjon segítségül, megteremtve ugyanakkor a szinte napjainkig fennálló irodalomtörténeti dogmát, hogy létezett költészetünkben egy úgynevezett „fősodor”, amely meghatározta annak haladó, forradalmi jellegét.⁹⁷ Ennek a negyvenes évek derekán körvonalazódó koncepciónak a fenyegető öncsonkító jellegére Benedek Marcell hiába figyelmeztetett a *Toldi vitáiban*. („...ránk sütik, hogy hosszú évszázadok folyamán csak Petőfit, Adyt, József Attilát termeltük ki, mint költőt.”) A Petőfit a forradalom idején uraló életérzés, mely tettvágyban, életbizalomban a jövő biztonságának, a nehézségek leküzdhetőségének hitében nyilvánult meg – akár az egyén bukása ellenére is – kellett e szerint közvetítenie a kommunista elkötelezettségű költészetnek. Ezért minősített minden valóban rea-

⁹⁶ Idézi Balogh Edgár In: Férfimunka. 231. old.

⁹⁷ Lásd Németh G. Béla: *Petőfi – Ady – József Attila?* In: „A Dunánál”. Tanulmányok József Attiláról. Szerk. Tasi József. Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása. Bp. 1995.

lista alkotást, (mely a körülmények folytán szükségképpen nélkülözte az optimizmust) a kritika „pesszimistának” vagy „nem tipikusnak”. Maga a forradalmi hagyományt folytató Ady és József Attila sem fért ugyan bele az elvárt előd-szerepbe, a 19. századi irányköltészet azonban mind a stílusbeli egyszerűség, közérthetőség, mind a társadalmi elkötelezettség, mind az optimizmus terén könnyen kisajátítható példákkal szolgált.

A baloldali kritika által megkövetelt eszményítés ugyancsak múlt századi, romantikus találmány. A pozitív hős kötelező szerepeltetése és diadala az epikus művekben, akárcsak az esemény sor linearitásának elvárása, azt a célt szolgálta, hogy a világ kiismerhetőségét, megváltoztathatóságát sugallja, egy olyan biztonságosságot, amelyben a jó ügy diadala elkerülhetetlen, a nemes eszmények pedig mindig megvalósulnak. A mindent megoldó, gyakran deus ex machinaként fellépő pozitív hős szintén romantikus eredetű. „Most is omnipotens ugyan, de már nem olyan tökéletes. Nincs rá szüksége: végül is meglehetősen hétköznapi, banális konfliktushelyzeteket kell megoldania. ezért elegendő, ha az éppen szükséges bátorsággal, ravaszsággal, türelemmel rendelkezik, s egészében rokonszenves. Nem baj, ha egy-két fogyatékosága is akad – állítólag ettől válik a figura »emberivé«, hihetővé.”⁹⁸

A héroszokkal szemben viszont – a romantikus művekkel ellentétben – a korszak sematikus irodalmában nem titánok, hanem karikatúraszzerű figurák állnak. A humanizmusra nevelő klasszikus irodalommal ellentétben, ahol az ellenfél is a maga emberi teljességében jelenik meg (kézenfekvő példa erre Aiszkhülosz *Perzsák* című drámája, amely a frissen legyőzött ősellenséget együttérzést keltő részvétellel, a maga emberségében ábrázolta; „Ez volt az európai szellem első diadala” – írja róla Hubay Miklós) a szocreál irodalom a propaganda logikáját követve elembertelenedett, gyűlöletes, jó tulajdonságok nélküli figuraként ábrázolja az osztályellenség megtestesítőjét, hiszen a propaganda célja nem a lélek nemesítés, hanem az azonnali cselekvésre való buzdítás. Megsemmisíteni pedig könnyebb egy olyan lényt, akit nem tekintünk embernek. Ez az elvárás szó szerint is megfogalmazódik a kritikákban: „Erdélyi László fenevadjai visszatásztatók, de nem gyűlöletesek. A visszatásztástól undorodva elfordulunk, de még nem okvetlenül törekedünk ellenállhatatlanul eltaposására. Már pedig e leleplező írásoknak ezt a mozgósító hatást kell kiáltaniok.”⁹⁹ – írja például Kallós Miklós.

⁹⁸ Veres András: *A központosított értékrend érvényesítésének kísérlete és kudarca a negyvenes-ötvenes években*. In: Hungarológia. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Bp. 1994/5. 25. old.

⁹⁹ Kallós Miklós Erdélyi László *Fenevadak* című kötetéről írt kritikája. In: Irodalmi Almanach. 1952/3.

A súlyosabb vagy valódi konfliktus ábrázolása azonban a szocializmus ügye iránti kétség feltárásának, vagy a rendszer embertelen megnyilvánulásainak bemutatását sújtó tilalom miatt lehetetlenné vált. Így a küzdelem óhatatlanul elsúlytalanodott, hiszen az eredmény, nem lehetett kétséges: a mesei igazságszolgáltatásnak érvényesülnie kellett.

A kánon retrospektív aspektusához egy olyan múltkép megalkotása tartozik, amely a jelen elvárásait legitimálja úgy, hogy a jelen horizontjába emelve mai érvényűvé teszi a céljainak megfelelő régi szövegeket, eljárásokat, sémákat. Érvényes ez a befogadási módokra is. A 19. században alakul ki az az irodalommal szembeni elvárás, hogy önmagán túli célokat szolgáljon: felvilágosítás, a nemzetjellem kifejezése, népszolgálat stb. Ez a kanonizált elvárás máig érezteti hatását.¹⁰⁰ „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünné vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolás gyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – írja Haraszi Miklós.¹⁰¹

A diktatórikus hatalom az általa célul kitűzött emberideál propagálásának legfőbb eszközét látta az irodalomban¹⁰² ám az irodalmi kánon intézményes diszkurzív műveletei közül nem csupán a cenzúra és értelemgondozás (a kanonizált korpusz egyedül üdvöztető interpretálása), hanem a szöveggondozás módja, ismertté tétele – például az oktatás irányítása – nagyon is hasonlított az előző korszakéhoz. A művek kiválasztásának szempontjai között az esztétikaiak háttérbe szorultak az ideológiaiakkal szemben.¹⁰³

¹⁰⁰ „A világnézeti felelősség mint interpretációs stratégia problémája azt jelzi, hogy az önelvű esztétikai értékkel szemben – Toldy koncepcióján belül is – olyan meghatározó hatású előföltevések működnek, amelyek – szintén kanonizálódva – (olykor egészen súlyos következményekkel) lehetővé tették az irodalomnak más szociális részrendszerekben való felhasználhatóságát.” – állapítja meg Kulcsár-Szabó Zoltán az *Irodalom/történet(i) kánonok* című tanulmányában. In: Szövegek között. Szerk. Bocsor–Fried–Hódossy–Mülner. Szeged. 1996. 30. old.

¹⁰¹ Haraszi Miklós: *A cenzúra esztétikája*. Magvető. Budapest. 1991. 100. old.

¹⁰² „A szocialista realizmus már gondolata megfogalmazásakor így kerülhet első helyre a szocializmus, kommunizmusra nevelő, tudatosító tényezők sorába. (...) A szocialista realizmus gondolata íme, új embertípust intencionál! Ezért nevezte Sztálin egy Gorkijjal folytatott beszélgetés során az írókat »az emberi lélek mérnökeinek«.” (Gaál Gábor: *A szocialista realizmus sztálini gondolata*. In: Valóság és irodalom. 325. old.)

¹⁰³ 1940-től Észak-Erdélyben az irodalomtanítás a magyarországi 1938-as tanterv szellemében zajlott, amely a „valláserkölcsei és magyar szellemű lélekformálás” eszközének tekintette az oktatást.

Nem csupán nemzetközi jellege folytán emlékeztet a kialakult proletkultos szemlélet a klasszicizmus korára (a diktatúrák, úgy tűnik, igen kedvelik a hatalmuk stabilitását, szilárd alapjait sugalló klasszicista arányokat a művészetben), hanem a romantika óta a modernség alapvető esztétikai kánonjának számító eredetiségnek a háttérbe szorításával is, hiszen a „klasszikusok” fetisizálása nemcsak az ideológia terén, hanem a receptre gyártható művészeti alkotások létrehozásában is elsőrendűvé vált az ötvenes évekre. A szocialista realista irodalom korlátozó téma- és stíluselvárásai egyenes úton vezettek az egy kaptafára készült, sematikus művek létrejöttéhez. A kanonikus kritika tevékenysége folytán pedig az egész korabeli olvasórétegnek ezt a népmesei igazságszolgáltatást hirdető, forradalmi romantikából idealizáló, szájbarágóan egyszerű, hurrá-optimista ideológiai tanulságokkal megspékelt írásokat kellett irodalomként elfogadnia.

A modern kultúrában a kánon mérték- és minta jellegének egysége megbomlott: mértéket jelent egy mű éppen azért, azáltal, hogy nem lehet egy az egyben lemásolható minta. A harmincas évek szovjet proletkultjának meghonosítása a második világháborút követően ilyen tekintetben is visszalépést jelent irodalmunkban egy premodern szemlélethez.

A paratextusokban lépten-nyomon megjelenő, a tan klasszikusaitól vett idézetek pedig nemcsak monotonná tették a szövegeket, hanem azt az érzést keltették a befogadóban, hogy a marxista irodalomértelmezés tulajdonképpen egyetlen álláspontnak az ismételtetése. „Mintha a klasszikusok mellett mindenki más csupán tévelygésre lenne képes.”¹⁰⁴

A középkori hitviták szenvedélyes, kirekesztő hangnemét meghonosító irodalompolitika, a messianisztikus világszemlélet folytán, úgy tűnt, teljesen a premodern irodalomszemléletet plántálta vissza a huszadik század közepére. Amikor viszont a politikai hatalmi szorítás enyhült, a kánonba visszaszivárogtak – éppen a megőrzött, áthasonított elvárások mentén – az antikánonba szorított értékek: előbb a nemzeti-nemzetiségi, majd később fokozatosan az individuálisak kerültek a rendszer pereméről újra a centrumba, hiszen „Ebben a centrifugális, illetve centripetális mozgásban a jelenségek útja a középponttól a periféria felé vezet, míg ezzel szemben más jelenségek kimozdulhatnak a centrum felé, és el is foglalhatják.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ Veres András: *A marxista irodalomelmélet története*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 7. old.

¹⁰⁵ Itamar Even Zohar: *A többrendszerség elmélete*. In: Helikon. 1995/4. 438. old.

5.

A kanonizátor és az önmanipuláció szerepe a hatalmi kánon kialakításában

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján lejátszódó folyamatban, amelynek során több-kevesebb harc árán a nemzeti kánon átadja helyét a baloldali osztályharcos ideológiát leképező hatalmi kánonnak, kulcsszerepet játszik az új pozícióhoz jutó kanonizátor, aki a hatalmi hierarchia csúcsára kerülő nagy vezető irodalmi helytartója. A hatalmi kánon létrehozásában ő a „nagy jelentésmeghatározó”. Feladata egyrészt a politikai rendszer ideológiáját propagáló irodalmat kikövetelni, számonkérni az alkotóktól, ezt támogatni, másrészt az irodalmi rendszer ideológiájává vált hatalmi ideológiának megfelelő olvasók, olvasási módok kitermelése, a kanonizált interpretáció egyedül üdvöztöként való elfogadtatása. A politikát szolgáló irodalom létrehozása egyet jelent az alkotói szabadság fölszámolásával. Az író (a teremtő ihletet, intuíciót, eredetiséget leértékelve) a kritikus útmutatásainak végrehajtójává degradálódik. Miként a társadalmat a nyíltan meghirdetett párt- és állami diktatúra, miként a pártot egy szűk hatalmi csoport, majd az istenemberként tisztelt diktátor, úgy hajtja hatalma alá az irodalompolitikussá váló kanonizátor az irodalmi rendszer egészét. Autoritása megkérdőjelezhetetlen, hiszen pártfeladatként kapta pozíciói egy részét. Tekintélyénél fogva az egész interpretáló közösség számára meghatározza a jelentéseket a múlt és jelen alkotásai esetében egyaránt, irányítja az alkotás és befogadás hogyanját. A szerepet, amelyet betölt, a társadalom logikája hozza létre, s úgy tűnik, az általa ellátott funkciók elengedhetetlenül szükségesek a rendszer működéséhez.

Mivel a hierarchia csúcsára csak kellően párthű kritikus kerülhetett, aki a beszédpozíciók halmozásával jutott az irodalom életében eladdig ismeretlen hatalmi monopóliumhoz, nem talált semmi kivetnivalót abban, hogy másokat kiforgasson alkotói szabadságukból, hiszen saját autonómiáját ő már feladta. A rendszer logikájából következően csakis így jutott a maga rész hatalmának birtokába. Bár napiparancsokat fogalmazott, maga sem volt egyéb, mint az organizmusként felfogott társadalom tisztviselője. Következésképpen a funkcionárius-író kinevelése lett testhezálló feladata. Ezt az „új tollak”, az „íróiskolák káderei” esetében tehette meg a legeredményesebben. A társadalmi eredet, hovatartozás alapján válogatott, pártirányítás nyomán kinevezett írók korában tartása éppen alkotói tapasztalatlanságuk folytán lehetett jóval sikere-

sebb, mint a múlt rendszerből örökölt, alkotói szabadságukhoz ragaszkodó „káderek” átnevelése.

Az elkötelezettség elvárását magukkal szemben érvényesítő népiek, transzszilvanisták könnyen áldozataivá válhattak a népszolgálat jelszavának, amely – a kritikusai diszkurzus alapján – fokozatosan csupán a haladó erők és a reakciós tábor világméretű harcában való helytállásra szűkült. A nép, a nemzeti közösség leszűkítése a proletariátusra és szegényparasztságra csupán önmanipuláció árán volt lehetséges.

Kovács Sándor az irodalmi rendszer és hatalmi ideológia viszonyát elemző tanulmányában¹⁰⁶ rámutat, hogy a hierarchikus rendszer felállításához szükség van vesztesekre is, de a vereség kompenzálására kiváló kulturális mechanizmusok jöttek létre: „Az egyik ilyen elterelő hadművelet azzal nyújt kompenzációt, hogy a személyes vereség történetét belehelyezi a Nagy Űgy győzelmének narratívájába.”¹⁰⁷ Ha úgy is tűnhetett a kritikus által hirdetett értékrend nyomán, hogy a hitványabb, az arra érdemtelen diadalmaskodott, az alulmaradt alkotót vigasztalhatta a remény, hogy mégiscsak „a történelem legjobb, legigazságosabb rendszerét” építik. A személyes ambíciók ehhez viszonyítva másodlagosak, hiszen a jó ügy győzelme áll az értékhierarchia csúcán. Erre pedig a kritika minden alkalommal fölhívta a figyelmet. A kanonizátor igyekezett az őt igazoló veszélytelen – mert eredetiség híján lévő – alkotót előtérbe hozni, aki nem fenyegette az ő pozícióját. (A diktatúra, úgy tűnik, szükségszerűen az áltehetségek uralma. Az inkompetens ember könnyen válik szófogadó végrehajtóvá, amint bekerül a hatalomba, hiszen mindent az őt pozícióba juttatónak köszönhet, tőle várhatja kiváltságos helyzetének konzerválását. A hierarchiában pedig fölötte állót nem fenyegeti, mivel tisztában van saját tehetségtelenségével, esetleg szorong miatta.) Az „íróiskolák káderei” többségükben azért tűntek el a sematizmus kifulladásá után, mert éppen az írói lét *sine qua non*-ja, az eredetiség, tehetség hiányzott belőlük. A diktatórikus elvárások, a pluralizmus elutasítása azonban egyenes úton vezetett a sematizmus-hoz és kiüresedéshez.

Amennyiben ugyanis elfogadjuk a tételt, hogy az irodalmi rendszer megújulásához a kanonizált és nem kanonizált művek, alkotók, stílusok termékeny szembenállására, harcára van szükség, magától adódik a következtetés, hogy ha tilos nyomást gyakorolni a kanonizált kultúrára, akkor ez hosszú távon a hatalmi kánon kiüresedéséhez vezet. „A dermedés első lépcsője a különféle játéktárban tapasztalható mind több korlát felállításában mutatkozik meg,

¹⁰⁶ Kovács Sándor s. k.: *Irodalom/rendszer és ideológia*.

¹⁰⁷ i. m. 65. old.

vagy a sztereotípiák egyre növekvő használatában.”¹⁰⁸ A megdermedt rendszer végül megkövesedik és szembekerül a társadalom változási igényével. A szocialista realizmus dogmájával tíz év alatt sikerült annyira gúzsba kötni az irodalmat, hogy végül a sematizmus ellen maguk a hatalmi kánont kidolgozók kényszerültek harcot indítani. (Hogy a tusakodás csak részben vezetett eredményhez, az elsősorban kampányjellegével, és felülről diktált módjával magyarázható. A hatalomnak nem állt szándékában az irodalomról, mint propaganda-eszközzől lemondani, csupán sekélyessége miatti alacsony hatásfokát nehezményezte.)

A kánon retrospektív aspektusa, a haladó hagyományok közül a lírában csupán a radikális forradalmárrá szűkített Petőfi–Ady–József Attila hármast ismerte el, hiszen az irányköltészet, a váteszi típusú közéletiség volt az eszménye. A múltból a jelen és a jövő céljait támogató erőt kívánt fabrikálni. A rekonstruáláshoz deklaráltan önmanipulációra volt szükség. A jelszót Gaál Gábor így fogalmazta meg: „Félre tehát az autonóm szemlélettel olvasás közben!”¹⁰⁹

Ami pedig a jelent illeti, az író elszigetelése a társadalomtól és tulajdon élményvilágától soha nem látott méreteket öltött. „Az életbe kivezényelt” író csak azt láthatta meg, amit a valóságként elébe tártak, és (ha véletlenül mégis többet látott) csak azt írhatta meg, amit a cenzúra engedélyezett. Ezért többnyire igyekezett is azt látni a valóságból, amit látnia kellett, öntudatlanul öncenzúrát alkalmazva. A cenzúra, a maga szövegritkító mechanizmusaival a kánonalkotás szükségszerű korrelátuma. Kulcsár Szabó Zoltán olyan diszkurzív eljárásnak nevezi, amely „intézményes műveletként védelmezi a kánonképzést.”¹¹⁰ Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a kánon már eleve úgy szerveződik, hogy a hatalmi érdekeknek meg nem felelő közelítésmódokat kiszűrje. „Egy hatalmi úton kialakított kánon szerkezete részben már előhív egyfajta automatikus öncenzúrát is.”¹¹¹

Az öncenzúra közösségi szinten is érvényesül az adott időszakban a „Takarítsunk a saját portánk előtt!” szemlélet nyomán. A negyvenes évek végétől az elvárt osztályharc-ábrázolási séma kiegészül például a negatív román hős bemutatásának tilalmával. Ezt a tabut a cenzorok és alkotók olyan magától értetődő természetességgel tisztelik, hogy írásba sem kell foglalni. Az osztályellenség vagy a bizonytalankodó kisember általában magyar, de a pozitív hős, a kisembert jó útra terelő öntudatos munkás vagy párttitkár az elvárás

¹⁰⁸ Itamar Even Zohar: i. m. 441. old.

¹⁰⁹ *Olvaszuk újra a magyar irodalmat.* In: Utunk. 1948 és Valóság és irodalom. 356. old.

¹¹⁰ Kulcsár-Szabó Zoltán: i. m. 19. old.

¹¹¹ i. m. 17. old.

szerint román kell, hogy legyen. Ez a tipizálás, amellel hogy torzítva tükrözi a reális viszonyokat, alájátszik a többségi előítéletnek. (A műveket a deklarált testvériség nevében kampányszerűen fordítják.) Visszalépés ez a szemlélet a két világháború közötti valóságismerethez képest (Surgyelán és Fuszulán Tamási *Ábeléből* vagy Tódor Karácsony Benő *Napos oldal* című regényéből inkább megfelelt a realista jellemábrázolás és valóságfeltárás követelményének.) Az idealizált együttélés-kép valójában, a magyarság alávetettségét győzelemként bemutatva, az önmanipuláció eszköze volt, a *status quo* elfogadtatását célozta, és mellékesen kisebbségi érzést is igyekezett a lelkekbe csempészni a bűntudat felkeltésével.

Az öncenzúra alkalmazásának elvárása nemcsak az alkotó, hanem a befogadó esetében is fennállt. A diktátor-kritikus a maga megfellebbezhetetlen interpretátori minőségében ezt is irányíthatta. Gaál Gábor *Szovjetvalóság, szovjetirodalom* című tanulmányának gondolatmenete jól példázza a kollektív önmanipuláció mechanizmusát.¹¹² Témája az a levélváltás, amelyet B. A. Jegorov mozdonyvezető folytatott Anatolij Szurov íróval. A mozdonyvezető fölismerte magát az író által ábrázolt hősben, és követte annak példáját. „...Szurov, aki a *szocialista-realista valóságlátás* éberségével éppen abból csinált irodalmat, ami a szocializmus építésében napirenden [van].” A propaganda kitermelt tehát egy sajátos valóságlátást. Ez csak az éppen napirenden lévő osztályharcos feladatok végrehajtását szűrte ki a valóságból. A voluntarizmus következtében az így fölfogott valóság irreálissá vált. „Olyan egyek és azonosak, hogy sem Szibirjakov (az irodalom), sem Jegorov (a valóság) esetében nem tudni, hol kezdődik az irodalom és végződik a valóság, illetve, hogy melyik a valóság és melyik az irodalom. S ha ténylegesen a különbség meg is állapítható közöttük, ez a különbség csak annyi, hogy mindenik más oldalról alkotja, alakítja ugyanazt az egyet, a nagy sztálini korszak társadalomépítését.” Mivel pedig felvérteztetett az egyetlen üdvözítő tan ismeretével, az író nemcsak a valóságot gyúrja, alakítja kénye-kedve szerint, de fikcióit a tévedhetetlenség attribútuma folytán – ezzel a kritikus látja el – a befogadók mintaként követik, ezzel beteljesítve a valóságon elkövetett voluntarista erőszakot. „A szocialista-realista író olyan mélyről és olyan belülről ragadja meg módszerével a valóságot, hogy előrelátása – a valóság törvényszerűségeinek és a szovjet embernek az ismerete következtében – nem tévedhet.” A szocialista realizmus azt is képes tükrözni, ami nincs, de lennie kellene (az író és a kanonizátor közös meggyőződése szerint). „A szocialista realizmus a valóságot követi mozgásában, folytatja: a valóságot egy pontig teljes egészében, szálai minden tö-

¹¹² *Irodalmi Almanach. 1950/2 és Valóság és irodalom. 148–155.*

rekvéséből kibontja. A színpadi hős Szibirjakovnak így a valóságos Jegorov tényleg képmása. De milyen képmása? Kibontott, kitisztázott, kiteljesedett képmása, amilyen Jegorov a versenye során – lesz.”

Az irodalom tehát úgy manipulál, hogy az értékrendszer hierarchiájának csúcsára állítja a politikai hatalom által megkívánt embereszményt. (Esetünkben az önmagát is kizsákmányoló fanatikus sztahanovistát.) Hogy a politikai manipuláció a cél, az kiderül az eszmefuttatás folytatásában: „A szocializmusnak a párt által tudatosított világnézete nélkül nem lehetséges a valóság helyes megértése és így nem lehetséges e nélkül a találkozás sem Szibirjakov és Jegorov között.” Akik tehát másképp látják a valóságot, mint ahogy azt a párt föltálalja nekik, azok jobb esetben tévednek, rosszabb esetben égetnivaló eretnekek. Ez az irodalom hangsúlyozott realizmusa, tényigénye ellenére, csupán azok számára jelentkezhett irodalomként, akik ugyanúgy a politikai manipuláció áldozatai voltak, mint az alkotók. A hatalmivá tett baloldali kánon által szentesített irodalmi funkciók (a hasznosság és tanítás) a hivatalos kánon által mellékesnek vagy fölöslegesnek tartott szórakoztatástól és öncéltól éppen erőteljes mintanyújtó jellegükben térnek el. A kánon a személyiséget szinte észrevétlen tudja befolyásolni úgy, hogy a kanonizált szövegek egy bizonyos jellemzőkkel bíró cselekvés-lehetőséget adnak az olvasó képzelete számára.¹¹³

A korszak irodalmának, agitációs propagandistává történő lefokozása ellenére, mégis népes befogadói tábora akadt, a nagy példányszámoknak és az írástudatlanokból hirtelen olvasókká válók tömegének köszönhetően. Már Kant is rámutatott, hogy az esztétikai ítéletalkotás a közösségi legitimációra is igényt tart. A manipuláló kritika tehát álértékek fölkenésével, az irodalmon kívüli (lehangsúlyosabban a szociológiai) nézőpont bevezetésével a közönség értékelési-értelmezési mintáit determinálta. A szövegekhez rendelt paratextusok meghatározták, hogy hogyan lehet és kell értelmezni a megjelenő műveket, sőt azt is, hogy hogyan lehet és kell értelmezni magát a valóságot, az emberi létezést. A kanonizátor nem csupán az író számára határozta meg, hogy mit hogyan és miért írjon (esetünkben, hogy az osztályharcot és a szocializmus építését a tipikusban, realista módon ragadja meg), hanem az olvasó számára is, hogy mit, hogyan, mivégre olvasson (esetünkben szocialista realista művet, a pozitív hősökkel való feltétlen azonosulás céljából).

Az irodalom tehát a kanonikus kritika segítségével a hatalmi manipuláció eszközeiből az önmanipuláció eszközévé vált, amely a hatalom által kívánt világszemlélet és értékrend interiorizálást segítette.

¹¹³ Lásd bővebben Zsélyi Ferenc: *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*. In: Pompeji. 1992/4.

Kanonizátori beszédpozíciók

6.1 A főszerkesztői-irodalompolitikai beszédpozíció

A Gaál Gábor által betöltött vezető kanonizátor összetett szerepében a különböző státusok egymást áthatva-erősítve jelentkeznek. Szétválasztásuk ezért pusztán formai. Az irodalmi rendszer Itamar Even Zohar-féle modelljében¹¹⁴ az egyetlen korabeli romániai magyar irodalmi lap főszerkesztője és egyben vezércikkírója a termékeket közvetítő, normameghatározó intézmény része és közbenjáróként a fogyasztókhoz közvetítő piace is. Szerepe így döntő módon befolyásolja az irodalom befogadását.

1. Az 1946 júniusában induló *Utunk* első évfolyamának irodalomkritikai anyagát és szerkesztői gyakorlatát viszonylag türelmes állásfoglalás, árnyalt irodalomszemlélet jellemzi. A szerkesztésben nyomon követhető nyitottság a húszas évek végének termésére vagy a népfront-korszak *Korunkjára* emlékeztet. (A hatalom megragadása előtti periódusban, ebben az időszakban a kommunista pártpolitikában is a népfrontos szakasz van napirenden, az MNSZ által meghirdetett „népi egység”). 1947 közepétől azonban visszatérnek azok a szektás hangok, melyek a harmincas évek *Korunkjában* is teret kaptak.

A széles kitekintésű szerkesztői koncepciót dicséri, hogy az *Utunk* első évfolyama programszerűen igyekszik átfogni az erdélyi irodalom minden árnyalatát. Szót kapnak a különböző csoportosulások képviselői Bánffy Miklóstól, Berde Máriától, Szemlér Ferencen, Kacsó Sándoron, Méliusz Józsefen át Nagy Istvánig. Tordai Zádor *Egy év Gaál Gábor-i Utunk* című tanulmányában¹¹⁵ figyelmeztet az 1946–47-es *Utunkban* megnyilatkozó pluralizmusra, nyitottságra, toleranciára, melyeket 1947 nyarától az eluralkodó türelmetlenség vált fel. Szerinte az első évfolyamnak több köze van a *Korunkhoz*, mint a következő évfolyamok hangvételéhez. Az 1947-től kezdődő beszűkülésben Gaál Gábor sajnos hangadó szerepet játszott. Véleményének, szerkesztői koncepciójának változását tükrözi az *Író és irodalom a népi demokráciában* című 1947-es előadásának „önkritikus” megállapítása, hogy az első évfolyam hibája éppen ez a színesség, a pluralizmust megtestesítő „elvont általános egység”. Nem nehéz ebben a szintagmában felismerni a Vasile Luca által kárhoztatandónak, felszámolandónak ítélt „elvtelen magyar egység” irodalmi megfelelőjét. (A *Valóság*

¹¹⁴ Lásd *A szerep a rendszerben* c. alfejezetet.

¹¹⁵ In: *Szerkesztette Gaál Gábor 1929–1940. Korunk Antológia*. Bp. 1976.

és irodalom kritikusai közül Robotos Imre ezt a szerkesztői koncepcióból kiolvasható egységre törekvést szintén a szemére hányja majd a megbírált szerzőnek.)

A volt *Korunk*-olvasók kritikáira válaszolva a második évfolyam harmadik számában a főszerkesztő előbb tisztázza, hogy az *Utunk* szélesebb nyilvánosság számára készül, „innen és ide való”, szemben a *Korunk* nemzetközibb jellegével, majd önkritikusan beismeri, hogy a lap általános célkitűzéseiből nem minden valósult meg: „Nem eléggé friss és harcoss, nem eléggé kimerítő, főleg romániai életünk nagyhorderejű kérdéseiben.” Az 1948 májusában megjelenő ötvenedik szám címlapján nem kevésbé önkritikus hangon „a kezdet sokszor már-már aggasztó ideológiai zavarai”-ról olvashatunk, „irodalmi és szellemi arcvonalunk ideológiai elmaradottságá”-ról. A kirekesztő irodalomszemlélet eddig szórványosan jelentkező kulcsfogalmai ettől az évtől eluralkodnak a napiparancsokban, kritikákban.

Az olvasók szintén érzékelték és szóvá is tették az *Utunk* anyagának látványos elszürkülését, egynézőpontúvá válását. Ezért az 1947 október 11-én megjelenő 20. számban Kiss Jenőnek mentegetőző-védekező listát kell közölnie az eddig megjelent alkotások műfaji és tematikai színességéről, bizonyítandó, hogy „minden műfaj, tárgy és megoldás helyet kaphat.”

A szerkesztésbeli koncepció beszűkülése akkor válik igazán szembevetővé, ha egymás után lapozzuk át az 1946-os és az 1948-as évfolyamok számait. Mind a fejlécek, rovatcímek, grafikák (például a többi pártlapból átvett imperializmus-ellenes karikatúrák), mind a publikációk témája, hangneme tükrözi az *Utunk* felsorakozását a hivatalos pártorgánumok közé. Az 1948-as évfolyam számaiban ugrásszerűen megszaporodnak a vezércikk szerepét betöltő, aláírás nélküli politikai agitációs propaganda jellegű írások, direkt átvételek a központi román pártlapból. A 16. számban például öt ilyen írás is van. (Az *Utunk* is ez évben válik a Romániai Magyar Írók Szövetségének lapjából a Román Írószövetség magyar tagozatának folyóiratává.) A harmadik évfolyam ötvenedik számának vezércikke a pártsajtó klasszikus szerepét szánja az irodalmi lapnak: „Az *Utunk* az irodalmi élet kollektív agitátora és kollektív szervezője kell, hogy legyen, ha hűségesen teljesíteni akarja azt, amire vállalkozott.” Ez pedig a kiindulási pontul szolgáló scinteiabeli útmutatás alapján nem más, mint a marxizmus-leninizmus tanításainak terjesztése, amely „a megismerés biztos módszere (...), a korszerű, aktuális és maradandó, mozgósító, harcoss művek alkotásának eszköze”.

A Moszkvából induló, a bukaresti központi lapok (elsősorban a *Scinteia*) által továbbított kampányokban: a „l’art pour l’art”, a „rothadó burzsoá kozmopolitizmus”, a „pesszimizmus”, az „intimizmus”, a „formalizmus”, „objektivizmus”, „sematizmus” stb. leküzdéséért, a szocialista realizmus megterem-

tésért folytatott küzdelemben az *Utunk* is kiveszi a maga részét. 1948-tól a szövegekben egyre erőteljesebben hat az erőszakos beszédforma. Marosi Péter visszaemlékezése szerint ettől az évtől az *Utunk*at „felülszerkesztik”: az elkészült lapszámokat Gaál Gábor Csehi Gyulával felülbíráltatta, 1949-től pedig Gáll Ernő töltötte be a „politruk” szerepét.¹¹⁶

A *Műalkotás és lapszerkesztés* című¹¹⁷, 1948-ból származó írás ars poetica-ként fogalmazza meg: „...minden műalkotás vagy lap létrehozásában az egyetlen lehetséges ösanyagnak, a valóságnak a tükrözése a feladat.”¹¹⁸ Mivel a valóság milyenségét a párt hivatott meghatározni, ebből magától értetődő természetességgel következik, hogy az *Utunk* szerkesztősége a transzmissziós szíj szerepét játssza a politikai elvárások közvetítésében: „Elegendő-e, ha az *Utunk* szerkesztősége magáévá és élettartalmává teszi a *Scintea* említett cikkekének tanításait? Nem lengendő. A *Scintea* irányítása nemcsak a *Contemporanul*, a *Flacara* és így az *Utunk* szerkesztőségeinek, de a lapok munkatársainak, és így a publicistákon túl az alkotóknak is szól.”¹¹⁹ A központi pártlapban megjelent határozat az osztályharc éleződéséről tehát az irodalom kötelező témájává kell, hogy váljék, hiszen: „Az írás nem öntudatlan mesterség. Semmiféle formában és semmiféle változatában, és nem is olyasvalami, mely a környező valóság legmélyebb tendenciáitól »független«, »spontán« és »titokzatos«.”¹²⁰ Az irodalom minősége az ideológiai felkészültség függvényévé válik, a pártdokumentumok ismeretében méretik le: „...a valóság kérdéseinek tudatossága (...) mélységén is minőségén múlik aztán, hogy ki milyen irodalmat csinál.”¹²¹ A spontaneitás és szabadság ezentúl nem lehetnek értékmérői az irodalomnak. „A marxizmus-leninizmus ismerteti meg valóságunkkal. A mi valóságunkra alkalmazott marxizmus-leninizmus azután ontja a mi valódi méseinket, figuráinkat, harcainkat és helyes válaszainkat. Csak épp magunkévá kell tennünk ezt a marxizmus-leninizmust.(...)”¹²²

A többi pártlaphoz hasonlóan az *Utunk* irodalompolitikai írásaiban is egyre hisztérikusabbá válik a hangnem. Nemcsak a témavilágot, a stílust is befolyásolja a nagy szovjet példa. Zsdánov beszámolója a *Csillag* és *Leningrád* című folyóiratokról¹²³ már 1946-ban megadta a hangot: „A szovjet emberek életé-

¹¹⁶ Lásd a *Sors és jelkép* című fejezetben Gáll Ernő visszaemlékezését. 11. old.

¹¹⁷ *Valóság és irodalom*. 377–380. old.

¹¹⁸ i. m. 377. old.

¹¹⁹ i. m. uo.

¹²⁰ i. m. 378. old.

¹²¹ i. m. uo.

¹²² i. m. 380. old.

¹²³ A. A Zsdánov: *A művészet és filozófiai kérdéseiről*. Szikra. Bp. 1949.

nek készakarva eltorzított, ízléstelen karikatúrájára azért van szüksége Zoszczenkónak, hogy aljas, mérgezett, szovjetellenes szentenciákat adhasson a majom szájába, miszerint jobb az állatkertben élni, mint szabadon, és hogy szabadabban lehet lélegezni a ketrecben, mint a szovjet emberek között. Csak az irodalom söpredékei alkothatnak ehhez hasonló műveket, és a vak és apolitikus emberek engedhetik meg, hogy ezek megjelenjenek. (...) Mennyire meg kellett gyengülnie az ideológiai munka irányításának, ha ilyen esetek előfordulhattak.”

Az *Irodalmi Almanach* 1951/6-os száma tükrözi a továbbgyűrűzés, kívülről irányítottág folyamatát. A *Bolsevik* című moszkvai folyóirat ez évi 14-es száma indítja el az újabb tisztogatási hullámot a fent említett zsdánovi jelentést követő Szovjet Kommunista Párt megtorló határozatának ötödik évfordulója alkalmából. Ennek önkritikára sarkalló konklúzióit továbbítják a szatellit államok pártlapjai. Így kerül sor a Román Munkáspárt Kolozsvár tartományi vezetőségének az *Utunk* szerkesztői gyakorlatát illető bírálatára, előbb a *Scinteia*-ban, majd az *Igazságban*, hogy ezt a Román Népköztársaság Írószövetségének kolozsvári fiókja népes gyűlésen vitassa meg Gaál Gábor és Iosif Prevain egyetemi tanárok bevezető előadása után. A vitaindítókban a kritika kritikáját végzik el politikai, ideológiai és elkötelezett elméleti szempontból. A kritikával szemben támasztott elvárásokat – önkritikát gyakorolva – Gaál Gábor így összegzi: „Tudjuk, és mi kritikusok mégsem ellenőrizzük kölcsönösen egymást abban, hogy amikor kritikánk elemez és értékel, az elemzés és értékelés felkészült-e, találó-e, van-e véleménye, helyes-e a véleménye, nevelő-e, utat mutat-e, harcos-e, pártszerű-e, elvszerű-e?” A hangsúly természetesen az utóbbi kritériumokon van. Az önkritika tehát a kritikus munkát kollektív teljesítménynek látta, ezáltal a műbírálat is felzárkózik az irodalom újszerű megvalósítási formájú műfajai közé (hiszen az *Irodalmi Almanach* ez évi 2-es számából megtudhatjuk, hogy például Horváth István *Csere* című elbeszélését átírta az Írószövetség kolozsvári fiókjának kritikai ülése, mert nem volt elég harcos a sematikus novella kicsengése. Ezáltal tehát az egyéni erőfeszítés helyébe a kollektív alkotásmód lépett.) A jelentés tartalmazza a bírálat megalkotásának algoritmusát is: „Műbírálatunk általában a tartalom elemzéséből indul ki, s ennek során igyekszik egybevetni a valóságot és az épp szóban forgó irodalmi alkotást, keresi a műbírálatban a valóságbeli újat. Vizsgálja a mű elvszerűségét, keresi a Párt ábrázolását, igyekszik vizsgálni a mű sikerüléseit és nemsikerüléseit a típusalkotásban, a jellemzésben, igyekszik foglalkozni itt-ott már műfaji vonatkozásokkal is, lecsap (ahol esetleg észreveszi) a formalizmus, a naturalizmus, a proletkult tüneteire, az üres és élettelen (sematikus) ábrázolásokra.” (Ez utóbbi torz formák elleni harc szín-

tén kampányszerűen, de csak névlegesen folyt, hiszen az osztályharcos valóságértelmezés, a pártosság stb. kritériumainak számonkérése az irodalmi alkotáson törvényszerűen terelte a proletkultos séma zsákutcájába a műveket.) A minőség felsorolt ismérveinek sorrendje szintén árulkodó: „Bírálataink között azután annyiban állnak elő értékbeli különbségek, hogy ezeket a szempontokat ki milyen ideológiai felkészültséggel és valóságismerettel, ki milyen elméleti tájékozottsággal a mű megértésének és megismerésének milyen hőfokán alkalmazza.” Az ideológiai szemponté a primátus, ez határozza meg a valóság megismerését. Az irodalomelméleti tájékozódás csak ezután következik.

Bár neve nem tűnt el a fejlécről, 1952-ben bekövetkezett infarktusa után Gaál Gábor nem vett részt az *Utunk* szerkesztésben.

2.

A *Korunk*-korszak nimbuszára épült főszerkesztői tekintély a tanulmányozott időszakban a Romániai Magyar Írók Szövetségének elnöki, a Bolyai Egyetem professzori, az MNSZ elnökségi tag és a Román Munkáspárt propagandistájának tekintélyével meghatványozódva adott nyomatékot a lapbeli szövegeknek. A Gaál Gábor válogatott műveinek kiadásán dolgozó szerkesztők a „napiparancs” metaforával illették a vezércikkeket. A kifejezés – mely a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint „valamely egység számára a feladatokat naponta közlő szolgálati irat”, vagy „ünnepélyes alkalmakkor a honvédelmi minisztertől vagy hadvezértől kibocsátott irat” – egyszerre érzékelteti a beszédpozíció szakrális (ünnepi), represszív (katonai), bürokratikus (kötelező, szolgálat) és hatalmi jellegét. Az ige hirdető pap, a parancsosztó hadvezér, az ítélkező bíró beszédpozíciójának jellemzőit sűríti össze.

A politikusi szerep vált dominánssá az operatív identitás létrejöttében. A *Korunk* szerkesztési koncepciójához hasonlóan az *Utunk* is irodalmi, művelődési és közéleti szerepet volt hivatott betölteni, ennek megfelelően a vezércikkek is elsősorban a társadalmi változásokra reflektáltak, illetve igyekeztek azokat befolyásolni.

Az első szám beköszöntője a reformkoréhoz hasonló tettvágyat, a cselekvés pártosát szólaltatja meg: „Mindannyiunk előtt most egy nemzetiség dolga s egy új foganású világ pompázó képe áll, sorsunk ez újból újat váltó mély pillanatában.” Az MNSZ népi egységre buzdító eszméje összhangba kerül itt a dolgozókhoz közelítő értelmiségiek népszolgálat-ideájával: „Magányunkból ki akarunk törni, s nem akarunk a faluval szemben másöntetű városi, a kézimunkás mellett idegen értelmiségi lenni. Ezzel a hittel akarunk szólalni s másokat is megszólaltatni és egész nemzetiségünket ebbe a szólamba beledaloltatni.” Mások megszólaltatásának szándéka a kezdő évfolyamokban meg is

valószínű, nemcsak az irodalom legfontosabb gondjait felmérő ankét, hanem az olvasói levelek, elvárások közreadása révén is.

Ugyancsak a tenni akarás pátoza és a közösség sorsában való osztozás igénye és emelkedettsége szólal meg az *Utunk* első évfolyama tizedik számának címlapján szereplő írásban. Már a címben megfogalmazott költői kérdés: „*Volt-e valaha írónak érdemesebb élni?*” az új, jobbnak remélt világ építésének, a „nagy törekvések” iránti elkötelezettségnek a kifejezője. A sorsközösség érzékeltetésére a szerző a transzszilvanista jelképtár elemeihez nyúl vissza. Nem nehéz a hagyományos helytállás-szimbólumot felismerni a következő képből: „A párisi őszben a mi fánk nem hajolhat meg. Ezt a fát tömötté növelte az erdélyi szél. Ez a fa egyenes és sudár. Fújhat bármilyen keményen a szél.” Ez a passzus mind a *Valóság és irodalom*, mind a *Válogatott írások* hasábjairól kimaradt. Az egységfront szellemében a nemzetiségi irodalmi hagyománynak megfelelő beszédmódnak tett engedmény már nem volt aktuális a kötet 1949-es összeállításakor. A haladó hagyományba illesztett Vörösmarty megidézése viszont szalonképes maradt továbbra is: „*Volt-e valaha érdemesebb élni írónak, tudósnek, emberművelőnek, volt-e több és nagyobb feladatokkal zsúfolt az idő? Volt-e valaha indokoltabb emberré emelni nemes mesterségünkkel az embert?! Volt-e valaha írónak gazdagabban telített a szíve, világa, nemzetisége!? Mit kívánhatunk még? Kívánhatunk-e adakozóbb és az alkotó erőt kihívóbb emberi és történeti pillanatot? A mi irodalmunk mélyéről Vörösmarty férfimunka követelése zeng. Csöpp művelődésünknek, csöpp, de remek irodalmunknak ez a mély sugallat a műzsája.*”¹²⁴

Ugyanebben a számban azonban megtaláljuk a nyílt politikai manipulációnak, a valóságferdítésnek olyan megnyilatkozását is, amely csupán két év múlva válik általánossá: „Hogyan lehetett elhítenni, hogy ez az úgynevezett szláv kolosszus tényleg be akarja nyelni a szomszéd népeket, amikor ilyen szándékának semmiféle jelét sem adta? Hogyan lehetett elhítenni a veszedelmet, ami nem létezett, sőt háborúba korbácsolni e szölamok nyomán a népeket?”

A vezércikkek az aktuális társadalmi kérdéseket érintik: a választások előtt az MNSZ mellett agitálnak, majd feladatokat szabnak a megválasztottak számára, az irodalmi hídverésről, megbékélésről szólnak (*A történelem hidege ellen* 1946/12), ám 1947-ben a hangnem és témaválasztás terén is fordulat következik be: a tisztogatás igénye az élesedő osztályharc körülményei között agresszív stílusú szövegekben ölt testet. Már a címek is beszédesek: *Még jó-akarattal sem* (1947/15), *Egy szovjet bölcsellettörténet és bírálata* (1947/20), *A régi világ és november 7* (1947/22), *Mozgásba jött közéletünkben* (1947/14).

¹²⁴ *Valóság és irodalom*. 186. old.

A célzott befogadói réteg, az értelmiség baloldali politikai elkötelezésének létrehozása a tudatalakítási folyamat remélt eredménye. Ezt a Brüll Emánuel-lel folytatott vitában fogalmazza meg a főszerkesztő az *Utunk* 1948. január 24-i számában, amikor cáfolva az értelmiségi körök politizálástól való húzódozásának helyességét, így érvel: „Ebből legfeljebb annyi az igaz, hogy a szellemi munkás húzódozik a politikai életben való aktív részvételtől, mert különben, amit a szellemiekben csinál, az keresztül-kasul átpolitizált. Hagyományos (ügynevezett humanista) műveltségünk szőröstől-bőröstől, minden tételében – korántsem haladó szellemű – politikai világnézeti megállapítás és magatartás. S ez a magatartás még szívósabb, ha tudatosan depolitizálnak véli magát, holott nem egy esetben egyenesen füstölög a reakciótól.”

Az el nem kötelezett értelmiséggel szemben ezért bizalmatlan a kultúrpolitika, és nem azért, mert a visszavonultságot, csöndet, elmélyülést keresi. „Igen, csöndet, de ebben a csöndben – egyeseknél – miért éppen például a harmadik út eszméi érlelődnek?” A gondolatmenet a napiparancsok számos szövegével megegyezően a Paul Watzlawickék¹²⁵ által utópiaszindrómának nevezett magatartást tükrözi. Az utópiaszindróma akkor lép fel, amikor az egyén vagy csoport, vagy egy egész társadalom megpróbálja premisszáinak megfelelően elrendezni az egész világot, s ha azt látja, hogy kísérlete kudarcot vall, nem azt vizsgálja, hogy nem tartalmaz-e a premissza valamilyen képtelen vagy irreális elemet, hanem külső tényezőket hibáztat. A projektív utópia az a megvalósulási formája e szindrómának, melynek esetében egy szűk csoport úgy véli, hogy megtalálta az igazságot, s egyfajta misszionáriusi felelősséggel próbálja másokra erőltetni azt. Azok pedig, akik nem értik, vagy mást gondolnak erről, csakis rosszindulatból cselekedhetnek. Logikus tehát a következtetés, hogy ezért az emberiség jóléte érdekében tönkretételük igazolható. Az a feltételezés, hogy a premisszáik hibásak lehetnek, elviselhetetlen, mert a premisszáik alkotják az igazságot, az utópiaszindróma képviselői számára magát a valóságot.

Ugyanennek az 1948-as *Utunk*-számnak a vezércikke Lenin nagyságát hirdeti. A himnikus hang a modern „uomo universale” portréjának fölvázolását kísérve a követendő eszmény nagyszerűségét sugallja: „Lenin a világtörténelemben az első valóban teljes, a nép lényeges tehetségeit felmutató nagy ember. Lenin nem részlet-tehetség, s a részlet-tehetségnek megfelelő részlet-nagy ember. Lenin hatalmasan összetett, számos képesség tetőfokát reprezentáló nagyság. Lenin tudós, Lenin történész, Lenin pártépítő, Lenin államférfi, Lenin gazdaságsszervező, Lenin elméleti nagyság, Lenin gyakorlati te-

¹²⁵ Paul Watzlawick, John Weakland, Richard Fisch: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat. Bp. 1990.

hetség!” A liturgikus szövegek, litániák szerkezetét és hangnemét imitáló stílus az új világnézet valláspótló jellegére hívja föl a figyelmünket.

A napiparancsok jó része a politikai információ szerepét tölti be: *A nagy ifjúság, a márciusi fiatalok* (1947/6), *A hazafiságról* (1949/1), *Ők féljenek* (1952/29), de az irodalmi témájúak is teljesen átpolitizálódnak: *A pici kétéves* (1947/12), *A nagy százéves évforduló* (1947/13), *Új íróink* (1950/8), *A pozitív hős ábrázolása és költészetünk* (1950/15).

3.

A direkt politikumnak leginkább alárendelt beszédpozíció az írószövetségi elnök státusához kapcsolódik. Az előadások többes szám első személye érzékelteti, hogy a beszélő nem magánvéleményének, hanem hivatalos álláspontnak a kifejezésére törekszik, a feladatok meghatározása pedig a pártpolitika függvénye, és nem személyes ambíciókból ered. Az 1947. január 18-i *Utunk* napiparancsa például a nemzetiségi feladatok sorában a közművelődés átalakítását nevezi meg legfontosabbként, a nevelők átnevelését a tankönyvek demokratikus átalakítását, a tudomány és művészet átszervezését: „Mert ha eddig alapvető feladatunk köznevelési és közművelődési intézményeink kielégítő mennyiségi megszervezésében állott, most mindezekben a haladó demokratikus szellem minőségi megvalósítása a sürgős.”

Az első reprezentatív megnyilatkozás az *Író és irodalom a népi demokráciában* című előadás, amely az 1947. október 20-i *Utunkban* jelent meg, és a Romániai Magyar Írószövetség kongresszusán hangzott el. Az igaza tudatában nyilatkozó, magabiztos hangvétel a politika ügyének elkötelezett, megbízatást teljesítő pártfunkcionárius magatartását tükrözi. A tanulmány megjelent a *Valóság és irodalom* hasábjain is (189-210 old.) és bekerült a *Válogatott írások* harmadik kötetébe. A kiinduló gondolat az irodalom aktuális feladatainak a kijelölése. Erre utalnak az alcímek: *Író és állampolgár; Mi történt?; Mi az idő színvonala?; Igen, igény, igény!; Jelen esetben is egy „ha” körül rejlik a lényeg; Valóság; Az irodalmi élet valódi formája.*

A stílus szenvedélyessége a meggyőzést szolgálja: „Az egész ország mindenütt munkába állt. Mindenütt látható: új ország nyüzsög és készül. S ennek az új országnak új művelődés, új irodalom, új világnézet s mindezekben a népi demokrácia igénye a szükséglete. S csak mi ne figyelni oda? Csak a mi műhelyünk, az író műhelye ne venné ki ebből a munkából a részét?”¹²⁶ A szöveg patetizmusa nem csupán a lelkesedést kottázza le, hanem példát is mutat: a szenvedélyesség az irodalmi művekkel szembeni elvárásként expressis ver-

¹²⁶ *Valóság és irodalom*. 185. old.

bis is megjelenik: „A népi demokrácia például – éppen nagy céljai következtében – az ihletben bizonyos erkölcsi-világnézeti pátoszt vár. Mint ahogy az irodalomtól nagy és jellegzetes feladatok teljesítését.”¹²⁷ Az irodalom ebben a felfogásban nem öntörvényű, a társadalmi célokat kell szolgálnia. Ezeket a célokat pedig a munkásosztály élcsapata, a párt fogalmazza meg. Esztétikai elvárásról nincs szó, az irodalomnak erkölcsi, s – ezzel kötőjellel is egybeforaszott – világnézeti hozzáállásról kell bizonyyságot tennie. Az erkölcsösség fokmérőjévé a világnézethez való közeledés mértéke válik. (Watzlawickék utópiaszindrómájára kell utalnunk a gondolatmenet értelmezésekor: aki a felismert igazságot nem osztja, az erkölcstelen.)

A stílus patetizmusának igényéből fakad majd az a hurrá-optimizmus, amit az elkövetkező évek proletkultos kritikája megkövetel, s ami „negativizmus”-ként utasít ki az irodalomból minden valóság-hű ábrázolást. Az emelkedettség elvárásának megfogalmazását a következő passzus előzi meg: „Az alkotás számos, nem is lényegtelen mozzanatát kiszabni például lehetetlen.(...) Ez a felszólalás nem akar beavatkozni az írói vagy költői ihlet dialektikájába, s nem az ihlet kormányzására vagy tervszerűsítésére gondol.”¹²⁸ Az alkotói autonómia létezésének elismerése arra utal, hogy a beszélő itt még distanciát tud teremteni a párt felől jövő szerepelvárás és saját nézetei között. Ez az elhatárolódás a következő években megszűnik. A kritika receptszerűen előírja, hogy a „lélek mérnökei”-nek tekintett írók hogyan ábrázolják a tipikust, hogyan küzdhet az alkotó az individualizmus, negativizmus, intimizmus, formalizmus vagy kozmopolitizmus ellen.

Az előadás szövegében az árnyalt fogalmazások keverednek a dogmatikus, intranzigens szemléletet tükröző kijelentésekkel, a felvázolt koncepcióban, csíraiban már megtalálhatók a később elburjánzó torzulások. A kulcsszóként szereplő valóság ebben a megfogalmazásban is a haladó mozgalmakat takarja: „Mesterségünkkel itt tehát arról van szó, hogy az alkotó érzékenysége felfedezze és érvényesítse valóságunkban mindazokat a haladó emberi tartalmakat és törekvéseket, melyek e végre már emberi világépítés nagyszerűségeit tükrözik”¹²⁹ Az irodalom tehát – ebben a szemléletben – nemcsak tükröz, hanem érvényesítenie kell a gyakorlatban a haladás törvényeit. Így cselekvő erővé válik, önmagán túlmutat. Az ismeretelméleti optimizmus, a valóság helyes megismerése, egy magasabb rendű alkotási módszert von maga után, méghozzá automatikusan. A múlt irodalmának negatívumai azért válhatnak könnyűszerrel meghaladhatókká, mert a beszélő jelenében a valóság szabad feltárása-

¹²⁷ *Valóság és irodalom.* 189. old.

¹²⁸ i. m. uo.

¹²⁹ i. m. 190. old.

nak már semmi sem állja útját. A burzsoázia káros szellemi örökségei: „a lelki és értelmi pesszimizmusok bilincsei, a hamis ismeretek, szemléletek és stílusok ragálya és mákonya” elutasítandó álértékek. A színtagmák egyszerre utalnak ismeretelméleti, esztétikai, életérzésbeli szférákra, ezek egységét, kölcsönös függőségét feltételezve. A gondolatmenet átcsap a politikumba, mivel az új irodalomnak mindezek mellett ki kell iktatnia: „a múlt rossz örökségeit, az idegek mögé telepített antiszemitizmust, a szenvedélyekbe ágyalt fasisztoid sovinizmus s a nacionalizmus mótelyeit.”¹³⁰

Az a gondolat, hogy az időnek „színvonala” van, a teleologikus, haladáselvű eszmerendszer velejárója. Az idő színvonalát a „társadalmi fejlődésben való élenjárás követése” jelenti. A fejlődő társadalomhoz, felépítményként csatlakozik az irodalom. Látszólag nem szűkíti a témakijelölés: „Ehhez az irodalomban korántsem szükséges például a divatosságban kimerülő aktualitás”¹³¹, mivel azonban a tükrözendő valóság meghatározása a szűkítő, az idő színvonalát képviselő alkotások mozgástere válik korlátozottá: „Az idő színvonalán mindig a haladás zászlaja lobog, a kor egyetemes törekvéseit összefoglaló jelszóval a zászlón.”¹³² Az egyetemes törekvés jelen esetben a népi demokrácia építésében jelöltetik meg. Hogy a szemlélet nagyon is aktualizál, arról árulkodik az elkövetkező önkritika, amely az „elvtelen magyar egység” elleni küzdelem, tehát a politikai tisztogatás behatolását jelzi az irodalomba. „Mert írói egységünk első megfogalmazásakor egy elvont, általános egységet kötöttünk, s nem hatoltunk odáig, hogy tisztáztuk volna az együttthaladás konkrét, az irodalom tartalmaiba és szellemi alkatába beható feltételeit is.”¹³³ Ez a hiányosság teszi lehetővé az elmúlt év alkotásainak negatív megítélését: „Az időnek ezt a színvonalát az Utunk legtöbb írója és közleménye nem érte fel. Az idő színvonala alatt maradt.”¹³⁴ A megfogalmazott elvárások tartalmiak és ideológiaiak. A bírált írások jellemezői közül a téma az elsődleges. Kimondatlanul ugyan, de a *haladó törekvések* címke az osztályharc és kommunista utópia apológiáját takarja. Ennek megjelenítését várja az irodalompolitikus az idő színvonalán mozgó művektől. A bírált alkotások azért marasztaltatnak el, mert „Közömbösek témában, választalanok felmerülő kérdéseinkben, hamisak és elfogadhatatlanok megállapításaikban – a nagy változást, ami történt, nem követték a tudatukkal, ott folytatják, ahol a változás előtt abba maradt. Nem értik az idő színvonalában mozgó, újjáteremtő, haladó elveket,

¹³⁰ i. m. 191. old.

¹³¹ i. m. uo.

¹³² i. m. uo.

¹³³ i. m. 192. old.

¹³⁴ i. m. 191. old.

lemaradtak világnézetben, valóságismeretük elfogadhatatlanul tudománytalan.”¹³⁵ Ez a szemlélet azt várja az irodalomtól, hogy kételymentes, pontos választ adjon a létezés nagy kérdéseire. Ha azonban a válaszok nem egyeznek meg az ideológus által koncipiálttal, akkor „hamisak és elfogadhatatlanok”-nak minősülnek. A valóságismeret tudománytalanságának vádja kizárólagosságot takar: tudományosnak csupán a saját világnézetét, a dialektikus és történelmi materializmust tartja. Aki nem az ideológia szemüvegén át nézi a jelenségeket, hanem saját tapasztalatait írja meg, az lemarad világnézetben, „valóságismerete” pedig „elfogadhatatlan”. Németh László *A leninizmus kérdései* című Sztálin-mű kapcsán frappánsan jellemezte ezt a szemléletmódot: „Lát és mégsem lát, mert csak egy nyelvjáráson át mer látni. A valósággal ő csak akkor néz szembe, ha azt a lenini fogalmazás már átöltöztette, a tények megjelennek előtte, de a nómenklátúra egyenruhájában.”¹³⁶

A líraiság osztálykööttségéből kiindulva, hevesen elutasíttatik a hatalomból lecsúszott polgári osztály költészetének minden ismérve. „Úgynevezett esztéta-impresszionista, artista-individualista, dekadens, mai nevével: egzisztencialista líraiság ma szükségszerűen az idő színvonala alá esik.”¹³⁷ A jelzők összekapcsolása az esztétikai és világnézeti értékek egybemosásáról árulkodik. A beszélő a stílusirányzatok közül az impresszionistát tekinti a szépség eszméjéhez legközelebb állónak. Valószínűleg a formakultúra impresszionista kultuszát, a költemények hangzásvilágának csiszoltságát utasítja el az „esztéta-impresszionista” jelző. Az „artista” ebben a szövegben nem kötéltáncost jelent, hanem, feltevésem szerint, szintén a formai műgondra kíván utalni. A vele összekapcsolt „individualista és dekadens” jellemzők viszont már nem esztétikaiak, hanem életérzésbeli, világszemléletbeli kategóriák. A formai puritanizmus elvárása tehát egy bizonyos világszemlélet és életérzés megkövetelésével társul. Korszerűtlennek minősül a személyes líra, egyfajta közösségi költészet ellenében. A formakultúra a közérthetőség ellenében marasztaltatik el, az egzisztencializmus az egyetlen tudományosnak tartott világnézettel szemben marad alul. Csiszolt formára nincs szükség, az „esztéta” és „artista” jelzők megbélyegzőek. „Az az osztály, amelynek törekvéseivel ez a dekadens líraiság esetleg egyértelmű volt, lekerült a történelem színpadáról, s emberi életünk egészét egy érzelmeiben friss és törekvéseiben biztos, lelki válságok nélküli osztály vette át, amelyik az elhanyagolt osztály talajtalan, céljavesztett s ezért ’komplex’ líraiságát nem is érti, s helyette a maga széles, új líraisága

¹³⁵ i. m. 192. old.

¹³⁶ Idézi Kántor Lajos: *Hol dobog a szív?* In: Korunk. 1991/3. 277. old.

¹³⁷ *Valóság és irodalom*. 192. old.

kibontakozását várja.”¹³⁸ Az új költészeteszmény tehát egyszerű, minden bonyolultságtól és áttételességtől mentes, közérthető, tartalmában pedig közösségi, életérzés tekintetében magabiztos optimizmust sugalló kell hogy legyen. Sem az individuális, sem az általános emberi megszólaltatása nem időszerű, csupán az osztály kategóriája által determinált témák. Az indulók, csasztuskák, pártot, államot, munkásosztályt és hős vezetőit dicsőítő himnuszok kora következik. Létrehozásukhoz eredetiség sem szükségeltetik, hiszen a minta adott: „Ismerjük ennek a líraiságnak a természetét, a népi demokrácia eszmévilágával azonos két világháború közti líránk hagyományaiból, és ismerjük a Szovjetunió nagy költőinek terméseiből.”¹³⁹

A logikai típusok Watzlawickék által alkalmazott elmélete egyik lényeges axiómaként határozza meg, hogy ami magában foglalja egy gyűjtemény teljességét, az nem lehet a gyűjtemény része. (Az emberiség az összes egyén teljessége, maga azonban nem egyén, ugyanígy a munkásosztály sem viselkedik egyénként, bár egyénekből áll.) A totalitárius ideológiák viszont nem tesznek különbséget tag és osztály között, logikájuk szerint egy egyén csupán egy osztály tagja, egy hangya a hangyabolyból. Viselkedését a boly viselkedéséből vezetik le (ezáltal teljesen lényegtelenné, feláldozhatóvá válik az egyed). A költészet esetében ez azt jelenti, hogy az egyént tökéletesen ki kell, hogy fejezze az osztálya elvárásainak megfelelő, azt kifejező alkotás. Az egyedet kifejező személyesség ezért minősül a totalitárius szemlélet számára előbb „individuális különködésnek”, majd pedig „intimizmusnak”.

A közéletiség elvárásával áll összefüggésben az irodalomnak szánt nevelői szerep is: „Különben is: az irodalom már közvetlensége miatt – az összes művészet-változatok közül eleve a nevelés, az ember – és közösségformálás eszköze.”¹⁴⁰

Irodalmi-művészeti témák leple alatt politikai nézetek és érdekek ütköznek. Az, ahogyan az igényesség követelése összekapcsolódik a kirekesztő szándék legitimációjával, szintén modell értékűvé válik 1947-től. Az írói termés színvonaltalanságának magyarázatakor az ideológus siet Tamásinak, Nyírónek Erdélyből való kitudásával: „E mentségek közül azonban csak a fasiszmus által megölt mártírjaink üres íróasztalaira hivatkozhatunk (mert azokról főleg beszélnünk, akik önként fordítottak hátat ennek a földnek).”¹⁴¹ Az „aki nincs velünk, az ellenünk van” szektás türelmetlensége is hangot kap:

¹³⁸ i. m. 193. old.

¹³⁹ i. m. uo.

¹⁴⁰ i. m. 203. old.

¹⁴¹ i. m. 194. old.

„Igaz: többen hallgatnak. (Ámde ha hallgatnak, hozzánk tartoznak-e még?)”¹⁴² Nyomatékosan megismétlődik az egyetlen járható útként a pártprogramnak való elkötelezettség meghirdetése: „Író és irodalom nem lehetnek öncélúak.”¹⁴³ (...) Az írónak fel kell számolnia a középosztály ízlés- és magatartásképehez szabott alkotói törekvésekkel és világnézettel. A változás olyan író és irodalmat igényel, mely a most felszabadított dolgozónak, aki most lép be a művelődés kapuján, ezt a belépést elősegíti és ezt a belépést együtt teszi meg vele. (...) Röviden: a kiváltságos osztályok nyomása alól felszabadult rétegeknek szóló irodalom gyakorlata a feladat.”¹⁴⁴ A megcélzott befogadói réteg tehát a proletariátus és a szegényparasztság, azaz olyan embercsoportok, amelyek tagjai eddig nem tartoztak az irodalom termékeinek fogyasztói közé. Az alkotóknak az ő igényeik szerint kell ezentúl stílusukat is alakítaniuk. A szájbarágós egyszerűség követelményét a programbeszéd így fogalmazza meg: „nem kell formaproblémázva, kifejezéskultúrába, szépmákonyságokba, ihlet-sűrítésekbe és idegen igézetekbe menekülni!”¹⁴⁵ A Benedek Marcell által hangoztatott követelmény, miszerint arra kell törekedni, hogy a befogadót minél hamarabb művészetértővé neveljük, ennek pedig nem lehet módszere a színvonalnak a leszállítása, ebben a koncepcióban tarthatatlannak minősül.

A politikai elzárkózás, a hidegháborús táborokba oszlás az irodalommal szembeni elvárásokban is megjelenik: „teljesen indokolatlan, hogy valamely nyugati import-irodalom áramlatába bujkálj.”¹⁴⁶ A szovjet példa a követendő minta, az egyetlen üdvözítő stílus pedig a realizmus: „A bennünket körülvevő beláthatatlan szociális valóság egész lenyűgöző ereje, tartalmi, nagy hősei és torz figurái, a jó és gonosz erők drámai tusája, az életünkre lényeges kérdések, az újjáépülés nagy küzdelmei, mind az író valóságon foganó stílusára, a realizmusra intenek.”¹⁴⁷ A jelzős szerkezetek, ellentétek, a drámaiság és heroizmus, a stílus pátosza egyaránt a romantikus világszemlélet és stílus jellemzői. A voluntarista irodalompolitika ezt nevezi realizmusnak.

Ahogy minden más egyéb életfelfogásnak és művészet szemléletnek sincs létjogosultsága ebben a koncepcióban, ugyanúgy kategorikusan elvettek bármilyen másfajta valóságtükrözés lehetősége is: „Minden más stílus a lényeges kérdésekre való válaszadás, a lényeges kérdésekkel szembeni állás-

¹⁴² i. m. 195. old.

¹⁴³ i. m. uo.

¹⁴⁴ i. m. 197. old.

¹⁴⁵ i. m. 198. old.

¹⁴⁶ i. m. uo.

¹⁴⁷ i. m. 204. old.

foglalás zsákutcaja. Minden más stílus a »nem politizálok« és a »harmadik út« megtévesztő, csalfa stílusa.”¹⁴⁸ Ez a realizmusigény meglehetősen szűkre szabott. A megfelelő ideológiai előfeltevések beépítését jelenti a műbe: „Az írónak az ún. lélektani-irodalmi kultúrán kívül dialektikus gazdasági- politikai-gondolati kultúrával is kell rendelkeznie. Mert csak így tudja megragadni az egészet, csak így értheti helyesen annak minden törekvését. (...) Az ábrázolt anyagban benne rejlő nagy társadalmi fejlődés-tendencia szoros kapcsolatban a társadalmi gyakorlattal – Engels magyarázta meg ezt alapvetően – az író olyan harcos állásfoglalása az épp folyamatban lévő történelmi-társadalmi küzdelemben, mely már nem az ő szubjektivitása, hanem magának a történeti-társadalmi valóságnak a szava.”¹⁴⁹ Aki tehát felvértezett a haladó ideológiával, annak garantált a sikere, nem tévedhet, hiszen belőle maga a történelem beszél. Ha mégsem születnek az osztályharc ábrázolásából feledhetetlen remekművek, a kritikus és az alkotó segítségére siet a megfellebbezhetetlen irodalompolitikusi verdikt: „Mindig a világnézetileg fejlettebb irodalom a fejlettebb stílus is.”¹⁵⁰ Az értékhierarchia tehát világos, a mondanivaló politikai, ideológiai adekvátusa a döntő az elbírálásban. A stílus eleve másodlagos és ideológiailag kondicionált.

A marxizmus–leninizmus–sztálinizmus tételeinek ismerete olyan csodaszernek számít ebben a felfogásban, amely egycsapásra megold minden gondot. A román és magyar irodalom kölcsönhatása is végtelenül egyszerűnek tűnik ebből a perspektívából: „Az együtt azonos valóság, azonos élettartalmak, esztétikai nyelven, azonos stílus, azonos eszmények egymás-ábrázolás és együttélés ábrázolás.”¹⁵¹

A kor aktuálpolitikai elvárásainak elébe menve (a beszéd a párizsi békekötés évében hangzott el), az előadásban megjelenik az a gondolat is, hogy az erdélyi irodalom a magyarországihoz alig kapcsolódik. Persze, nem a transzszilvanista specifikumok miatt, hanem: „A különböző ütemű és tartalmú társadalmi fejlődés tesz különbséget köztük.”¹⁵² Mivel a marxista logika szerint a nyelv is a felépítmény része, és osztályok szerint tagozódik, az eltérés még nagyobb lesz: „...az összetartozás a nyelv révén – jóllehet ezt is a társadalom határozza meg, s az erdélyi nyelv megállapíthatóan más, még osztályai szerint is – az összetartozás az irodalomban megvolt.”¹⁵³ Az egységesülés egyetlen

¹⁴⁸ i. m. 204. old.

¹⁴⁹ i. m. 206. old.

¹⁵⁰ i. m. 209. old.

¹⁵¹ i. m. 207. old.

¹⁵² i. m. 208. old.

¹⁵³ i. m. uo.

esélye a közös politikai rendszer, a közös arcvonal a proletár internacionalizmus jegyében: „Ez az összetartozás annál indokoltabb, mert ugyanúgy tartjuk a rokonságot és atyafiságot az egész népi-nemzetközi haladó irodalommal, mely történetében hasonlóképp nem egyéb, mint a dolgozó ember felszabadulásáért folyó harc történetének a tükröződése.”¹⁵⁴ Ennek az irodalomfölfogásnak az ellentmondásos jellege a valóság fogalmának körülhatárolásakor jelentkezik a legélesebben: „Harc ez a valóság. A népi demokrácia harca és megvalósulása. A tegnapi valóság átalakítása s ennek a roppant egésznek, a társadalom egészének a haladás útján való elvitele, a benne tusázó, visszafele húzó erőkkal szemben.”¹⁵⁵ A marxi tanítás szerint az irodalom a felépítmény része, tehát követi csupán a termelőerők által meghatározott társadalmi alap fejlődését. Tükrökép. A diszkurzus azonban a valóságot megváltoztató erőt tulajdonít neki: „Ebben a valóságban a haladásellenes erőket nemcsak az igazságszolgáltatásnak kötelessége leküzdeni, de az irodalomnak is. (...) Ne értelmezze, ne ábrázolja ezt a valóságot az író, hanem változtassa meg.”¹⁵⁶

Nem kell azonban törnie a fejét a társadalomalakítás hogyanján, hiszen nem eredetiséget, hanem végrehajtó szerepet szánnak neki: „A változás első nagy céljait, eszményeit megadta a népi demokrácia vezető ereje, a Párt, és magadja a vajúdó, épülő új világ.”¹⁵⁷ Az ideológiai tisztázatlanság elutasítása után, amely a kizárólagosság gondolatmenete folytán „ember- és társadalom-ellenes”-nek nyilvánítatik, a kirekesztés fenyegető hangnemben folytatódik: „Akinak ez az anyag közömbös, aki előtt ez az anyag idegen, aki hátat fordít ennek az anyagnak, az társadalmunk előre fejlesztésének fordít hátat. Idegen és másról beszél. Elveszett.”¹⁵⁸

Nem csodálkozhatunk azon, hogy ilyen vitaindító előadás után az elfogadott határozati javaslat a következőképpen fogalmaz: „Minden építő szándékú írórt részvételre hívunk fel. Elítéljük a távolmaradókat és a tartózkodókat, akik tétlenségükkel a demokrácia ellenségeinek arcvonalát erősítik. Elítéljük az elködösítést, a pusztá formalizmust, a kétségbeesés és a halálhangulat irodalmát, amelynek hirdetői ellen és író társaink ideológiai felvilágosításáért fáradhatatlanul dolgozunk.”¹⁵⁹

Az Írószövetség 1949. március 25-én megtartott ülése számára készült előadás *Új írói szervezet – új írói feladatok* címmel az *Utunk* ugyanaz év már-

¹⁵⁴ *Valóság és irodalom*. 209. old.

¹⁵⁵ i. m. 200. old.

¹⁵⁶ i. m. uo.

¹⁵⁷ i. m. uo.

¹⁵⁸ i. m. 202. old.

¹⁵⁹ *Utunk*. 1947/okt. 20.

cius 19-i számában látott napvilágot, majd bekerült a *Valóság és irodalom* gyűjteményes kötetébe is (311–318. old.) Ha a két évvel korábbi előadás hangneme még békülékenyebb, terminológiája kevésbé egyértelmű volt, a Novicov elvtárs jelenlétében elhangzott programhirdetés már egyértelmű és nyílt. Arra kérdésre ad konkrét választ, hogy mit és hogyan csináljon az író, hogy az eddigénél magasabbrendű irodalmat hozzon létre. A beszélő a feladatokat meghatározó intézmény nevében osztja ki a végrehajtandó utasításokat a társadalomba funkcionáriusként betagozódott alkotók számára: „Nép-köztársaságunk intézményekkel, anyagiakkal, pályadíjakkal, a munka egész sor termékeny feltételével gondoskodik róla, és teli várakozással író, irodalom iránt.”¹⁶⁰ Az egzisztenciális feltételek biztosítása nyomán a totalitárius hatalom ellenszolgáltatásként az alkotók teljes önálávetését kéri: „Az írás nem mehet minden további nélkül szabadjára. Annak a szabadosságnak, mely oly kíváncsú volt a polgárság uralkodó osztályainak – vége. Az irodalom alapja nem lehet felelőtlen játékoság.”¹⁶¹ A szabadság korlátozása kiegészül a fogalom degradálásával: játékoságnak, sőt szabadosságnak minősítették. „E helyett például tanulmányozni kell a valóságot, de korántsem úgy, mint régen egy dolgozószoza vagy egy kávéház üvegablakai mögül. Ehhez a tanulmányozáshoz az írónak sajátos módszerrel kell rendelkeznie: a szocialista realizmus módszerével.”¹⁶² Az alkotói elszigetelődés esetei is hierarchiába állítatnak: a dolgozószoza magánya még csak megbocsátható eltévelyedés az alkotói módszer tekintetében, a kávéház viszont, amely a polgári életforma tartozéka és látszólag közelebb áll az élet nyüzsgéséhez, még kevésbé toleráltatik, hiszen az ideológiai felvértezettséget kevésbé szolgálja, mint a magányos studiózás. A feladatot az irodalompolitikus adja: „A társadalmunkban ma szembefeszülő osztályok harcából kell kiválogatni a régi és az új, a kizsákmányolás és a munka táborát képviselő alakokat, és összeütközésükben a lebírhatatlan új győzelmet ábrázolni.”¹⁶³

Ez a szemlélet az irodalmat tervszerűsíthető, megtanulható termelési folyamatként fogja fel, ahol szakosztályokban, „az írás-mesterség főiskolájá”-n (afféle gyorstalpaló író-káderi iskolákban) szerezhető meg a termeléshez szükséges tudást, „ahol a marxizmus-leninizmuson kívül ugyanolyan joggal foglalkozunk irodalomtörténettel, mint irodalomelmélettel, műtörténelemmel, mint politikai gazdaságtannal és speciális tanulmányutak rendezésével üzemekbe, termelőszövetkezetekbe, tájra – alkotói kirándulásokkal, ahogy a

¹⁶⁰ i. m. 311. old.

¹⁶¹ i. m. uo.

¹⁶² i. m. 312. old.

¹⁶³ i. m. uo.

Szovjetunióban nevezik.”¹⁶⁴ Ezek az íróiskolák a szovjet műrecek tanulmányozása révén kívánják megtanítani: „hogyan mikor és hogyan szükséges a leírás, hogyan állítsunk elő típusokat, miben és hogyan ábrázolható a munka.”¹⁶⁵ A technikai kérdések mellett természetesen a kiindulás, a mondanivalók elsajátítása is megoldható. Azt a pártokumentumok tartalmazzák.

A kritika, akárcsak az irodalom, amelyre vonatkozik, ebben a szemléletben „közéleti nevelő forma”. Ugyanúgy tett értéke van, mint a szépirodalmi alkotásnak. „Hisz valóban irodalmi, művészi és egyben haladó közéleti cselekedté valamely műalkotás csak áltál válik, ha a szocializmus szellemében az élet átalakítási munkáját végzi. (...) Hogy aztán az irodalombírálat felületén állandó anyag a reakciós irodalmi ideológiák és ezek csökevényeinek leleplezése, valamint a harc az irodalmi trivialitások, az apolitikus törekvések, az eszteticizmus és a különféle mutatkozású formalizmusok, a polgári erkölcs maradványai, a sovén nacionalizmus, röviden: a polgári tudat mérgező tartalmi ellen – a kérdésnek ezt az oldalát bizonyára ismerik Leonov mélyen-szántó értekezéséből”.¹⁶⁶

Az eljárás, amelynek során a kritikából az esztétikai értékelést kiiktatták, csupán az értelmezést és leírást tekintették a kritikus feladatának, az olvasókat is abba az irányba befolyásolta, hogy a műnek is csupán a tartalmi jelenségeire koncentráljanak. Az esztétikum tartalma éppen az a sajátos érték, amely nem vezethető le semmiféle más dologból, s ezért fogalmilag nehezen megragadható, ugyanakkor fölötte áll minden más értéknek: a szabadság. Ezért kellett mellőzni az esztétikai szempontot a marxista irodalomkritikában. Gyakorlati meggondolás is vezette ugyanakkor az elméletalkotókat: a nem esztétikai értékek sokkal könnyebben felismerhetők és összehasonlíthatók, mint a közös nevezőre nem hozható esztétikai értékek. A hierarchia fölállítását mellőzésük egyenesen elősegítette, hiszen szabadon lehetett a mű tartalmi, ideológiai aspektusaira koncentrálni.

Mivel az olvasó a birtokában lévő (iskolában elsajátított, olvasói tapasztalata által kialakított) egyezményrendszerhez méri a szerző szándékát, s ha össze tudja illeszteni a kettőt, akkor irodalomként fogadja el a művet, a közvetítő kritika ezt az egyezményt igyekezett megváltoztatni, és ráerőszakolni az alkotóra a követendő recepteket, a befogadóra pedig, a paratextusok révén, a maga elvárásait. Sikerült is időlegesen irodalomként elfogadtatnia a vívmányriportokat, agitációs brigádok műsorait, csasztuskákat, irányregényt stb., illetve ezek létrehozását kikövetelnie az alkotóktól.

¹⁶⁴ i. m. uo.

¹⁶⁵ i. m. 313. old.

¹⁶⁶ i. m. 317. old.

Az Írószövetség elnökségi tagjaként vett részt Gaál Gábor a wroclawi író-találkozón. A hidegháborús uszítás hangneme uralkodik az ez alkalomból készült *Író, értelmiség, humanizmus* című tanulmányban, amely az *Utunk* 1949. január 15.-i számában jelent meg, majd újraközlésben a *Valóság és irodalom* című kötetben (275–280. old). A totalitárius hatalom gyakorlata, ahogyan ki-sajátította, és önmaguk ellentétébe fordította az emberi kultúra számára használható fogalmait e szöveg szintjén a humanizmus újraértelmezésében figyelhetők meg: „Az igazi humanizmus nem Erasmus, nem Luther, nem Herder, de nem is a klasszikus német idealizmus humanizmusa, hanem Marx humanizmusa. (...) Marx humanizmusa nem az édeskés szavak plátói rendbe foglalása, hanem az ember teljes emberi felszabadításához szükséges feltételek megteremtésének követelése és harca, a Szovjetunióban ezeknek a feltételeknek a megvalósulása, nálunk e feltételek mindegyre szélesülő és bővülő kiépítése. Az igazi humanizmus Marx, Lenin, Sztálin, a dolgozó szovjetnép humanizmusa, a mi Munkáspártunk humanizmusa. Ez a humanizmus szabadít meg bennünket a magántulajdon örületeitől és kinövéseitől.”¹⁶⁷ A humanizmus fogalmával párhuzamosan átértékelődik az értelmiségiek szerepe is. Harcolniuk kell nemcsak a békéért, hanem a humanizmus kiteljesedéséért is. A manicheista szemlélet jegyében az újtípusú értelmiségi gyökeresen más, mint a polgári társadalom parazitának minősített értelmiségije: „Ez a kultúra új világ- és új emberépítés. Ennek a kultúrának az értelmiségije-írója nem parazita értelmiség, nem parazita író. Ennek a kultúrának az írója, értelmiségije nem vonul el a társadalomtól. Ennek az értelmiséginek a munkája nem öncélú. Ez az értelmiség testvéri egységbe fonódik a dolgozókkal az építésben. (...) Ez az értelmiség harcol ezért a jövőért, harcol a békéért, harcol a művelődésért és önvédelemből harcol a parazita értelmiségi és a háborúra uszító imperialista kultúra ellen.”¹⁶⁸

A diktatúrák egyik kedvenc propagandafogása a változással kapcsolatos azon tévhit kiaknázása, hogy, ha valami rossz, akkor annak az ellentéte feltétlenül jó kell, hogy legyen. A vagy-vagy gondolkodás erőltetése, a harmadik út létezésének hisztérikus tagadása e korszak kommunista hatalommegtartási stratégiájában döntő szerepet játszott. A befogadói tudat manipulálására pedig a hasonló szövegek állandó ismétlése szolgált.

¹⁶⁷ *Valóság és irodalom*. 277. old.

¹⁶⁸ i. m. 278. old.

6.2 Az irodalomkritikusi-elméletirői beszédpozíció

Gaál Gábor nevéhez a folyóirat-szerkesztői és pedagógusi mellett leggyakrabban az irodalomkritikusi szerepkört asszociálják. Az irodalomkritikusi beszédpozíció szintén szorosan összefonódik az irodalompolitikusival, hiszen a kritikai észrevételekhez társuló elméleti reflexiók zöme a művészet társadalomformáló szerepét hangsúlyozza. A kritikák ugyanazt a világképet hordozzák és kéri számon, mint a napiparancsok vagy a hosszabb előadások.

Dávidházi Péter „normarendszerek kimunkálásával történő világképtermést és önmeghatározást”¹⁶⁹ lát a kritikában. „A kritikai ítélet sohasem lehet annyira tárgyyszerű, hogy tárgyról állítva valamit, alanyáról ne szólna. Valaminek a kritikája egyszersmind önmagunk megalkotása és kifejezése: létértelmezésünk megfogalmazása, normák és értékítéletek artikulációjával.”¹⁷⁰ – írja Arany János kapcsán.

A Gaál Gábor által ebben a periódusban alkalmazott kritikai elváráshorizont árnyalataiban módosul ugyan, de a megfogalmazott normarendszer a tanulmányozott időszakban stabilnak mondható. Már az *Utunk* 1946-os 2. számában felveti az irodalombírálat megújulásának szükségességét, mivel a nevelő és teremtő princípiumnak nyilvánított bírálat elméletileg és a gyakorlatban is hiányzik a romániai magyar irodalomból. A létező kritikaformák nem elégitik ki a beszélőt: „Vagy a pszichologizáló vagy az esztétizáló kritika változata, toldva újabban némi, tartalmakra utaló társadalmi vonatkozással.” A szociológiai elvárása a katonai terminológia szavaiban jelenik meg már ebben az írásban is. A tartalmi elemek elsődlegessége ugyanúgy jellemzi a kritika elvárási rendszerét, mint a megismerhetőnek tételezett valóságra vonatkoztatás igénye. „Ezért minden irodalombírálat valóban csak akkor bírálat, ha annak az életanyagnak is bírálata, amelyből a műalkotások tartalmát tevő emberi sorstípusok és sorshelyzetek felmerülnek. Ha a bírálat politikai-közéleti (miután minden műalkotás a társadalmi harc valamelyik arcvonala) lobban fel) de ugyanakkor esztétikai is, miután minden műalkotás szükségszerűen valamelyik műformában sarjad és hogy hogyan sarjadt, illetve sarjad-e egyáltalán, ez is lényeges kérdése.” Ha másodikként említve is, az esztétikai szempont is megjelenik az irodalommal szemben támasztandó elvárások között, sőt a műfajiság kérdése is, amelyre a konkrét kritikai gyakorlatban nem találunk példát. „A társadalmi harc arcvonalai” az osztályharc eufemisztikus megnevezéseként már tulajdonképpen az ideológiai kondicionáltság eszméjét vezetik be, ami az egy év múltán már nyíltan követelt pártosság elvárásának az alapja.

¹⁶⁹ Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége*. Argumentum. Bp. 1994.

¹⁷⁰ Dávidházi. i. m. 10. old.

Az *Utunk* 1946. november 2.-i, tehát az első évfolyam 12. számában közzelt, a Magyarországon újraindult *Válasz* című lap bírálatában felrója például a folyóirat-szerkesztő Illyés Gyula szintézisigényét, kötődését a *Nyugat* hagyományához, értetlenségének adva ugyanakkor hangot amiatt, hogy Illyés egyszerre tekinti elődjének Adyt, Móriczot és Babits Mihályt. „Amolyan klasszicizmus ez, amivel Arany Jánosék is megjárták!” Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* (a korszak legreprezentatívabb lírai alkotása) ideológia mentessége miatt marasztaltatik el: „...feltűnő a darabok sima, minden ideológiai, történeti, társadalmi vonatkozás nélkülsége. Így ebből a közleményből is éppen az hiányzik, amit a program iniciál: az »élet«”. A beszélő által tételezett valóság számonkérése a művön ennek a kritikai gyakorlatnak az alappillére. A belső, lelki élet történései, változásai – e feltételezés szerint – nem érdemesek arra, hogy az irodalom számára témául szolgáljanak. A kiindulási pont az a paradox feltételezés, hogy a valóság kizárólag objektív, külső dolog, ami maradéktalanul megismerhető és éppen olyan, csakis olyan, amilyennek a kritikus látja. A megismerés ideológiai, történelmi és társadalmi. A kizárólagosság elemei tehát az első utunkbeli kritikai megnyilatkozásban tetten érhetők. A Foucault által leírt értelmiségi magatartás: a „lényeg” hirdetésének prófétai egyetemességre törekvő gesztusai, a görög bölcse és a római törvényhozó „igazságot” meghatározó attitűdje, ennek a kritikusi beszédpozíciónak is velejárói, melyeket még föl is erősít a hitelvű kommunista hozzáállás.

Az *Új dráma, új valóság* című kritika¹⁷¹ alap gondolata a lenini haladó és reakciós kultúra összeférhetetlenségének dogmája. „S ha az antik görögöt tulajdonképpen a míthosznak a kórusban kifejeződött magyarázata gyönyörködtette, a polgárt meg az egyéni emberek küzdelmében pezsgő cselekmény, a mi drámai szépigényeinket a társadalmi harcokból kivajúdó élet leleplezése elégtí ki valóban. Mind a három dráma kétségtelenül az a tükör a néző számára, amelyben történelmi léte épp időszerű vonását nézi.” A tükrözésemélet mellett a kritikában ott sorakoznak az irodalompolitikai írásokból ismert motívumok: a valóságnak osztályharcként való értelmezése éppúgy, mint az irodalomnak tulajdonított „leleplező”-szerep. A dráma feladata: „számadás és önbírálat, egyúttal ítélkezés önmagunk felett.” Nagy István *A gyár ostroma* című drámájáról csupa dicsérő szava van a kritikusnak: „Felszabadulásunk óta ez az első igazi, máskor soha létre nem jöhetett, életvalóságunkat valóban időszerűen megragadó irodalmi termék.” Az időszerűség fogalma a teleologikus világból ered, amelyben a társadalom változásai egy adott, felsőbbrendű cél irányában fejlődnek, nyerneik értelmet. Az irodalmi termék szerepe, hogy a

¹⁷¹ *Utunk*. 1947/8.

valóságot megragadja és tükrözze, a teoretikus által korszerűnek tartott ideológia függvényében. A dráma fő érdeme: „A társadalmi küzdelemtől hevesen fűtött valóság. (...) ennek a drámatörekvésnek nincs szüksége távlatra. Lényege: a leleplezés már lehetséges.” A leleplezés kifejezés a beszélő külső, felsőbbrendű pozícióját érzékelteti, a hamisnak, megjátszottan gonosznak tételezett reális viszonyokhoz képest. Az alkotónak az ítélőbíró, ügyész szerepét szánja ez a felfogás. A kritikában az „osztályharc”, „leleplezés”, „arcvonal” kulcsszavai mellett új elemként jelenik meg a „tipikus” ábrázolásának követelménye, a séma elvárása: az a tipikus ugyanis, ha a munkások megküzdnek az elnyomókkal, és győznek. „A felszabadulásunkkal felfejlődött demokratikus életrend képe már tipikusan egész. (...) Nagy István előtt tipikussá, s ezért műalkotásba szedhetővé vált a lépésről lépésre folyó harc az új élet egészéért (a demokratikus társadalomért), tipikus hőseivel, Balázssal, Ádámmal a munkásság s Dézsinével s hozzátartozóival a másik oldalon. Az új élet egész tartalma világos. Az arcvonalakon elhelyezkedtünk. Már tudjuk, hogy ki hova tartozik, és mit akar. Ellenérzésünk és rokonszenvünk mire irányulása sem vitás. Új életünk legmélyebb kérdéseit érinti az író és így megérintjük mi is.” Az osztályharc tipikus ábrázolásában nem nehéz fölismerni a népmesék vázát, csak hogy ott az erkölcsi világrend áll helyre a szerencsés befejezésben, ezekben az aktuálpolitikai művekben viszont a mindig időszerű taktikai lépések apológiája szólal meg. A jó ügy kötelező győzelme a séma oltárán föláldozza a realizmus annyit hangoztatott igényét. A megállapítást, hogy „a dráma világa és a valóság között semmi különbség”, a valósághű ábrázolás kritériumának megnevezése követi: „A létezés kulcsa és magva nem esztétikai, nem etikai és nem lélektani, de gazdasági-politikai.” A marxi felépítmény és alap viszonyára utaló tétel igazolja tehát a kevésbé sikerült alkotást is, hiszen az a tudományos világnézet alapján rendezte a felsorakoztatott tényeket, ezért politikai szempontból sikerültnek tekinthető: „Ez a konkrét valóságában általános társadalmi határozza meg e drámatörekvés emberjelenítő technikáját is. Mert Nagy István nemcsak a drámai ábrázolás sajátos technikája miatt nagyol és műhibás – látszólag – helyenként. Látszat, mert a darab egészének logikájából kifolyólag nem az a lényeges, hogy lélektanilag indokolt-e az öngyilkosság, hanem hogy maga az öngyilkosság mit jelent. A darabban (és a mi életvalóságunkban) szakadatlanul küzdő reakciós és haladó erők harcában Dézsinének, függetlenül attól, hogy lélektanilag megvan az elégséges oka – meg kell halnia! Mert minden egészséges élet és minden dráma logikája szerint el kell pusztulnia annak, aki tudatosan a jobb életre való törekvés útjában áll.”

Ezt a hitelességet, valóságismeretet, realista ábrázolást sutba dobó szemlélet kontrasztba állítható az idealistaként megbélyegzett Benedek Marcell

gondolatmenetével. Asztalos István egyfelvonásosai kapcsán fogalmazza meg: „Asztalos István megmutatja ebben a két írásban, hogy ha az író tanítani akar, nem kell egyebet tennie, csak átélten, mély emberi együttérzéssel, művészi módon ábrázolnia az életnek akármilyen apró darabkáját. Ez az apró darabka jelképpé válik és kifejez mindent, amit kifejezni írói kötelesség.”¹⁷² Ez a kritikus magatartás nem vindikálja magának a szerepet, hogy meghatározza az író számára: mi a valóság, mi a tipikus, mit köteles ábrázolni. Inkább a hogyanra figyel, megformáltság kérdésére, a minőséget állítja előtérbe. Szintén Nagy István mű, a *Réz Mihályék kóstolója* kritikájában fogalmazza meg, az *Utunk* 1946/ 12. számában, hogy az osztályszempontú szűkítés mennyire elmentésben áll a valóság teljességének ábrázolására törekvő szándékkal: „Nagy István azonban l’art pour l’art irodalomnak tekinti mindazt, ami nem foglalkozik kifejezetten szociális kérdésekkel, és nem keresi az író eszközeivel a kérdés megoldását – vagyis 95%-át a klasszikus és modern irodalomnak. Savonarola fanatikus türelmetlenségével küldené a világirodalom legjavát – ha nem is máglyára, de tudományos könyvtárak mélyére. (...) Igen, magára erőszakolt egyoldalúság ez – mert nem tudom elhinni, hogy egy művész, aki világos szemmel látja az egész életet, részleges vakságban szenvedhet, amikor az irodalmat nézi.” A műfaji kérdések megvilágítása után (egy kis fricska betoldásával: „Most, bocsásson meg Nagy István, a művészről kell beszélnem.”) Benedek Marcell rátér a regény részletes elemzésére és értékelésére.

Ez a magatartás nemcsak a kritikában, hanem elméletileg is kifejtve jellemzi Benedek Marcell irodalomkoncepcióját: 1936-ban megjelent *Irodalom-esztétikájában* a következőképpen ír a l’art pour l’art és tendencia viszonyáról: „Ha valakit, mint embert teljesen átítat egy osztály szenvedése: ennek szócsöve lesz mindenképpen, de emberibb, »pártatlanabb«, elhihetőbb, végeredményben: hatásosabb módon, mintha hogyha a szándékot minden szavából kiérezzük. Minél művészebb, amit ír, annál mélyebb és tartósabb a hatása. A művészetben csak egyfajta propaganda jogosultságát ismerem el fenntartás nélkül: az élet komoly, felelősségtudó ábrázolását. Mert ez a legjobb propagandája egy szebb, igazságosabb, ideálisabb életnek.”¹⁷³ Nézete egybeesik Molter Károlyéval is, aki 1930-ban frappánsan így fogalmazta meg az *Erdélyi Helikon* ezévi első számában: „Nem a propagandából születnek a nagy művészi produktumok, hanem a nagy művészi eredményekből lesz a propaganda.”¹⁷⁴

¹⁷² *Feleselj, kisfiam!* In: *Utunk*. 1947. máj. 10.

¹⁷³ *Irodalomesztétika*. Windsor Kiadó. Bp. 1995. 18. old.

¹⁷⁴ Idézi Cs. Gyimesi Éva: *Elméleti alapok a romániai magyar irodalomtudományban*. In: NYIRK 1982/1–2.

A szépirodalomnak a propagandista, nevelő közösségformáló és leleplező princípiumként való meghatározása egyre gyakrabban visszatér a Gaál-kritikában: „Az író mestersége – az egész eddigi haladó világirodalom igazolja – a leleplezés mestersége. S lehet-e közvetlenebb feladat ma dolgozó népével együtt tartó író számára, mint leleplezni azt a reakciós emberfajtát érzületében, gondolkodásában, társas magatartásában, közéleti machinációiban, aki szemében csak az évek számozása változott mára, sőt ha lehetne, még ezt is visszacsinálná?!”¹⁷⁵

Markovits Rodion munkássága – akinek írói értékeire Gaál Gábor már 1927-ben, a *Szibériai garnizon* első megjelenésekor felhívta a figyelmet, s akinek művében annak kollektív jellegét és riportszerűségét értékelte leginkább, annyira, hogy egy év múlva vitába is szállt miatta, kifogásolva, hogy Kuncz Aladár nem tekinti e művet a transzszilvanizmus mintapéldányának¹⁷⁶ – az író 1948-ban bekövetkezett halálakor már elmarasztaltatik (az *Utunk* 1948/18-as számában) osztálykorlátai miatt: „A tökéletes társadalom az ennek a társadalomnak engedő írón mindig torzít. Ebben a torzításban Markovics egyénileg annyiban részes, hogy a *Szibériai garnizon* jó csírái után nem ment tovább, nem fejlesztette önmagát. Úgy is mondhatjuk: osztályszármazását, kispolgáriságát, világnézeti korlátozottságát nem tudta és nem akarta meghaladni. Ő úgy vélte, hogy a két táborra szakadt világ arcvonalai között bujdoskolhat valami állítólagos tárgyilagossággal.” Ebből a perspektívából tekintve a korábban egyértelműen dicsért főműnek is egyre szaporodnak a hibái: „Különben a regény egyetemesebb érvényét és sikerét a művészi megcsinálás a legkevésbé sem indokolta. A zsurnaliszta eszközökkel kimódolt érdekesség színvonalát semmiben sem tudta meghaladni, nem is beszélve az emberábrázolás és szerkesztés fogyatékoságairól.” Ami a Nagy István színdarabjában elhanyagolható körülmény, a lélektani hitelesség (lásd a 79. oldalon), az a polgári származású író estében elengedhetetlen, nála az elnagyoltság sokkal súlyosabb véteknek számít.

1948 végén az *Utunkban* Gaál Gábor javaslatára megvitatják Asztalos István *Szél fuvatlan nem indul* című regényét (hozzászólnak: Salamon László, Lázár József, Földes László, Marosi Péter). Az *Utunk* 1949 /1. számában a szerző is hozzászól könyve bírálatához. A kritikusok hiányolják a falus és város szövetségének kidomborítását, valamint a munka, a termelés részletes bemutatását, kárhóztatják a sematikus jellemábrázolást, a mechanikus szembeállítást, dicsérik viszont a párt vezető szerepének hangsúlyozását. Horváth Ist-

¹⁷⁵ A *pici két éves*. In: *Utunk*. 1947/12.

¹⁷⁶ Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme. In: *Korunk*. 1928/12.

ván *Török a parlagot* című regényét Hajdu Győző, Sóni Pál és Gaál Gábor bírálja. A vita középpontjában a pozitív hős ábrázolásának kérdése áll.

Horváth István *Árad a falu* című kötetének 1949-es kritikája bekerült a *Valóság és irodalom* gyűjteményes kötetbe is. A *szabad úton* című második részben olvasható (301–310. old.). *A költő és az anyaga* a szocialista realizmus szellemében született, az elméletet alkalmazó szándékkal. Amint a bíráló címe is árulkodik róla a professzionális olvasó érdeklődésének középpontjában, a mereven értelmezett tükrözésemélet nyomán az ihletadó valóság és a művészi tükörkép viszonya áll: „Tükrözi-e ezzel a műfaji megoldásával az új falut s tükrözi-e a kötet az új szocialista realista költőt?”¹⁷⁷ Mivel a műalkotás igen sok kontextus elemeiből áll, a befogadóra nagyon is jellemző, hogy az adott műhöz milyen kontextusokat választ. A szocialista realista kritika egyedül a társadalmi kontextus létjogosultságát ismerte el, az értelmezésben az ideológiai értékeket kereste. Ezzel hallatlanul leszűkítette, elszegényítette az irodalom mozgásterét. A tükrözésemélet alapján az irodalom magyarázójának legfeljebb rendőri szerep juthat, ellenőrizheti, hogy a művészet valósághű-e, realista módon tükröz-e, de arról egy szava sincs, hogy milyen a szerepe az olvasó életében. Olyan egyirányú viszonyt feltételez, amely monologikus jellegű, hiszen az olvasót passzív szerepre kárhoztatja. A kritikus beszédpozíció birtokosa meg van róla győződve, hogy az ő valóságértelmezése az egyetlen helyes, hiszen a minden kérdésre választ adó világnézet birtokában ítélkezik. Ez pedig az állandó harc eszméjének tételezését jelenti: „A régi és az új küzdelme forr és folyik a faluban.”¹⁷⁸ Ennek a valóságnak a realista tükrözéséhez, az objektív törvény felismeréséhez a költőnek még fejlődnie kell. „A szociális hangot csak kevésben üti meg, s csak kevésben tűnik el az egyéni, a személyi, az esztetizáló s tükröződik a falu.”¹⁷⁹ A valóságglátás, a valósághű ábrázolás sem erény azonban, hiszen az alkotót félrevezethetik saját tapasztalatai és például egy osztályszempontból negatív figurát rokonszenvesnek ábrázol: „A vers azt a tényt tükrözi, hogy a faluban már van új ember, aki tervez, az új világot idézi, s ahogy idézi, abból kiderül, hogy a faluban hol és miben kell változtatni. Ezt a mozzanatot joggal hozza fel és ünnepli a költő. A vers egész tartása, beállítása pozitív irányú. Viszont ki és miféle ember reprezentálja ezt a pozitívumot? 'Kocsis, a nyeszlett régi harangozó', ami megfelelhet a ténynek, de nem felel meg realizmusunk tipizálásának.”¹⁸⁰

¹⁷⁷ *Valóság és irodalom*. 302. old.

¹⁷⁸ i. m. 301. old.

¹⁷⁹ i. m. 302. old.

¹⁸⁰ i. m. 303. old.

A szocialista realista versben a magánélet ábrázolásának sincs helye, sem az érzelmek parttalan kifejezésének: „Hangulatilag s az individualista költő számára elégséges mondanivalóval kétségtelenül kikerekített a vers. De számkra ezzel a lírai naturalizmussal és individualizmussal édes-keveset mond. Ábrázolása nem hat le az összefüggések szociális értelmére. Így ezt a verset a mesgyékről bármikor megírhatta volna, csak éppen manapság nem, amikor ezek a mesgyék igen komoly összefüggéseket kell hogy megindítsanak a szocialista költő szívében, tudatában.”¹⁸¹

A költői őszinteséget is kétségbe vonja az értelmező, amennyiben a vers témája és mondanivalója nem igazolja ideológiai előföltevést: „A régi típusú költőre vall *Templomban* című verse is. (...) Horváth nem tud teljesen azonosulni a nép felfogásával. (...) a betét megbontja a vers világnézeti egységét, s olyan illúziókat hirdet, mintha abban az esetben, ha különb papok lennének, mint a falujabéli, akkor a nép is másként venné a templomot.”¹⁸²

Az igazán lelkesen fogadott költemény: az alkotó föloldódását jelzi a közösség örömeiben és gondjaiban: „Az új világot, az építést csak a *Telefont szerelnek* című versében tudja lírailag megfogni, s rátalálni arra is, hogy kit kell meglátni, s kit kell a nap tüzes aranykoszorújába kiragyogtatni: a telefonszerelő munkást.”¹⁸³ Az értelmező nyilvánvalóan az építés témájának, a munkásparaszt összefogást reprezentáló sémának örül. (A korszak politikai propagandája a modernizációhoz vezető elengedhetetlen lépéseket, mint az új társadalmi rend csodálatos vívmányait ünnepelte. A hurrá-optimizmus elvárása, az agitáló lelkesítés olyan esetben találhatott némi hitelt, amikor valóban élet-színvonal-emelő megvalósítások jöttek létre. Az irodalommal szembeni elvárás, hogy állandóan ilyen pozitív példákat mutasson föl, hiteltelenítette a valódi lelkesedést is.) „Ebben a versben tényleg nem a költő, hanem a költő örömeivel együtt a falu öröme, a nép öröme csap ki a falura is átterjedő szocialista épülés fölött. Itt az új költő típusa tiszta. A vers ritmusa, hangja, frissessége, lendülete, keménysége, pártossága sikerül.”¹⁸⁴ A formai és tartalmi elvárások vegyülnek a dicséretben, hiszen hangnem, ritmus és pártosság külön-nemű, egymással össze nem függő fogalmak.

Az édesanya iránti szeretet kifejezésekor az individualizmus bűnében marasztaltatik el a költő. A közéletiség elvárásával már a magánérzelem ábrázolása sem fér meg, de a népköltészetből ismerős szürrealista képalkotás ellen merül fel a legfőbb kifogás: „...tudniillik az individualizmus idealizmusa hisz

¹⁸¹ i. m. 304. old.

¹⁸² i. m. 305. old.

¹⁸³ i. m. 307. old.

¹⁸⁴ i. m. uo.

az érintés általi, a nézés általi változásokban. Csak az idealista felfogás számára magasfokúan kifejező az a dicséret, hogy »ahova lép, ahova néz, minden vidul, éled«. Hogy a népköltészetünkben számtalan ilyen változatú helyet idézhet ránk a szerző? Elismerjük, ám népköltészetünk vonatkozó darabjai mind a csodahitű feudalizmus hagyományai.”¹⁸⁵

Az eszmény a közösség gondjainak, lehetőleg az osztályharcnak realista eszközökkel való bemutatása. Az a dicséretes, ha a költő hangadóvá válik a közösségben: „A költő magánügye, privát véleménye – közügy, s ezzel a vers a valóságalkítás eszköze: szociális visszhang. A lírikus aktíve részt vesz a valóságalkítás folyamatában, a vers behatol a valóságba. Behatol keményen, osztálytudatosan: 'Akármit akarnak, mi is azt akarjuk, zúghattok kulákok, károghattok varjuk! Villognak a vésők a furdancs dudorász, miénk a gyár, a bank, miénk a grófi ház!’”¹⁸⁶ Az optimizmus, a magabiztos hangnem, és az osztályharcos szemlélet mind-mind megfelel a kritikus elvárásnak: „Ilyen sikerülésekben keresse Horváth anyaga kezelési módját, a valóság tükrözésének fogását s nem olyasmiben, hogy a falu fölé emeli magát, aki az édesanyja lábából kihúzott tövist dárdaként megpörgeti a bérci hegyfokon és a tövist az avuló világ szívébe veri úgy, hogy: »Felzúg a völgy, az új történelem.« Mert az ilyesmi tömény individualizmusával és tömény szimbolizmusával zsákutca a szocialista realista törekvés útján.”¹⁸⁷ A kritika az idealista filozófia „vak teremtés hitének csökevényeit” bírálja, azaz a költői eredetiség és fantázia megnyilvánulásait. Zárógondolatként nyomatékosan megismétlődik tehát a költészettel szembeni elvárás: „A szocialista realizmusban nem teremtésről van szó, hanem tükrözésről. Mint ahogy a versben is nem a költő önmagára exponált líraisága érdekel bennünket, hanem a valóság, a líraiság pártos és szocialista mozzanatában.”¹⁸⁸ Az utolsó körülményhatározó újra csak szűkítő, hiszen a valóságból csak a pártosan, a szocializmus ideológiájának megfelelően átszűrte elemeknek kínál létjogosultságot a költészetben.

Az *Irodalmi Almanach* 1951/2-es száma közli, hogy Horváth István *Csere* című elbeszélését átíratta az Írószövetség kolozsvári fiókjának kritikai ülése. Az Írószövetség kolozsvári fiókjának elnökeként Gaál azt rója föl a szerzőnek, hogy műve az osztályharc kérdését nem tipikusan, csak egyénileg tükrözi, valamint hogy elhallgatja a párt szerepének ábrázolását: „Igenis a Párt ábrázolása a műalkotásban a mondanivaló tükröztetése miatt nélkülözhetetlen.” A valóságos tapasztalatait nem kell alkotás közben figyelembe vennie az író-

¹⁸⁵ i. m. 309. old.

¹⁸⁶ i. m. 308. old.

¹⁸⁷ i. m. uo.

¹⁸⁸ i. m. 310. old.

nak, mert például a valóságban még előfordulhat csalás. „De következhet ebből, hogy egy ilyen eset művészi ábrázolása a szocialista erkölcsnek való elégtétel nélkül történjék?” A negatív jelenségekről mindig kiderül, hogy azok nem tipikusak. A mesei igazságszolgáltatás logikája szerint a jónak mindig győznie kell, mert ha nem, a szocialista realista ábrázolás elve sérül meg: „Az új ember, az új életformában, az új társadalmi összefüggések között, a munkához való új viszonyulásában, de mindenütt a Párt nevelésével készül. Ott, ahol ez nem derül ki, és nem derül ki olyan erkölcsi kérdéssel kapcsolatban, mint aminőről az elbeszélés első változatában szó volt, ott nem beszélhetünk szocialista realista ábrázolásról, mert a szocialista realizmus nemcsak a szereplők és helyzetek tipizálását követeli meg, hanem a cselekményét is.” Ez utóbbi kijelentés egyenértékű azazal, hogy a sémát minden körülmények között alkalmazni kell.

Horváth Imre költészetét, az éppen aktuális kampánynak behódolva: „az intimizmusban való elmerülés” vádjával illeti a kritika,¹⁸⁹ mivel az *Alkotók és pihenők* című versciklusban „minden igazi átélése nélkül a szocializmus említett vívmánya mögötti eszmei és harci gondolatnak, olyan apró impresszionisztikus képekre törekszik, amelyekben a költő a pihenő dolgozók között járkalva, a dolog lényegétől távolieső mondanivalóval pepecsel.” A dolgok lényege ez esetben a szocializmus építése. A forma pedig, amelyben a lényeg megnyilvánulhat, csakis a realizmus. A hősi pózt, a harciasságot is hiányolja a kritikus a versekből: „Az, amit Horváth Imre a versében ad, az a zöldbe kiránduló kispolgár hangja, aki tapsikál örömeiben, hogy ő maga, a saját kezével szedi az epret, miután előzőleg kiszenelegte magát a számocás ember korántsem könnyű dolga felett.” A *kispolgári* minősítés ugyanúgy ironikus, mint a *szenevelés* emlegetése. Az együttérzés nem számít ebben a szemléletben az erények közé.¹⁹⁰ A személyes élmények is csak nagyszabásúak lehetnek egy heroikusnak tételezett korban: A szocialista realizmus a költőtől nem akármilyen futó benyomások impresszionista költeménykéit várja.” Ha nem a társadalom égető kérdéseinek minősített osztályharc vagy szocialista építés a téma, akkor kész a „kisszerűség, eszmenélküliség, távlatnélküliség” vádja.

Mindazonáltal a proletkultos szemlélet mind az alkotói, mind a befogadói magatartások közül általában erőteljesebben támadta az esztétikait (arisztokratizmusnak, elefántcsonttoronynak, művi artisztikumnak stb. bélyegezve) – mivel az esztétikai magatartást az értelmiségre tartotta jellemzőnek –, mint a kispolgárinak titulált, csupán szórakoztatást nyújtó, illetve kereső populáris regiszterbelit.

¹⁸⁹ *Irodalmi Almanach*. 1951/4-5.

¹⁹⁰ Lásd erről az *Író, értelmiség, humanizmus* című tanulmány gondolatmenetét az előző alfejezet végén, a 76. oldalon.

6.3 Az irodalomtörténeti beszédpozíció

A kánonalakítás műveletei elsősorban a múlt felé irányulnak. A már kész művek klasszikusnak tekintett listájának felmutatásával, mérték- és mintaszerűjük kijelölésével ugyanakkor a jelen szövegei között is megtörténik a rendteremtés. A kanonizálási műveletek retrospektív aspektusának motiválója legtöbb esetben éppen a jelen értékeinek legitimálása. A hagyomány átrostálásának fő szempontja a jelenkor eszményeinek, törekvéseinek, ízlésének leginkább megfelelő művek kiválasztása, klasszikusi rangra emelése, a nemkívánatosaknak pedig az emlékezetből való kirekesztése.

A kanonizátori szerephez kötődő szövegek közül kiemelten fontossá válnak tehát az irodalomtörténeti ártértékelést célzók. Ezeket a főszerkesztőnek, az irodalomtörténeti tanszék professzorának, és – az ebből a tevékenységből következő – tankönyvszerkesztőnek a státusa hitelesítette.

A követendő minta fölmutatása itt gyakran konkrét utasítással, az alkalmazásra való felhívással, az applikáció mikéntjének megnevezésével társul: ezt és ezt kell tenni, ezt és így kell ábrázolni stb. Az „öreg Móricz” alakja így lesz például a realista ábrázolásmód mellett a „valóságirodalom” létrehozási technikájának mintája: „Mert ez az örökség nemcsak írás és irodalom, stílus és alkotókedv, talentum és bőség, páratlan szem és melege találhatatlanabb szív emlékjele, de egy magatartás is. S ez a magatartás, épp amióta meghalt, időszerűbb és nélkülözhetetlenebb egyre. Az az íróasztalától szakadatlanul népe közé járó, de a népe közé korántsem csak a témáért, figurákért vágyó író magatartása ez, aki a faluba (vagy gyárba) népe történeti-társadalmi (nemzetiségi) sorsának helyes felismerése és helyes irányítása miatt megy. Az a magatartás ez, mely a maga egyéni, nagy különbségét a közösségért való munka szélességében osztja el.”¹⁹¹ A követendő írói magatartás tehát a népszolgálat, amely a közösség irányításának szándékát rejt. A romantika váteszművészetének szerepkörét aktualizálja ez a latens elvárás.

1.

A haladónak minősített hagyomány osztályszempontú kisajátítása¹⁹² már az *Utunk* első évfolyamában megkezdődött. Petőfi, akinek forradalmi költészetét az osztályharcos világszemléletű kánonalakítók a zászlajukra tűzték, már 1946-tól a kisajátítás áldozata. Az ő életműve hivatott a politikai elkötelezettséget, a forradalmi intranszigienciát és – stílusának meghamisítása árán – a realizmust is példázni. Az *Utunk* 3. számában a 97 éve elesett költő kánonbeli pozíciójának meghatározására történik kísérlet. „Petőfi költői-politikai

¹⁹¹ Móricz Zsigmond. In: *Utunk*. 1946/7.

¹⁹² Lásd *Az irodalmi kánonok színváltozása* c. fejezetet (36–53. old.).

világnézetének igazi értelme ma világosan látszik, amikor a munkások–paraszatok–értelmiségiek szövetségében a költő »népek«, a munkásság és parasztság plebejusi tömege a demokrácia élcsapata.” Mivel a lírikusnak a közéleti elkötelezettséget kell példáznia, „Felhők és egyéb lírai kalandok” mellőzése árán kell megteremteni a „magánügyeiben a közügyekkel azonosult, nemzetiségében patrióta, s patriotizmusában a szabadságért küzdő népekkel szolidáris demokrata költőt.” A tanulmány gondolatmenetének kiindulópontja, hogy az iskola egy „nemesi – polgári – liberális esztétika és irodalomtudomány” által kreált, meghamisított, depolitizált Petőfit tanít. A kanonizátor által ajánlott eszményi nemzeti költő modellje kell, hogy elfoglalja ennek a helyét az új tankönyvekben, tehát egy politikus, kollektivista, internacionalista értékrendet hirdető poéta.

(Az alkotók osztályszempontú kisajátítása ellen Benedek Marcell 1947 elején felemelte szavát. Az *Utunk* 5. számában az egyéni és közösségi költészet megkülönböztetését, és a közösségiség elvárásának túlhangsúlyozását torzulásnak tekinti: „...az új világ berendezésével küszködő közösség nem kíváncsi az egyén magánügyeire, még akkor sem, ha ezek mindenkire szóló, örökszép formában nyilatkoznak meg.” Az esztéta kijelentése kategorikus: „A művész nem lehet csak egyéné vagy csak közösségé. A művész csak – mindekié lehet.”¹⁹³)

A felszabadított Petőfi című tanulmány¹⁹⁴ abból az előfeltevésből indul ki, hogy a korábbi politikai hatalom kisajátította a költőt, ezért a jelenben zajló kisajátítás egyféle igazságtétel, a költő igazi lényegének fölmutatása: „Petőfi megértését eddig nem Petőfi igazi örökösei irányították. (...) Most arról van szó, hogy ma már végre mindannyian úgy értsük, ahogy a nép értette és érti. Ezért felszabadulásunkban most fel kell szabadítani Petőfi-ismeretünket is, miután eddig ez az ismeret is láncra volt verve.”¹⁹⁵ A múlt kisajátító értelmezésével szemben a maga olvasatának autentikusságát tételező irodalomtörténész tulajdonképpen ugyanúgy kisajátít, hiszen neki Petőfire a valóságot forradalmasan alakító indulatok reprezentálása végett van szüksége. A kanonizátor értelmezésében Petőfivel a „magyar szegény és magyar szorultság, a rabságszegény és rabságszorultság megalázott embere bukkan fel (...), az egyetemes magyar és emberi nyomorúság jobbágy századaiból új hangon, új versekkel, a feudális nemesi érzés- és ízlésvilág táblabírói közepén.”¹⁹⁶ A tanulmány vége a konkrét, aktuális politikai program sugalmazása a lobogóul választott

¹⁹³ Százötven év mérlege és tanulságai a világirodalomban. *Utunk*. 1947/5.

¹⁹⁴ *Valóság és irodalom*. 219–226. old.

¹⁹⁵ i. m. 220. old.

¹⁹⁶ i. m. 223. old.

költőelőd ürügyén. Ez az osztály-meghatározottság emeli Petőfit a jelen eszményi nemzeti költőjévé: „Politikai versei és közéleti tettei mind ezt dobolják és akarják: a következetes demokráciát, a nép uralmát.”¹⁹⁷

1949-ben, *Petőfi realizmusa* kapcsán¹⁹⁸ a realizmus fogalmának újraértékelése, kitágítása kerül napirendre: „nem doktriner esztetikai irányzat, hanem következetes és őszinte életgyakorlat. (...) Petőfi realizmusa egy más osztály erkölcsi magatartása. Ezért olyan spontán és természetes ez a realizmus, mert nem irodalmi »iskola« vagy »irányzat«. (...) Ez a realizmus egy népi kötött-ségű költő emberi és társadalmi viszonylatainak a következése.”¹⁹⁹ A romantikus Petőfiből, az osztály-meghatározottság kritériuma alapján, a szocialista realizmus előfutárát fabrikáló személet a társadalmiság mindent megmagyarázó elvére hivatkozik: „Csak erről az osztályálláspontból kapcsolódhat és kapcsolódik szükségszerűen költészete a szabadságtörekvésekkel, az ember társadalmi nevelésével, forradalmi gyakorlati célkitűzésekkel.”²⁰⁰ A koncepció szempontjából hálás dolognak bizonyult volna egyúttal kizárólag internacionalista forradalmárt is fabrikálni Petőfiből. Romantikáját viszonylag könnyű volt realizmusnak nevezni, a nemzeti költő szerepe viszont olyannyira hozzátapadt a költő nevéhez, hogy emiatt a beszélő mentegetésére szorul: „Petőfi sem végig Petőfi. Petőfi is végig fejlődött. A készülő, érő Petőfiben megtalálhatók a nemesi haladó költészet beütései. Sőt, ebben a fejlődő Petőfiben akad egy »magyar vagyok« gesztus is. Ezek a beütések azonban a növés- és a fejlődés költői, emberi osztálytudatának növési-fejlődési tünetei.”²⁰¹ Miután a költői identitás egyik alappillére amolyan könnyen lebírható gyermekbetegségnek minősül, az olvasó megvigasztaltatik, hogy szerencsére nem ez az általános vonás Petőfiben, „mert mindezekkel szemben állandó a nemességet illető, gyökerekre menő forradalmi bírálata.”²⁰²

A kisajátítás nyomán konstituálódott Petőfi-költészet képviseli ezután a pártvonalnak megfelelő normát, amelytől eltérni ideológiai eltévelyedésnek számít. Az Arany Jánosról készült 1951-es tanulmányban a költő önálló érzelmvilágának kifejeződését, a kételyek megfogalmazását olyan negatívumnak mutatja be az értelmező, amely: „egyben politikai elhajlás Petőfitől.”²⁰³

¹⁹⁷ i. m. 225. old.

¹⁹⁸ *Valóság és irodalom*. 292–300. old.

¹⁹⁹ i. m. 297. old.

²⁰⁰ i. m. uo.

²⁰¹ i. m. 300. old.

²⁰² i. m. uo.

²⁰³ *Irodalmi Almanach*. 1951/4.

2.

A forradalmi lírai hagyomány következő csúcsa, Ady Endre költészete még több mentegetésre szorul az eszmény, a szocialista realizmus szempontjából. A dekadencia, pesszimizmus szükségszerűen átértékelődik tehát. Maga a költő által bírált társadalom lesz siratnivalóvá: „Ady a nemzedékek óta tartó történelmi válság tetőpontjára állítódott s onnan mondja el e válság minden igazi emberre kiható gyászos vonatkozását, végső summázó, lezáró véglegességben, vallja bár nőről, istenről vagy politikáról. Főleg politikáról, mert ezekben a legkorszakosabb a hangja.”²⁰⁴ A kortársi társadalom éretlensége az oka Ady meg nem értésének ebben a koncepcióban. Akik igazán megérthették, a mai kommunisták voltak csupán: „Az első világháború előtt nem tudták, a két világháború között nem akarták megérteni úgyannyira, hogy azokat, akik megértették (Bölöni, Lukács, Révai) nemcsak a magyar irodalomból, de még a magyar földön való élés lehetőségéből is kizárták.”²⁰⁵ Mivel a kortársi befogadók Ady publicisztikáját „elhallgatták és éretlennek minősítették”, politikai verseit „a második vonalba tolták” vagy „eljelentéktelenítették”, az újraértékelés alkalmából ezekre kerül majd a hangsúly. Az értékelő vitába száll azzal a hagyományos irodalomfölfogással is, amely Ady költészetét közvagyonnak tartja: „Ady nem ezé vagy azé a magyar rétegé vagy csoporté, hanem mindenkié.”²⁰⁶ Ehelyett, a tanulmány záró részében, nyomatékos helyen megismétli a kirekesztő, kisajátító szándékot: „Ady a múltban is csak azoké volt igazán és maradék nélkül, akik egyetértettek vele abban, hogy életünket, valóságunkat gyökeresen át kell alakítani.”²⁰⁷ A költő által kinyilvánított változásigény, az értelmezésben a szocializmus propagálásává szűkül: „Tanulság és emlékeztető arra, hogy minden bánatot fel kell oldani. Állapotaink poklaiból – ha lennének még ilyenek – ki kell szabadulni. A szocializmus építése a pokol minden érületi, lelki maradványainak eltávolítását is jelenti.”²⁰⁸ Ady pesszimizmusából így lehet az optimizmus elvárását kiolvasni, forradalmiságából pedig a szocializmus építésére szóló buzdítást.

3.

A polemizálás szándékával és a „velünk kezdődik minden” hitével születnek meg a magyar irodalom klasszikusait átértékelő tanulmányok. Gaál Gábor

²⁰⁴ Az 1945-ben készült *A gyászos Ady* című tanulmány bekerült a *Valóság és irodalom* második részébe, a *Példák és eszmények* című alfejezetbe (211–218. old.).

²⁰⁵ i. m. 216. old.

²⁰⁶ i. m. 217. old.

²⁰⁷ i. m. 218. old.

²⁰⁸ i. m. uo.

már 1937-ben tervezi egy *Hagyomány és haladás* című rovat beindítását a *Korunkban*, az újraértékelés vágya tehát nem új keletű. A hagyományok széleskörű felhasználása helyett, amire például Benedek Marcell koncepciójában talált ellenfelére²⁰⁹, a tradíció osztályszempontú megrostálásának programját kezdeményezte a Toldi újraértelmezésével, majd az *Utunk* 1948. november 20.-i számától széleskörű mozgalmat hirdetett meg: *Olvassuk újra a magyar irodalmat!* – jelszóval.

A *történelem és az irodalomtörténet* című tanulmány²¹⁰ 1947-ben rögzíti az irodalom felépítmény-jellegét, az irodalomtörténetet pedig – egy merev determinizmus szellemében – az osztályharcok történetéből vezeti le: „Az irodalom mindazoknak az érzéseknek és gondolatoknak poetikai formába zárt foglalatja, amiket az emberek a történelem tovahaladó mozgásában gondoltak és éreztek. Hogy azután az emberek mit éreztek és mit gondoltak s a történelem nyersanyagával, az eseményekkel szemben milyen állást foglaltak, ez természetesen arra utal, hogy az irodalom benne van a történelemben folyó osztályharcokban, miért is az irodalom története szintén osztályharcok története.”²¹¹ Az irodalom minden jelenségét ez a szemlélet tehát az osztályharcra vezeti vissza: „A különböző irodalmi iskolák, a különböző irodalmi stílusok, a különböző irodalomszemléletek mind a történelemben dúló osztályharcok irodalmi megfélelőzései.”²¹² Az alkotók sorsa ugyanúgy, mint művük utóélete ennek az osztályharcnak lesz függvénye: „Hogy a kortársak horizontján el-süllyed egy Vajda János vagy észrevétlen kallódik egy Katona József, az vég-ső sorban az osztályerők küzdelméből érthető.”²¹³ A polgári irodalomtörténet-írás nem ismerte fel ezt az alaptörvénynek tekintett összefüggést, ezért – a be-szélő véleménye szerint – nem is volt képes az igazság megközelítésére: „Hogy az eddigi irodalomtörténet-írás figyelmét ez a vonatkozás teljesen el-kerülte, az nem cáfolata, de éppen igazolása állításunknak, hiszen az irodalom

²⁰⁹ Benedek Marcell az induló *Utunk* első számában, *Aurél és Berenice – avagy el-mélkedés az irodalmi hagyományról* című tanulmányában éppen a hagyományok megkerülhetetlenségére figyelmeztet: „A francia író helyzeti előnye egy legalább négyszáz esztendőszakadatlan hagyomány, amelynek értékeire a maga modern-ségét fölépítheti. (...) A leghaladóbb gondolkodású magyar író sem hanyagolhatja el a régi irodalom és költészet nyelvi, stílus- és szerkezetbeli értékeit. (...) Azt a modernséget, amely a múltat egyszerűen nem ismeri, s a levegőből elkapott jelsza-vakra épít, hamar elfújja a szél.”

²¹⁰ *Utunk*. 1947/25, *Valóság és irodalom*. 344–347. old.

²¹¹ i. m. 344. old.

²¹² i. m. uo.

²¹³ i. m. uo.

története az irodalmi kifejezésekbe zárt osztályharcok története s az idealista felfogás az erről való hallgatásával, amikor nem létezővé tette a népet, akkor is – a nép ellen harcolt.”²¹⁴

A gondolatmenet, a jelen törekvéseit tekintve a fejlődés csúcsának, teleologikus folyamatként érzékelteti az irodalom történetét: „Irodalmunk legelső lépésétől máig a realizmus küszködésének, kibontakozásainak, bukásainak, s a szocialista realizmusba való fejlődésének a története.”²¹⁵ A társadalmi és történelmi fejlődés, valamint az irodalom változása közötti tökéletes megfelelés feltételezése, a tükrözésméletnek megfelelően, elvezet ahhoz a gondolathoz, hogy az irodalomtörténet az kell, hogy érdekelje: „hogyan és miért jött létre ez vagy az az irodalmi tény, vagy irodalmi mozgalom társadalmilag.” Ez a szempont integrálni tudja a fejlődés céljának tekintett realizmustól eltérő tendenciákat is: „Az »elvonuló«, a »menekülő«, a »harmadik út« irodalom (s ilyenek a múltban is vannak) mind a társadalom tükröződései. A l’art pour l’art és az absztraktizmus is! Akár tiltakozás, akár önmagába mélyülés valamilyen irodalmi tendencia, annak mindig gazdasági, társadalmi, politikai a magva. Állásfoglalás a valósággal szemben. Harc.”²¹⁶

Az *Irodalomtörténetírásunk torzítása*²¹⁷ című, szintén 1947-ben keletkezett tanulmány, ugyancsak az osztályszempontú irodalomtörténeti ártértékelést sürgeti. Az eddigi irodalomtörténeti revíziók a nemzedékek különböző élethangulatainak a kicsapódásai – áll a gondolatmenet élén. A tanulmány fő kérdése az: „Melyik osztály szemlélete érvényesült eddig irodalomtörténet írásunkban?”²¹⁸ A válasz az irodalom társadalmi kondicionáltságának, függvény jellegének tételezése miatt, valamint a társadalomnak egymással állandóan harcoló osztályokkénti felfogása miatt magától adódik: „Mindig az uralkodó osztályoké. (...) Az ízlések és felfogások mögött az uralkodó osztály művelődéspolitikai érdekeinek érvényesítéséről volt szó az irodalomtörténet írásban.”²¹⁹ Ez a gondolat a jelen kanonizátori kisajátító törekvései számára jelent nyílt legitimációs alapot.

²¹⁴ i. m. 346. old.

²¹⁵ i. m. uo.

²¹⁶ A *Valóság és irodalom* 1949-es összeállítására ez az integráló törekvés már átadta helyét a merev kizárólagosságnak, így ez a passzus már nem kerülhetett be a gyűjteményes kötetbe. Helyébe az a megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatás került: „Az osztályharc fogalma központi fogalom az irodalomtörténetben.”

²¹⁷ *Valóság és irodalom*. 347–352. old.

²¹⁸ *Valóság és irodalom*. 347. old.

²¹⁹ i. m. uo.

A marxizmus-leninizmus klasszikus tétele, az egy kultúrán belüli egymással harcoló kultúrák feltételezése, a gondolatmenet további kiindulópontja: „Ez az irodalom egy sajátos kettősség egysége: a dolgozó nép és az értelmiség irodalmának sajátos összetétele.”²²⁰ Az irodalomtörténész ugyanúgy torzításnak érzi azt a hagyományos fölfogást, hogy irodalmunkra a nyugati kultúra elvárásait és fogalomrendszerét alkalmazták „felülről, spekulációból, nem pedig alulról, az irodalom társadalmi gyakorlatából”²²¹ kiindulva, mint ahogy azt is abszurdításnak minősíti, „hogy a magyar irodalomtörténet írás semmiféle értelemben sem vett tudomást a vele egy gazdasági-társadalmi-politikai rendszerben élő népek irodalmáról, holott nem egy egyidejű, de más nyelvű írója, alakítója, tükrözője van ugyanannak a valóságnak az együttélő népek köréből.”²²² A magyar irodalomnak a nyugati kultúrkörből való elszakítási kísérlete, ha csupán az irodalomtörténet keretében is, a korszak politikai elvárásainak egyik lehangsúlyosabbika. (Érdeemes a nyugati kötődést meghaladandó torzulásként értelmező szemléletet összevetni például a magát e korszakban hallgatásra ítélő Fábry Zoltánnak a felismerésével: „Ahogy Hitler gyilkosa volt Európának, úgy Sztálin új Európája csak likvidálását jelentheti minden európai: tehát nyugati értéknek.”²²³)

A mindig elnyomott „dolgozó népi vonal”, a népköltészet, ebben a felfogásban csak a dolgozó nép diadalával, a szocializmus győzelemre jutásával kerülhet hatalomra. Mivel a magas irodalom ezt a tendenciát végig elnyomta („Az egyház a középkorban, a dogmásodó és hipokrita reformáció később, a XVIII. századi finomkodás s a múlt s jelen század esztéta ellenkezései a dolgozó népi-realista kifejezőskultúrával szemben mind különböző változatai a dolgozó nép irodalma elleni harcnak, amely persze társadalmi-politikai harc is.”²²⁴), a szintézis csupán Petőfi költészetében jelentkezett. Hozzá viszonyítva Arany már elhajlásban szenved: „Aranyban és követőiben azonban ebből az egész nagy törekvésből akadémiai stílus lesz (...), nem pedig élet és formák egybeömlése.”²²⁵ A következő nagy szintézis a szocialista realizmusé, melyet a beszélő az irodalom fejlődési csúcsának tart.

Olvassuk újra a magyar irodalmat! című felhívása 1948-ból szintén a szociológiai nézőpont alkalmazására sarkall. A kiindulási pont az irodalomnak ideológiaként való értelmezése: „Az irodalmi jelenség nem autonóm, és az

²²⁰ i. m. 350. old.

²²¹ i. m. 349. old.

²²² i. m. uo.

²²³ Fábry Zoltán: *Üresjárat. 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből*. Regio–Madách–Kalligram. 1991.

²²⁴ i. m. 352. old.

²²⁵ i. m. 351. old.

irodalomtudomány sem autonóm. Az irodalmi alkotás sajátos természete következtében nem csupán más ideológiával (esztétikával stb.) tartja a kapcsolatot keletkezése időpontjában, hanem a történelem, a valóság teljes mozgásával, és így az irodalomtudomány nemcsak az ideológiáról beszámoló tudományokkal függ össze, hanem az egész valóságot tükröző összes valóságstudományokkal. Félre tehát az autonóm szemlélettel olvasás közben!”²²⁶ Újra megismétlődik az irodalomnak az osztályharcként való értelmezése: „Minden műalkotás a társadalmi harcok terméke és szerepe a társadalmi harcokban van: minden műalkotás az osztályharc megnyilvánulása.”²²⁷ Az irodalomtörténet-írás feladata tehát ebben a koncepcióban a „materiális valóság”-nak tekintett történelem és a tükörképnek tekintett irodalom kritikai összevetése. „Így aztán csak az az irodalomtörténet írás válik érthetővé, amely feltünteteti azokat a mély társadalmi-történeti-gazdasági összefüggéseket, melyek az irodalmat és jelenségeit meghatározták.”²²⁸

Ez a determináltság hit indokolja az irodalom korszakolásáról vallott nézetet is. Az anyagbeosztás hagyományos módszerének fő negatívuma: „Valamennyi megegyezik abban, hogy sohasem az irodalom tulajdonképpeni anyagából indul ki, hanem a már kész irodalmi alkotásokból.”²²⁹ Az irodalomtörténet anyaga tehát nem maga az irodalom, hanem a történelem vagy ideológiatörténet. Szerepe sem a nemzetjellem bemutatása vagy az esztétikus megjelenési formáinak időhöz, műfajhoz vagy stílushoz kötött taglalása, – ahogyan ezt a korábbi irodalomtörténeti iskolák felfogták – hanem ugyanaz, mint a kritikáé, sőt a tanulmányíró koncepciója szerint az irodalomé is: a leleplezés. „Irodalmunk is – persze a maga módján – társadalmi harcaink története. Irodalmunk mindig ennek a harcnak a szemben lévő oldalain lobog, s azért, hogy ez az irodalom mikor és milyen instrumentációval áll az arcvonalak valamelyikén: épp ez az irodalomtörténet kutatásának a tulajdonképpeni célja.”²³⁰ E szemléletből logikusan következik, hogy „irodalmunk belső tájékoztató pontjai népi felkeléseink, forradalmaink időpontjai.”²³¹ Szó sem lehet tehát az irodalom immanens jelenségeiből való kiindulásról. A kommunista logika mindent önmaga lényegéből való kiforgatásának gyakorlatával magyarázhatjuk viszont azt, hogy az osztályharc dátumait az irodalomtörténész „belső” tájékoztatósi pontnak nevezi.

²²⁶ *Valóság és irodalom*. 356. old.

²²⁷ i. m. 355. old.

²²⁸ i. m. uo.

²²⁹ *Irodalmunk korszakainak kérdéséhez*. (1949). In: *Valóság és irodalom*. 367–372. old.

²³⁰ i. m. 371. old.

²³¹ i. m. uo.

Antal Árpád, aki tanársegédként részt vett a tankönyvszerkesztő bizottság munkájában, tanúsítja, hogy Gaál Gábor a bizottság elnökeként ugyanennek az elvnek a merev alkalmazását kérte számon munkatársain is. Hiába hivatkozott az emlékező Szabédi Lászlóval együtt Lukács György partizán-elméletére, az alkotók lehetőségére, hogy korukat megelőzve szálljanak szembe alkotásaik révén a fennálló viszonyokkal, az irodalompolitikus mereven elutasította ellenvetésüket. Ugyancsak az oktatáshoz kapcsolódik, és a magyar intézményrendszer és szellemi önállóság elsorvasztásában betöltött szereppel függ össze Gaál Gábor azon nézete, hogy az együttélő népek közeledését az szolgálja, ha véget vetve a „hungárcentrizmusnak” (sic), a magyar diákok románból fordított tankönyvekből tanulhatnak.²³²

4.

Az irodalmi átértékeléssel kapcsolatos elméleti koncepció első, vitát kavarró alkalmazása az 1947. júliusában kirobbantott Toldi-vita. A *nagy évforduló* című írás Arany Toldijának szociológiai szempontú elemzésére vállalkozik. „Önismereti zavar, hogy pórsuhancnak véli (bár nem annak ábrázolja) azt a Toldit, aki valójában a XIX. századi reformkorabeli nacionalista nemesnek egy, erre a nemesre illő »népi«, »mesei« tulajdonságokkal keresztül-kasul idealizált változata”²³³ – szól Arany elmarasztalása. A *Valóság és irodalom* gyűjteményébe önálló alfejezetként kerül *A százéves Toldi és egy polémia* címmel. Benedek Marcell ellenvetéseire válaszolva megismétlődik az alaptétel: „Toldit népi hősnek tekinteni, s ezzel kapcsolatban Toldi népiességéről beszélni, mégha ez a vélemény Arany felhozott kijelentésén épül is, vaskos félreértés.”²³⁴ A vita példa értékű, intoleráns, személyeskedő hangja miatt is. Ez a hangnem ugyanis egy év múlva uralkodóvá válik az *Utunk* hasábjain. „Benedek Marcell visszaél Petőfivel” – szól a vád annak az ellenvetésnek kapcsán, hogy Petőfi már eldöntötte a kérdést, amikor Toldiban a népi hőst ünnepelte. Az ellenfél „a fogalmak zsurnalizmusával, zavarosságával” vádoltatik. Végül a vitapartner irodalomszemléletének elítélése következik: „Benedek Marcell az a fajta esztéta, akit kihoz a sodrából bizonyos, valóságból elvont szociológiai kategóriák alkalmazása. Benedek Marcell irodalmi-esztetikai gondolkodása például az osztály kategóriának csak az *elkenését* véli érvényesíthetőnek.”²³⁵ A zárómondat visszaüt a vitapartner kijelentésére – hogy Gaál Gábor cikkét az olvasók értékcsökkentő újraértékelésként értelmezhetik, és Szemlér Ferenc Jókai-cikke már folytatja is a politikai megbé-

²³² Lásd Balogh Edgár: *Új tankönyv új embert nevel*. In: *Utunk*. 1947/19.

²³³ *Utunk* 1947. 06. 21.

²³⁴ *Valóság és irodalom*. 335. old.

²³⁵ *Valóság és irodalom*. 339. old.

lyegzéssel egyenértékű átértékelési sorozatot – és úgy hirdet ítéletet: „Nem az fáj tehát Benedek Marcellben, hogy cikkünket félreérthetik, de az, hogy esztetizmusa – időszerűtlenné vált.”²³⁶

Végül – valódi érvek híján – az 1947 nyarán zajló vita lezárásaként (a vitapartner már Magyarországra távozott) a megfellebbezhetetlen tekintélyekre, Leninre és szovjet irodalomtudományra hivatkozik: „A szovjet irodalomtudomány a maga alapos és széles elemzéseiben, a mindenkori jelen irodalom jelenségeit a minden valahai ideológiák egyetemes fejlődésvonalán, vagy egy másik teljesség egészében, az irodalom és a hozzátartozó valóság, illetve nép fejlődésének teljességében nézi. Ebben a teljességben azután az a lényeges, hogy az irodalmi jelenség egészében és elemeiben hogyan helyezkedik el a fejlődésben, hogy a történeti-társadalmi valóság mozgásában az miben és mennyiben áll a haladás vagy nem haladás irányában. Nem polgári átértékelésről van tehát szó, hanem egy gyökeresen új 'átkutatásról', melyben az irodalmi jelenségekkel kapcsolatban először érvényesül olyan módszer (a dialektika módszere!) és olyan szemlélet (a történelmi materializmus szemlélete!), mely az irodalmi jelenséget történeti mozgása minden lehetséges összefüggésében először veszi vizsgálat alá.”²³⁷ A szemlélet tehát deklaráltan is az irodalom öntörvényűségének megszüntetésére tör: „ez a már nem autonóm, de – a nemzeti tárgy ellenére is! – egyetemes irodalomtudomány így ugyanolyan mértékben gazdaság- és társadalomtörténet, mint amilyen mértékben politikai-, jogi-, vallási, művelődés- és gondolkodás-történet, mint ahogy formák története is.”²³⁸

Arany János költészetének újraértékelése az *Irodalmi Almanach* hasábjain, a *Haladó hagyományaink* sorozatban folytatódik.²³⁹ A hosszabb tanulmány viszonylag mértéktartó hangnemével, higgadt mérlegelésével elűt a kortársi problémafölvetéstől és hangütéstől. Értékelései azonban most is az osztályharc szempontjain alapulnak. Az *elveszett alkotmány* satírája például nagyobb jelentőséget kap, mint a Toldi. „Soha többé későbbi pályáján Arany János nem ábrázolja ilyen gazdagon és ilyen nyílt állásfoglalással a valóságot. Soha többé nem merít ilyen szélesen az eleven életből és soha többé nem osztoroz ilyen éllel és ennyire gátlások nélkül.” A *Toldi* értékelése azonban már nem olyan kategorikus, mint az 1947-es volt, a főhős itt már a „felemelkedés útján előre vivő erények megtestesülése”. Szemléleteti korlátnak tudható be viszont a szabadságharcra buzdító verseknek a fölértékelése a balladákkal szemben, akárcsak az a megállapítás, hogy: „A szabadságharc bukására következő elnyomást ugyanúgy elháríthatatlannak érzi, mint az utána következő kiegye-

²³⁶ i. m. uo.

²³⁷ *Csak újraértékelés? Nem!* In: Valóság és irodalom. 342. old.

²³⁸ i. m. uo.

²³⁹ Arany János. In: Irodalmi Almanach. 1951/4.

zést, ahelyett hogy szembefordulna azokkal, megveti azokat és elhúzódik előlük a múltba, a magányba, a műremeklésbe.” A terminológia engedményt tesz a kor politikai szóhasználatának: „elhajlás Petőfitől”, „Nagykörös, a tudomány iránt közömbös alföldi kulákfészek”, „holott a parasztság továbbra is földet és szabadságot akar. Aranynál nyoma sincs ennek.”, „Arany előtt az élet nem osztályok küzdelmében, hanem a bűn és a rákövetkező bűnhődés marcangoló örvényében jelentkezik” stb.

A Vörösmarty Mihályról készült tanulmány²⁴⁰ szintén a korszellemet jelző terminológiában fogalmazódik meg. Vörösmarty elmarasztaltatik, mert „úgy a nagy epikában, mint a drámában nem a valóság típusait ábrázolja, hanem eszméket”. „Az öltöztetésbe beleszól a 30-as évek elején Vörösmarty ideológiai fejletlensége. (...) Vörösmarty világosan látja az alapvető társadalmi kérdést. A feudalizmus képtelensége helyett azonban merészröptű képzelete fennakadás nélkül a »föld« háládatlanságáról beszél.” A típusalkotás tekintetében sem felel meg a költő az irodalomtörténész elvárásának. „Népies verseiben nem a nép érdekei szerint általánosít. (...) Vörösmarty együttérez a néppel, de nem a nép szószólója. (...) Vörösmarty liberalizmusa népies verseiben sem demokratizálódik annyira, hogy tülemkedne az artisztikus, irodalmi népiességen.” Mivel az értékhierarchia csúcsán a szocialista realizmus áll, azt viszont csupán a 20. század alkotói érhetik el, Vörösmarty minden megdicséért érdeme (hazaszeretete, formaigénye) mellett elmarasztaltatik romantikus világképe miatt. „Vörösmarty küzdött a romantikája ellen. Vörösmartynak ebben a küzdelemben azonban a saját maga osztálykorlátaival is fel kellett venni a küzdelmet.”

Az Antal Árpád által megőrzött egyetemi jegyzőkönyv szerint Gaál Gábornak a XIX. század irodalmával foglalkozó jegyzetét Szabédi László sematizmusa, primitív szemlélete miatt bírálta. Katona József világképének értelmezése például, az író felvilágosító nézetei és pesszimista történelemszemlélete közötti összefüggések megvilágítása nélkül, csupán vélt osztályhovatartozása alapján, torzítóvá válik. Szabédi roppant túlzásnak találta a jegyzet ilyen jellegű kategorikus kijelentéseit: „A *Bánk Bán* a XIII. századba vetítve a Katona József korabeli nemzeti sérelmeket és társadalmi igazságtalanságokat viszi színpadra s a kor a társadalmi erőinek mérlegelésével a »zendülés«, a forradalom problémáját veti fel.” A tanszékvezető a jegyzőkönyv szerint úgy zárta be a gyűlést, hogy nem tett lehetővé hozzászólásokat, vagyis nem vállalta a dialógust.

Az a tény, hogy Gaál Gábor már 1947-ben nagyon magabiztos hangon kezdi meg az átértékelő kampányt, nem igazolja Tóth Sándor azon föltevését, hogy ezek a szövegek egy védekező-túlkompenzáló magatartás dokumentumai lennének.

²⁴⁰ *Irodalmi Almanach* 1950/4.

Valóság és irodalom

Gaál Gábor reprezentatívnak szánt kötetét az Állami Könyvkiadó kérésére állította össze 1949 márciusára. Az 1929 és 1949 között keletkezett cikkeket, tanulmányokat és beszédeket válogatta itt egybe a szerző. Az alcíme szerint „Cikkek, jegyzetek, dokumentumok” sorjázására épülő kötetben *Az ár ellen* című fejezetbe az 1929 és 1940, *A szabad úton* címűbe pedig az 1946 és 1949 között keletkezett írásokat válogatta. Gaál Gábor volt tanítványa, Páll Árpád, aki az Állami Könyvkiadó kolozsvári fiókszerkesztőségében a kötet egyik lektora, helyesen látja úgy jelentésében, hogy „a felszabadulás előtt írott tanulmányai mind irodalmi vonatkozásúak. A kötet eme részének anyaga épp ennek következtében problematikájában, tárgyában egységesebb, mint a második rész.”²⁴¹ Következő megállapítása viszont: „Ez azonban véleményem szerint csak hasznára válik a kötetnek, mert a felszabadulás után írott tanulmányai egyben szerkezetileg is tükrözik a szellemi munkaterület kitágulását felszabadulásunkkal. Az összefüggés itt kétségtelenül lazább a tanulmányok között, viszont az a terület, amelyet magában foglal, sokkal nagyobb kiterjedésű.” – már arra figyelmeztet (akaratlanul is), hogy az egész élet alakításának ambícióját tápláló voluntarista hit alapján az irodalom kérdéseivel való foglalkozás annak idején is csak afféle pótcselekvésnek számított a társadalomformálás egyéb útjainak megközelíthetlensége miatt. Az írások valóban azt igazolandó kerültek egymás mellé: „hogy a szocialista realista irodalom követelésének megvannak a gyökerei, hogy az irodalomban ez a szemléletmód és kifejezési forma, amivel értékes és mozgósító és irodalmi szempontból megfelelő műveket lehet alkotni.” Az életmű maradandó, reprezentatív részeként tehát (paradox módon) olyan írások kerülnek itt kiadásra, amelyek az aktuális elvárásokat legitimálják visszamenőleg is.

Miután a lektori megbízatást és előszóírást az erre fölkért Robotos Imre ugyanúgy visszautasította, mint a lektori-cenzori munkát még vállaló Bányai László és a „hivatalból kijelölt” Varga B. László, ez utóbbi javaslatára, a szerző előszavazza saját művét. A cenzúra és az öncenzúra tehát a válogatásban, a szöveggondozásban és a paratextusban egyaránt szerepet kap. Gaál Gábor maga jelöli ki a kötet előszavában írásai kritizálható gyengéit, például stílusának a kritikusok által méltán kárhoztatott műviségét: „Így alakulhatott ki az a

²⁴¹ Páll Árpád referátuma Gaál Gábor *Valóság és irodalom* című kötetéről 1949 februárjából, Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára, Budapest.

sajátos *Korunk*-stílus, ami a bonyolult kérdésfeltevésen s a homályos és elvont kifejezésen kívül bizonyos fogalmakra kiterjesztve még a különleges terminológia terhelt, amit az utókor most »tolvajnyelvnek« nevez.”²⁴² A dogmatikus szemlélet és terminológia épp az *Előszó*ban és a keletkezésének idejéhez legközelebb álló, kötetzáró írásokban a legerőteljesebb.

A lektori kéréseknek engedve Gaál Gábor a régebbi, korunkbeli írásokat a korszak zsargonja alapján „korszerűsíti”, azaz az osztályharc terminológiájába öltözteti, hogy ezzel kiiktassa az „átkos ezópuszi nyelvet”. „Az olvasóra tekintettel volt tehát ez a bizonyos kérdésekben ezópuszi technikával és raffinált körülményeskedéssel dolgozó fogalmazás, amit a nyílt kimondás helyett a belegondoltatás jellemezett. Az eljárás bevált. (...) Kétségkívül védekezés volt ez a nyelvezet, védekezés a rendőri leleplezés, de védekezés ugyanakkor az ideológiai elhajlás ellen is, s ezzel a magatartással nem csupán önmagunkat, de – mint a történelem most már beigazolta – egy haladó értelmiségi csoportot is védett a *Korunk* argotja.”²⁴³ – írja Gaál. Magától értetődik, hogy a jobb- és baloldali elhajlások elleni kampányszerű harc idején, maga ez a gondolat – mely sehogy sem akart logikusan következni az elmondottakból – újabb lehetséges érvet nyújt majd a kritikusok számára. Akárcsak a folytatás: „Ám, és ez az, ami most szerző itt következő írásaira tartozik, ez a cenzor- ködösítő stílus szerzőnek például természetévé vált. Sok helyen a gondolatmenet ép-ségben tartása mellett ezért volt kikerülhetetlen a ma már indokolatlanul leplezett kifejezések világossá tétele, nem egy helyen törléssel.”²⁴⁴

A kötetről a maga balos kritikáját megfogalmazó Sőni Pálnak természetesen ez az öncenzúra sem elég: „...a pozitív magatartás és szerep indokoltta teheti, hogy akárcsak »dokumentum« címen is szerző közzétegyen olyan szöveget, amely ma – az ideológiai harc kiélezett szakaszában – pontatlansága és helytelen érvelései miatt már nem járul a kérdések tisztázásához? Nem, a hibás szövegek kiadását semmi sem indokolja.”²⁴⁵ Még radikálisabban fogalmaz Robotos Imre: „S ha a régi szövegekben esetleg akadnak helytelenségek, amelyekkel a szerző már nem ért s nem érthet egyet, akkor van rá mód, hogy azokat vagy eltávolítsa a műből, vagy jegyzetekkel igazítsa helyre. A kijavított hibák – bár azok az eredeti szöveg megmásításával járnak – tisztességet biztosítanak a szerzőnek s semmi esetre sem szemrehányást. Semmi sem lehet kártekonnyabb, mint a hibás szöveg oktan tisztelete, ha a szerzőnek lehetősége

²⁴² Az *Előszó* a *Valóság és irodalom* 5–10. oldalán olvasható.

²⁴³ i. m. 7. old.

²⁴⁴ i. m. uo.

²⁴⁵ Sőni Pál: *Gaál Gábor: Valóság és irodalom*. In: Romániai Magyar Szó, 1950 márc. 19.

van rá, hogy megjavítsa. A szerző élt is ezzel a lehetőséggel.”²⁴⁶ Az alkalmazott öncenzúra, önmanipuláció tehát sohasem elegendő, s – ha odaadtad a kisujjad, add oda a kezed is – a recenziós az aktuál-politikai elvárásoknak percre megfelelő átírást követel visszamenőleg is, mivel a kötetben megjelent írások, a többszörös szűrő ellenére, még mindig tükrözik az önálló gondolkodásnak – a kiadás időpontjára már – kárhoztatandóvá vált hagyományát. Robotos szerint ugyanis: „a kötetben nemcsak előfordulnak ideológiai pontatlanságok és hibák, hanem, túlon túl nagymértékben fordulnak elő.” Dicséretre méltónak számára csupán a sematizmus termékei bizonyulnak: „Kétségtelen viszont, hogy az utolsó két esztendőben a szerző írásai határozott tisztulást mutatnak úgy a téma megragadása, mint elemzése, sőt nyelvezete tekintetében is.”²⁴⁷

Szintén a későbbi kritikának elébe menő önvád terméke a „literáris különködés” akárcsak „az eseményeket páholyból néző elméletiség” kárhoztatása az előszóban. Az irodalmárnak minden körülmények között bizonyítania kell hűségét a munkásosztályhoz és az „annak élcsapata” által képviselt politikai vonalhoz: „Ezért valójában csak arra vigyáztunk, hogy az irányvonalunk a burkolt kifejezéssel ne deformálódjék. A hűségünkre vigyáztunk, a munkatársaink közt is oly gyakori hűtlenségek, árulások és a munkásosztály elleni összeesküvések korában.”²⁴⁸ Az értelmiségi magatartásnak és megnyilvánulási formának szükségképpen háttérbe kell szorulnia a demokrácia nevében föllépő, közérthetőségre törő propagandisztikus diszkurzusformának engedve át a terepet. Az önálló gondolkodás, szövegértelmezés, a klasszikusokon alapuló, de mégis saját irodalomértelmezési módszer (a szovjet proletkult teóriája sok belső harc árán épp ez időben, a húszas években forr ki) 1949-re már külön útnak, eretnek elhajlásnak minősül, visszamenőleg is. Mentegetőzésképpen hat tehát – a nagy szovjet példa mellőzésének vádját előlegezi – Gaál azon megállapítása is, hogy: „Ez a harc a húszas évek végétől mindinkább fokozódó intellektuális elszigeteltségben folyt, mind teljesebben elzárva a Szovjetunió irodalmi és tudományos eredményeinek rendszeres megismerésétől.”²⁴⁹

A hegelianizmus vádját is készen hozza az *Előszó*: „(...) a szerzőt a marxizmussal való találkozás első szakaszában a klasszikus német idealizmus sárkányait öldösfő fiatal Marx és fiatal Engels írásai igézték el...”²⁵⁰

²⁴⁶ Robotos Imre bírálata előbb a *Lupta de clase* hasábjain románul (1950/április–júniusi szám, 136–149. old.), majd magyarul az *Irodalmi Almanach* 1950/2. számában jelent meg (109–126. old.).

²⁴⁷ i. m. uo.

²⁴⁸ *Előszó* 7. old.

²⁴⁹ i. m. 8. old.

²⁵⁰ i. m. uo.

Természetesen nem maradhat el a klasszikustoktól vett idézet sem, a lenini elváráshoz való alkalmazkodás megvallása: „Az irodalmi munkának a szervezett, tervszerű, egységes pártmunka alkotó részévé kell lennie.”²⁵¹ Az egységes pártmunkának való alárendelés elve jelenik meg az *Előszónak* a valóság és irodalom viszonyát taglaló részében is. Kötetéről ezt írja a szerző: „Egysége a valóság és az irodalom összefüggéseinek kérdése. Míg azonban a fasiszta barbarizmus éveiben ez a kérdés egyértelmű a valóság forradalmi leleplezését követelő kérdéssel, addig szocialista építésünk korszakában a valóság és az irodalom összefüggésének kérdése a hazai szocialista realista irodalom követelésével azonos.”²⁵² A *leleplezés, követel* kifejezések, agresszivitásuk mellett, azt is érzékeltetik, hogy a beszélő a valóságot bűnösnek, önmagát pedig erkölcsi tekintetben fölötte állónak tételezi, aki fölénye tudatában oszthat parancsokat. A kritikus írásainak feladata e szerint az volt, hogy: „irodalmunk alakításának gyakorlatába szólt bele, kiterjesztve beleszólása körét nemcsak a kifejezetten irodalmi kérdésekre, hanem olyan jelekre és tünetekre is, amelyek már az írói magatartás és az írói érzület, s így végülis a világnézet körzeteire tartoznak (...).”²⁵³ A kombattív terminológia *forradalmi leleplezés, követelés, az irodalom alakításába való beleszólás, fasiszta barbarizmus* árulkodik a korszakban megkövetelt harcosszellemből, éberség jelenlétéről, mutatis mutandis a vallott ideológia cseppet sem kevésbé barbár jellegéről, a történetileg autentikus feleletekre képesítő megfellebbezhetetlen igazság birtoklásának hitéről. (Ez a hit naivságból is táplálkozott, éppen a mintaként, ideálként tételezett Szovjetunióban lezajlott események – terror, népiirtás, gulág – nem ismeretéből. Az ismerethiány persze nem mentség, csak magyarázat.) Ezért tekintheti Gaál az 1949-es jelen viszonyait egyéni felszabadulásnak is: „(...) s érkezett el a szerző a népi demokráciában s az *Utunk* szerkesztői gyakorlatában a Párt ideológiai segítsége s a Szovjetunió élenjáró tudományának és irodalmának szabad elérése révén a maga írói felszabadulásához, amikor nyíltan lehet pártos és elvszerű és ezek következtében világos is.”²⁵⁴ A szűkítő bikkfanyelv alkalmazása, a korlátozott lexika és interpretációs szintaxis tehát nem elszegényítő sorvasztásként, hanem az óhajtott világosság eléréseként értelmeződik itt. Gaál a szellemi fejlődés, eszmei tisztulás folyamatának dokumentálása céljából válogatott, a kötetből azonban mind a valóság, mind pedig az irodalom fogalmának beszűkülése térképezhető föl.

²⁵¹ i. m. 9. old.

²⁵² i. m. 5. old.

²⁵³ i. m. uo.

²⁵⁴ i. m. 9. old.

Az *Előszó* záró passzusa „felhívás a keringőre” a még dogmatikusabb értelmezők számára: „Az olvasóra tartozik megítélni, hogy a könyv második részében szerző milyen mértékben közeledett e lenini követelés teljesítéséhez.” Az idézett követelés az irodalom kollektív propagandistává degradálására vonatkozott.

Az ár ellen

Az alcím mögött felsorakoztatott, a kötet fele terjedelmét elfoglaló írások (13–181 old.) a *Korunk*-korszak termékei, tehát a két világháború közötti időszakban keletkeztek. A szerző a lektorok által is érvényesített szűrés elvárásának engedve, az aktuális politikai irányvonalhoz találó írásait válogatta ebbe a részbe. Törvényszerű tehát, hogy a leszűkítő, balos tendencia minden alapgondolata, előfőltevése megfogalmazódik bennük az „eszmei tisztázás” során. A beszűkülés, az irodalomról való megnyilatkozási módok lehetőségének csökkentése már itt tetten érhető. Méghozzá önkéntesen, minden külső kényszer nélkül. Gáll Ernő értékelése szerint: „(...) noha Gaál Gábor elfogadta a párt irányítását és segítségét, a régi *Korunk*at, mondhatni függetlenül, saját felfogása és ízlése szerint szerkesztette. A párt befolyása többnyire közvetetlen, a munkatársak révén érvényesült.”²⁵⁵

A polémia a más világnézetet és irodalom szemléletet képviselő alkotókkal meglehetősen éles hangú már a kötet első, 1929-ben keletkezett írásában.

Gyávák-e az erdélyi írók?

Babits Mihály *Írástudók árulása* című, itthon pedig Kacsó Sándor vitaindító cikke adja a gondolatmenet apropóját. Az erdélyiségről, tehát a nemzeti elkötelezettségről ezt írja Gaál: „Ám erről a frazeológiáról, ha erősen odanézünk, kiderül, hogy csak halvány gözverése már annak az erdélyi szómitológiának, amit Erdély vicinális irodalompolitikusi találtak ki dilettantizmusuk igazolására.”²⁵⁶ A gyávaság vádja pedig: „A mai orosz író kivételével érheti a legtöbb európai író”²⁵⁷, hiszen – a kritikus szerint – sem az öncél, a szabadság, az esztétikum kifejezése, sem a szórakoztatás nem fontos, csupán az irodalom tényfeltáró és politikai útmutató szerepe. „...ha az író nem ismeri, és nem akarja ismerni és ábrázolni világát, s egy képtelen és kiagyalt világról beszél, melyben az olvasó nem találja a helyét és kortársi tudata tartalmát. Az ilyen író az olvasó számára legfeljebb ’szépíró’, akinél az írás elsősorban

²⁵⁵ Gáll Ernő: *Előzmények, rajtolás és tűzkeresztség – a Korunk második folyamáról*. In: *Korunk*, 1991/3.

²⁵⁶ *Valóság és irodalom*. 14. old.

²⁵⁷ i. m. uo.

szépirodalom, sőt legtöbbször még az sem, hanem csak írás bele a vakvilágba minden felelősség és lelket mozgató érzület nélkül.”²⁵⁸ A „kiagyalt világ” elutasítása egyértelműen jelzi a fikcionalitás elvetését, az irodalomnak csupán a dokumentum szerepét szánó fölfogást, amit lehet ugyan a Neue Sachlichkeit hozzánk szüremkedő hatásaként felfogni, de nem árt arra sem figyelni, hogy az alkotói és irodalmi szabadság korlátozását is jelenti ez a fölfogás, hiszen a fikció és a személyiség autonómiája, a fantázia révén történő elrugaszkodás a való világ tudomány által föltárt törvényszerűségeitől, és a szabadságvágy szorosan összefüggnek. (Úgy tűnik, a totalitárius eszmerendszerek céljaik elérésének direkt módját preferálják, ezért az áttételességgel szemben eleve fenntartásokkal élnek, lévén az a dokumentarizmusnál kevésbé ellenőrizhető. Amikor a rendszer megszilárdul, többnyire megelégszik azzal is, hogy direkt módon nem tagadják, a nyitás az áttételességgel szembeni toleranciában is megnyilvánul.) Ez a fölfogás viszont kötelességet szab az alkotó számára. Nemcsak írnia, hanem környezetét megváltoztatnia is kötelessége. „A nyílt színvallás elől csak a valóság megkerülésével és eltakarásával lehet kitérni, s ezért találják ki a szakrális és professzionális művészetelméleteket és hirdetik, hogy a művészet autonóm, a forma örök, a tartalom mindegy, a valóság ábrázolásához távolság kell, az írónak pedig nem lehet előírni, hogy mit csináljon.”²⁵⁹ Gaál természetesen e rosszállott fölfogásnak éppen az ellenkezőjét vallja: „Holott mindezek a kánonikussá kenegetett jelszavak csak annak a jó előre való letagadására szolgálnak, hogy az író kötelessége megírni azt, ami napjainkban megírni való, és kikövetelni történelmi időterétől és időkörnyezetétől mindazt, ami kikövetelni való.”²⁶⁰ – folytatódik az elmarasztalás.

Az irodalom szerepköreinek hierarchiája már itt is hasonló az ötvenes években kötelezővé tett rendhez: a tanítás és hasznosság mögé kerül az esztétikum: „A tiszta írói hivatás eme fogalmazásában bizony az esztéta szépséglihegés járulékos elemmé, illetve minimális követeléssé törpül, miután az, aki csak ennyire képes, az még korántsem merítette ki az írói küldetés teljességét.”²⁶¹ Az írói küldetés a szerző szerint azonos a direkt, kombattív magatartással. Aki pedig megtagadja így értelmezett „kötelessége szolgálatát”, az „(...) mindig a stílusok és technikák csodálója és ismerője volt, aki nem a megírni és kikövetelnivalók szféráját élte, hanem az artisztikumokét. Ezek az írók voltak azok, akik csodálatos énekeket mondtak a fű növéséről, de neked nem mondtak semmit: nem irányítottak, nem magyarázták világodat, beszél-

²⁵⁸ i. m. 15. old.

²⁵⁹ i. m. uo.

²⁶⁰ i. m. uo.

²⁶¹ i. m. 16. old.

tek mindenféle nyelven, stilizáltak és szimbolizáltak: csak épp egyenesen és terólad és a valóságodról nem beszéltek. S kétségtelen: csinálmányaikról tényleg mondhattad, hogy szép.”²⁶² A szájbarágós didakszis igénylésén, a nyílt és egyértelmű – tehát mindenféle áttételességtől mentes – ábrázolás követelésén kívül figyelemreméltó eleme a gondolatmenetnek a Babits-típusú költészet elutasítása. A műveltség, csakúgy mint a modernizmus költői vívmányai (stilizálás, szimbólumhasználat) elvetendő ballasztá válik, ha az alkotó nem vállalja a tizenkilencedik századból örökölt vátesz-szerepet. (A költemény, amelyre Gaál utal, az *Esti kérdés* – paradoxon módon – a konzervatív kritika hasonló vehemenciájú és érvelésű elutasítását váltotta ki. Rákosi Jenő ugyanis szintén azt róta fel Babitsnak, hogy annyi létező gond és baj közepette, a költőt csupán a fű növése foglalkoztatja.)

A „botfűlőségnek” ez a hasonlósága igazolni látszik Nemes Nagy Ágnes gondolatát Babits újításának nehezen emészthetőségéről: „De a legnagyobb, legélesebb eltérés a szokásostól nem az, amikor környezetünkkel ellentétes véleményt állítunk, hanem amikor *másról* állítunk valamit. Amikor nem szegődünk az adott alternatívák egyik oldalára sem, hanem más problémásort ragadunk meg a világból, amikor képesek vagyunk túllépni az adott magatartások választékán egy másik szemlélet látóhatára felé.”²⁶³ Gaál Gábor helyesen érez rá Babits mentalitásában arra, hogy számára nem elsősorban a felelet, hanem maga a kérdés a fontos. Amennyiben a feleletet is, annyiban inkább egyéni érvényűnek tekintett felelet, s nem általános, kötelező érvényűnek hitt prófétai-váteszi magatartás. „Babits Németh Lászlóban is egyebek közt a kollektív érvényű feleletek kinyilatkoztató és előíró kötelezettségek meghirdetését nem tudta elfogadni” – állapítja meg Németh G. Béla.²⁶⁴

Gaál azonban direkt, áttételmentes, harcos, egyszóval agitatív állásfoglalást követel az alkotótól: „Ne desztilláljon és ne absztraháljon! Ne takarja és ne leplezze a valóságát! Az igazi mindig konkrétumokban és nyíltan beszél”.²⁶⁵ Az erdélyi irodalom a kritikus vitacikkében természetesen deficitesnek mutatkozik a nyílt baloldali agitáció nézőpontjából: „Az erdélyi írók zöme eladta függetlenségét. Nem árért, de egy képtelen, az író érzületére gátlásokat szerelő elvért. (...) Az erdélyi író foglalkozási érdekei megvédésére az *Erdélyi Helikon*ba tömörült, ebből a gazdasági érdekszövetkezésből azonban

²⁶² i. m. uo.

²⁶³ Nemes Nagy Ágnes: *A hegyi költő*. In: A magasság vágya. Összegyűjtött esszék. II. Magvető. Bp. 1992. 11. old.

²⁶⁴ Németh G. Béla: *Babits a másik, a másképpen megújító*. In: Kérdések és kétségek. Balassi. Bp. 1995. 83. old.

²⁶⁵ *Gyávák-e az erdélyi írók?* 16. old.

titkon egy suttyom-akadémiát csinált, amely a valóság minden értelme s a természetes zajlású irodalmi élet minden logikája ellenére a *közömbösítésből* tapasztott írói és irodalomeszményt.”²⁶⁶ A kívülrekedtek dühe mellett ott érezhető a szövegben a közös nemzeti érdekek létének tagadása. Az internacionalista osztályharc-szemlélet motiválhatja az erdélyi irodalom értékeinek elvetését. „Ez a suttyom-akadémia azt találta ki, hogy a feudalizmussal kibékíthető a székely paraszt, ezzel pedig a városi polgár, s hogy e kiegyenlítő kibékülést az egykori erdélyi hivatalnok dzsentri mára korszerűsített tudata elvégezheti.”²⁶⁷

Mivel Gaál szemléletében a valóság mozgása egyenlő az osztályharccal, ha az irodalom nem ezt ábrázolja, akkor „megközelíthetetlen”. „Mert hogy ábrázolhatja ez a mindenfelé elkötelezett tudat a kisebbségi sors kalugyereit és vámszedőit, például amikor az osztályok békéjéből már eleve fétist csinált, és hogy ábrázolhatja a kisebbségi osztályelhelyezkedések mozgását, például amikor a valóság mozgását már előre letagadja. (...) Az eredmény – a tudati és kifejezésbeli káosz, s a sodródás a csőd felé.”²⁶⁸

Az *Erdélyi Helikon* táborával való szembenállás meglehetősen érzéketlennek teszi a kritikust az ott található értékekkel szemben. Kivételt csupán a radikális változtatni akarókkal tesz: „Ennek a csődnek a kikerülése a Kacsó Sándorok dolga (ha vannak!), azt a legelsőt kikövetelni, hogy az erdélyi író is az írniaióját írja és a kortárs igényei követelni valóját követelje.”²⁶⁹ – fejezi be az erdélyi irodalom gyávaságát firtató vitacikkét.

Bár a harmincas évek végén a fasiszmus fölerősödő veszélyében a népfreontos gondolat kerül előtérbe, igaztalan, elfogult bírálatokban most sincs hiány, hiszen az *elkötelezettség* és *valóságirodalom* követelménye szűkíti a Gaál által képviselt elváráshorizontot. A határozott társadalmi álláspont vállalása végül a politikának való közvetlen alárendeléshez, a sztálini felfogásnak megfelelő értelmezéséhez vezet. A valóságirodalom fogalma pedig mindinkább azonosul a dokumentarizmussal és a realista irányzat követelményeivel. Jellemző ilyen szempontból például az az értetlenség, amellyel Kós Károly *Budai Nagy Antal* című drámájához viszonyul.

²⁶⁶ i. m. uo.

²⁶⁷ i. m. 17. old.

²⁶⁸ i. m. 18. old.

²⁶⁹ i. m. uo.

*Történelemszemlélet és drámaszemlélet*²⁷⁰

Bírálatában nem abból indul ki, hogy Kós 1936-ban a forradalmi népmozgalmak, a testvériség és az összefogás mellé áll. Pedig ez megfelelt volna mind a marxista kritikai–tartalmi–ideológiai követelményeknek, mind az aktualitás-igénynek. Ehelyett abból a képből indul ki, amit Kós 1437-ről rajzol, és ezt veti össze az általa rekonstruált történeti adatokkal, mint az egyetlen hiteles nézőpont eredményével. Amikor realizmust követel, akkor nem saját korának áttételes valóságát, hanem az általa elképzelt 1437-et követeli, s közben nem veszi észre, hogy a Kós-féle népszolgálat koncepció mennyire közel áll a sajátjához. „Egy tömegmozgalom tragikus bukása a tárgya, s a darabban mégsem szerepel sehol drámai értelemben magát a történelmi mozgalmat reprezentáló tömeg, esetleg csak beszélnek róla. (...) A történelem s a történelem Kós által választott hőse külön utakon járnak.”²⁷¹ Ez a fölfogás a történelem alakítását kizárólag a néptömegek feladatának tartja, az egyén pedig csak kiszolgálója lehet a történelem objektív változásainak. A kétely, az erőszaktól való irtózás kifejezése, az egyéni mondanivaló megszólaltatása elvetendő törekvés az agitációs tömeglelkesítő szándék nézőpontjából: „Mindenesetre a krónikák és a régi történészek kiszínezve látják Budai Nagy Antalt, ez a látás azonban inkább megfelel a lázadó *népvezér* képzetének, mint Kósé, aki Budai Nagy Antalból habozó, határozatlan, kétkedő, papos, elintellektualizált *reformert* csinál, aki a feje felett túlnőtt forradalom áldozata.”²⁷²

Gaál felfogásában a vallási indíték sem lehet meghatározó egy forradalom esetében, és főként, nem lehet forradalmár éppen egy pap: „Hasonlóképp történelemellenes Bálint papnak azzal a hangsúllyal való szerepeltetése, amivel Kós ellátja. S ebben a beállításban nem az a baj, hogy Újlaki Bálintnak a fölkelésben való szerepéről a történelem nem tud semmit, de mert a Kós-féle hangsúllyal sokkal nagyobb a szerepe a felkelésben a vallásnak, mint aminő lehet.”²⁷³

Ha a szerkezeti hibák felsorolása tekintetében egyet is érthetünk a kritikus-sal, szemléletének vitatható része annak a tagadása, hogy a történeti tényeket egyedi módon is szabad értelmezni, allegorikusan is át lehet formálni egy műben, hogy nem csupán dokumentum értékük miatt lehetnek értékesek a múlt eseményei, hanem az aktuális mondanivalót szolgáló példázattá is válhatnak.

²⁷⁰ Megjelent a *Korunkban* 1936-ban, újraközli a *Valóság és irodalom* 65–75. oldalán.

²⁷¹ i. m. 69. old.

²⁷² i. m. 72. old.

²⁷³ i. m. uo.

A mai erdélyi magyar irodalom

című, 1930-ban keletkezett írás²⁷⁴ Gaál kritikusi éleslátását dicséri. A polemikus szándék itt kevésbé éles, bár a szerző legendákat kíván eloszlatni: „A mai erdélyi magyar irodalomról nagyon sokan káprázatos legendákat szönek, s valami olyasmit írnak és mondanak, hogy ez az irodalom ma a magyar irodalom, vagy legalábbis, a mai magyar egyetemes irodalom innen újhodik meg, az új csillagok innen indulnak, sőt már el is indultak... Mindez persze legenda, amit a vágy sző, a provincialista tudat meg megokol.”²⁷⁵ Az értelmező diagnózisa irodalmunk korabeli állapotáról ennél természetesen sokkal borúlátóbb: „Ezek az irodalmi társulások is csak féldolgok. Illusztratív kifejezve emberek, akik előszeretettel egymásról beszélnek, öröklük azonban nem beszél senki. (...) Ennek az olvasóközönségnek a zöme tehát szintén nem igazi olvasó, hanem sajátos. Kifejezhetjük így is: az irodalmi dilettáns, az irodalmi mecénás, és a »befont« olvasó speciális keveréke. (...) Így aztán, ahogy a szervei, úgy maga a körülötte kisarjadó irodalom is teljes egészében sajátos. Irodalom is, meg nem is, inkább fél, mint egész.”²⁷⁶ A felemáság okát Gaál egyrészt a vidékiességben, másrészt az epigonizmusban látja: „Az a sajátos helyzet, hogy a vidék avanszált, de lényegileg nem nőtt.”²⁷⁷ Nem volt elég az autentikus tehetség, aki a megváltozott történelmi helyzetre úgy tudott volna reagálni, hogy a vidéket igazi szellemi centrummá változtassa. „Erdély ugyanúgy, mint a többi utódállambeli területe, megmaradt továbbra is szellemileg Budapest gyarmatának, amit valójában még mindig ez a szellemi forrás táplált éppen azért, mert a vidék végsősoron még mindig nem változott át nem-vidékké.”²⁷⁸ A megfogalmazásban az a zavaró, hogy a természetes kapocs, ami a vidéket a szellemi központtal összeköti gyarmatosításként minősítetik. Méghozzá akkor, amikor Erdély valóban gyarmati helyzetbe került, csak éppen nem az anyaország, hanem az új impérium zsigerelte ki, igyekezett minden korábbi kötelékét és önállósági törekvését megszüntetve maga alá gyűrni. Ilyen szempontból értékelve, a romániaiság eszménye a status quo elfogadását jelenthette a történelmi önállóságot hangsúlyozó erdélyiség ellenében, az emigráns új, befogadó hazája iránti lojalitásának megteoretizálását az otthagyt haza politikai megbélyegzésével megtoldva. (Már tudniillik a gondolat, hogy Erdélyben Magyarország a gyarmatosító, nagyon hízelgően hangozhatott Bukarestben).

²⁷⁴ *Valóság és irodalom.* 81–88. old.

²⁷⁵ i. m. 81. old.

²⁷⁶ i. m. 83. old.

²⁷⁷ i. m. 87. old.

²⁷⁸ i. m. uo.

Ez az erdélyi irodalom tehát azért sajátos, mert „mind a kettőnek, a vidéknek is, és a szellemi gyarmatnak is a bélyege rajta van a szellemén (epigonizmus!) ugyanúgy, mint a szervezetein (félalakulatok), a tartalmain ugyanúgy, mint a törekvésein.”²⁷⁹

Gaál ritkán tapasztalt humora is megcsillan a tanulmány végén: „Az új honalapítás és szellemi telekspekulálás még áll. Még mindig valami ál-Kalifornia irodalmi aranyásók számára, hol minden főtérrel és két kávéházzal rendelkező város legalábbis valami Weimar, s minden méla gróf vagy báró egy új Széchenyi István.”²⁸⁰ Különösen szembetűnő ez a stílusjegy, ha a felszabadulás után keletkezett írásokkal vetjük össze, melyekből komolyság, sőt komorság sugárzik. Hiányzik belőlük mind az itt oly üdítő humor, mind annak az újbóli fölismerése, hogy csupán a jóakarát – a szocializmus építésének a korszakában – sem elég ahhoz, hogy irodalom jöjjön létre, s az „új tollak” által, az előírt séma alapján teremtett alkotások sem jók egyébire, mint hogy legyenek „emberek, akik előszeretettel egymásról beszélnek, öröklük azonban nem beszél senki.”²⁸¹

Sokkal élesebben fogalmaz Gaál a következő, a szintén 1930-ban keletkezett tanulmányában, melynek címe:

A mai erdélyi magyar irodalom arcvonalai

Ez a számbavétel egyes passzusaiiban szinte szó szerint egyezik az egy évvel korábban keletkezett *Gyávák-e az erdélyi írók?* című vitairat gondolataival. A marxista megalapozású kritika az egyedül elfogadhatónak kikiáltott tükrözésmélethez indul ki: „Végeredményben tehát minden – igazi! – irodalom azoknak a változásoknak a tükre, melyek a hozzá tartozó társadalomban végbemennek.”²⁸² Ezt követi az alkotás társadalmi determináltságának leszögezése: „Az érzések és gondolatok sokféleségében viszont, mi az, ami rendet teremt? Pontosan azok a társadalmi tudatsoportosulások, amelyekhez ezek az érzések és gondolatok tapadnak. Tiszta és pontos elemzésben a társadalmi tudat mindig a különböző osztálytudatokból tevődik össze. Elemezni kéne tehát itt, hogy az erdélyi magyar irodalomban milyen osztálytudatok jelentkeznek.”²⁸³ Mivel pedig „Az erdélyi magyar irodalomban jelentkező osztálytudat-kifejezés hiányos. (Például teljesen hiányzik a dolgozók tudatának

²⁷⁹ i. m. uo.

²⁸⁰ i. m. 88. old.

²⁸¹ Ld. a 275. jegyzetet

²⁸² *Valóság és irodalom.* 89. old.

²⁸³ i. m. uo.

hangot adó irodalom)”²⁸⁴, a kritikus-ideológus – mintegy megelőlegezve a bizalmat, amelyet a többi társadalmi csoport tudatát leképező irodalomtól megtagadott – kinyilvánítja, hogy nincs, de lennie kell ilyen osztályharcos indítatású vonulatnak, hiszen az irodalomnak tudatformáló szerepet tulajdonít: „Az irodalom a valóság egészében pontosan azt kell, hogy tudatosítsa, amit a jelenkor csinál, illetve, amit a jelennel meg kell csináltatni, nem az egyesekre, hanem a közösségekre vonatkozólag.”²⁸⁵ Az osztályharc témájának az elvárása már most a voluntarizmussal kapcsolódik egybe.

Az irodalom szerepei közül az önérték létezése fel sem merül ebben a gondolatrendszerben, a szórakoztatás lefokoztatik, hogy újfent a haszonelvűség, a *docere et utile* indokolja csupán a létjogosultságát: „Viszont mi lehet ez az eszmény? – A szórakoztatás semmi esetre sem. Ez tartalmatlan és elégtelen. Az irodalomnak csak szociális funkciók teljesítése lehet az eszménye. Csak az lehet az irodalom célja, ha tudatosít, s helyes változtatásra mutat. Ha az a célja, hogy megismertesse az egész valóságot. Ha megírja és megmondja mindazt, ami társadalmi valóságunk napjaiban – a jó lelkiismeret vonalán – megírni és megmondanivaló, hogy ezzel kikövetelje történelmi és társadalmi időterünkről mindazt, ami kikövetelnivaló.”²⁸⁶ Az alkotókkal szemben itt érvényesített erkölcsi elvárás tulajdonképpen ideológiai, hiszen Gaál szerint csak a szociográfiai érdeklődésű alkotókat illeti meg a jó lelkiismeret elégtétele. A téma- és stíluselvárás voluntarizmusa figyelhető meg ebben az esetben is: „Ezeknek a kikövetelnivalóknak a köre az egész társadalmi és tudati élet. Az irodalom a valóság egészében pontosan azt kell, hogy tudatosítsa, amit a jelenkor csinál, illetve, amit a jelennel meg kell csináltatni, nem az egyesekre, hanem a közösségekre vonatkozólag.”²⁸⁷

Az irodalomnak tulajdonított társadalomformáló szerep természetszerűleg nem az individuumot, hanem a közösséget tartja szem előtt, de ezek a közösségek sem szervesek, nem családiak vagy nemzetiek, hanem kizárólag osztályokat fednek: „...azok a társadalmi-politikai küzdelmek – műremekekben kifejezve! – melyeket a hozzátartozó idővonal termelőerői determinálnak.”²⁸⁸ Az idézett körülírással a osztályharc fogalmát takarja. Az irodalomnak, Gaál felfogásában, aktuál-politikai útmutatónak kell lennie: „Kortárs szava a kortársról. Érzés és gondolkodás, ami azonos a kortárs eleven érzésével és gondolkodásával. S főleg: – a társadalmi erővonalak harcában – fegyver és

²⁸⁴ i. m. 90. old.

²⁸⁵ i. m. uo.

²⁸⁶ i. m. uo.

²⁸⁷ Lásd a 283. jegyzetet.

²⁸⁸ i. m. 91. old.

út.”²⁸⁹ A fenti gondolatban az is meghúzódik, hogy a kortársak érzései és gondolatai nem irányulhatnak sem magánéletük, sem nemzeti közösségük, sem az általános emberi létezés problémái felé, csupán a társadalmi harcok erővonalai kell, hogy érdekeljenek mindenkit.

A szerző következő kérdése, hogy az általa felállított eszménynek mennyiben felel meg az erdélyi irodalom. A válasz nehezményező: „Már mondtuk, hogy a mai erdélyi irodalomban az osztálytudatok kifejezései – általában – nem jelentkeznek határozottan.”²⁹⁰ A kritikus az általa főbűnként minősített „osztálybéke” hirdetésében is elmarasztalja a kellő ideológiai tájékozottság híján lévő írókat: „Az egymással valójában ellentétben lévő tudatok és arcvonalak még együtt dolgoznak. A legtöbb esetben maguk az írók sem tudják, hogy hova tartoznak. Tipikus tünete ez az amorf állapotban lévő dolgoknak, de egyszersmind annak az érületbeli gyökértelenségnek is, mely az írók itt általában betölti.”²⁹¹ Az alkotók helyett a teoretikusra vár a tisztázás, az arcvonalakra bontás, hiszen ő birtokában van a megfelelő ideológiai képzettségnek, és meggyőződése az, hogy semlegesség nem létezik. „Valamennyi erdélyi író, akár kicsi, akár nagy, ezeknek az arcvonalaknak a valamelyikén helyezhető el. Bármelyik erdélyi magyar író érzésével és gondolkodásával valamelyik erdélyi osztályt reprezentálja, még ha valójában torz és lehetetlen is az a mű, amit alkot.”²⁹²

A legelmarasztalóbb véleménnyel Gaál a magyarországi akadémizmus honi megfelelőjéről vélekedik: „Ezen az arcvonalon azoknak az osztályoknak a tagjai és kiszolgálói állnak, akik valaha ezen a vidéken uralkodtak: a magyar történelmi osztályok, a feudalizmus és a dzsentri s a hozzátartozó egyház, iskola és hivatalnoki rend, melyek ugyan az új történelmi helyzet következtében kikerültek az uralmi vonalból (...) ideológiai súlyuk nem csökkent: a kezeik közt van még mindig három fontos közvélemény sugalmazó szerv: az egyház, az iskola s a napi sajtó jó része. Azok az egykori magyar feudális–konzervatív eszmények tehát, melyek az impériumváltozás előtt az uralkodó magyar rétegeket az irodalomra vonatkozólag betöltötték, ezen az arcvonalon továbbra is élnek.”²⁹³ A konzervativizmus által propagált hagyományos értékrend iránti ellenszenv igen nagy a kritikusban, aki szerint „az úri és nemzeti” irodalom eszméjéből az úrit plebejusra, a nemzetet internacionalistára kell cserélni. Ezért megbocsáthatatlan vétke számára ennek az arcvonalnak nemcsak anak-

²⁸⁹ i. m. uo.

²⁹⁰ i. m. uo.

²⁹¹ i. m. uo.

²⁹² i. m. 92. old.

²⁹³ i. m. uo.

ronizmusa, hanem virulenciája is: „Ennek ellenére azonban kötőerejük olyan erős, hogy a lehető legintenzívebben besugározzák ideológiájukkal a velük szemben álló ellenzékiek csoportokat is, melyek a mai szereplő erdélyi írók derékszögét alkotják.”²⁹⁴

A meghirdetett eszme (a nemzeti irodalom) és a deficitese megvalósulás (a nemzeti mű és nemzeti költő hiánya) miatt rója meg ez utóbbi irányzatot. A proletkult meghonosítójaként, de akár már 1930-ban is a „tisztá osztályvonal” esetében, korántsem tekinti azonban ilyen véteknak, hogy a győzelemre juttatandó irány szintén nem dicsekedhet sem maradandó értékű alkotással, sem kimagasló alkotóval. A kritika ezt úgy hidalja át, hogy erőszakosan kreál élő klasszikusokat, olyan alkotókat és műveket kanonizálva, akik (amelyek) csupán az aktuális ideológia elvárásnak felelnek meg, valós irodalmi értéket nem képviselnek. Az egyedül üdvözítő szovjet minta szolgálai másolásának imperatívusza a kötet összeállításakor már feledtetni látszik az ellenfelet 1930-ban megsemmisíteni szándékozó verdiktet: „Elvégre az epigonizmus erkölcsi defektus is!”²⁹⁵

Az akadémizmus ellenzékeként definiált transzszilvanizmus sem jár jobban, az osztálybékét hirdető, kompromisszumos jellege miatt: „Ezen a vonalon helyezkedik el a mai erdélyi polgár, az egykori hivatalnok dzsentri s a *felvilágosult* feudális úr. Találkozót ad ezen a vonalon történelmi osztály a polgársággal. (...) Összetartoznak egy mindent kibékítő eszmény Treuga Deiében.”²⁹⁶ A l’art pour l’artnak bélyegzett művészeteszmény ellen Gaál az általa monomániásan ismételt vádakat sorakoztatja föl: „A nyílt színvallás és kimondás elől, mely a különböző osztálytudatok közömbösítését megbonthatná, azzal menekül, hogy a valóság művészetellenes, a forma örök, a tartalom mindegy, a valóságábrázoláshoz távolság kell, ezért az irodalom állásfoglalások és követelések nélküli, illetve minden állásfoglalása és követelése látszólagos és anakronisztikus.”²⁹⁷ Az anakronizmus vádja, a gondolatmenet értelmében, a nemzeti eszme képviselőjére és a múltba fordulásra vonatkozik, a nyílt színvallás igénye pedig valójában az osztályharcos álláspont képviselőjét fedi. Ebből az értékelésből következik a transzszilvanista alkotóknak és műveiknek minőségét megkérdőjelező értékítélet: „S ami létrejön, az végeredményben nem szolgálja sem a jelent, sem a jövőt, de a kisebbségi célokat sem.

²⁹⁴ i. m. uo.

²⁹⁵ i. m. 96. old.

²⁹⁶ i. m. 94. old.

²⁹⁷ i. m. uo.

Az egész csoportosulás egy lehetetlen kooperálás elvéért kihúzza saját maga alól a talajt.”²⁹⁸

A bajok forrása természetesen a világot mozgásban tartó és magyarázó osztályharc-eszme föl nem ismerése: „Fából vaskarika meggyőződés, hogy a generációk és osztályok s a stílusok és ideológiák kiegyenlíthetők.”²⁹⁹ Mivel Gaál számára a valóság: „ahol minden harcban áll: mágnás a paraszttal, a zsidó a dzsentrivel, a konzervatív a haladóval”³⁰⁰ az antagonizmust mellőző, vagy másban látó szemlélet egyszerűen nem tükrözheti a valóságot. A másik, ugyancsak világnézet-függő elvárása a kritikusnak az irodalom áttétel-nélküli, kombattív, tanító – tehát propagandista-szerepének követelése, illetve e szerep betöltésének hiányolása: „Mindenféle összetettségekről beszélnek ezek az írók, csak annak, aki itt él és itt cselekszik, annak nem mondanak semmit. Nem irányítanak, csak stilizálnak és szimbolizálnak, panaszkodnak és fájnak (a *hangulataik* felől), csak éppen egyenesen és a valóságról nem beszélnek. Írók ezek, akik egy elavult és kísérleti műteremirodalom eszményéért elhallgatják a megírnivalót és letagadják a kikövetelni valót.”³⁰¹ A tágabb közösség életérzésének kifejezése Gaál szerint nem valós feladat, hiszen a pesszimizmus – ebben a fölfogásban – nem lehet mozgósító erővé, mert az értékhierarchia csúcsán álló *harc* vállalása megköveteli a győzelembe vetett hitet, optimizmust. Természetes tehát, hogy a kritikus elveti azt az irodalmat – bármilyen valóságos léthelyzet hű tükre legyen is különben – hiszen: „csupa összeomlás-mágia, csödhangulat, krízis-pszichózis, menekvéskultusz és kiábrándultság.”³⁰²

Egyetlen, félszájjal megdicsért alcsoportja az erdélyi irodalom eme, ténylegesen létező arcvonalának „a transzszilvanizmust önmagának lefoglaló, népiesnek nevezhető csoport (a székelők), amelyiknél tudatosan jelentkezik a műteremirodalommal szemben valaminő valóságirodalom követelése.”³⁰³

A „tisztá osztályvonal” arcvonalát, bár „alig hivatkozhat egy-két íróra”, Gaál mégis azért tartja a legfontosabbnak, mert alkotói vele egy világnézetet vallanak, és ebből következőleg ez az irodalom betölti a neki szánt szerepet: „Igazi hit és igazi mondanivaló, igazi pátoz és igazi útmutatás ma már csak innen fakad.”³⁰⁴ Az igehirdető magatartás ugyanúgy a megkövetelt eszmény

²⁹⁸ i. m. 95. old.

²⁹⁹ i. m. uo.

³⁰⁰ i. m. uo.

³⁰¹ i. m. uo.

³⁰² i. m. 96. old.

³⁰³ i. m. 95. old.

³⁰⁴ i. m. 96. old.

része tehát, mint a társadalmi mondanivaló. Az e vonalat jellemző, dicsérő jelzős szerkezet, a „dialektikus tisztaság” fogalmát, bevallom, nem értem. Csak ellentétéhez, a transzszilvanistákhoz viszonyítva minősül tisztának? Vagy tisztasága a dialektikus történelmi materialista fölfogásából adódik? Tény, hogy ez a vonal az ideológus számára annyira áhított, követendő mintaként fölmutatott irány.

Amit a transzszilvanizmus bírálatakor annyira kárhoztat, nevezetesen, hogy az egy osztályok fölötti, átfogó szellemiség kíván lenni, azt öt év múlva számon kéri az Erdélyi Helikonon, mint az ígért és meg nem valósított pozitív célkitűzést.

*Az Erdélyi Helikon. Az írói csoportosulás*³⁰⁵

„(...) még a Helikon legtörzsökösebb, vagyis a kizárólag kommunikék szerint ítélő és gondolkodó helikonistája sem állíthatja, hogy az Erdélyi Helikon az erdélyi magyar irodalmat *méltón* képviseli, mert ha *méltón* képviseli, hol vannak a folyóirat hasábjairól és hol maradtak tíz év folyamán azok, akiknek a könyvei és írásai Pesten, Párizsban és itt Erdélyben is más lapokban és fórumokon voltak kénytelenek megjelenni, sőt hol van és hova ír a Helikon első összejövételének jó negyedrésze, hol vannak az ún. konzervatívok, hol vannak azok, akikről a »szabad munkaközösség« eszméje kiindult, hol vannak és voltak az erdélyi középosztály aktivistái, hol vannak – de ezeket ne is kérjük számon – a »világnézeti kalandorok« (miután e világnézeti kalandorok nem is keresték soha a hús tölgyeket, a marosmenti vár »fészekpuhaságait és figyelmességeit... a regényes és nemes múltat«, e kalandorok soha nem kívántak elvonatkoztatni, elmenekülni). Hol vannak?»³⁰⁶ A zárójelben a kívülre-kedtek sértett dühével a kommunista elkötelezettségű irodalmárok nevében újra a valóságtól való elvonatkoztatási és menekülési szándékkal vádolja a helikonistákat.

A metsző iróniával feltett kérdések – erre a szerző nem gondol – mind megfordíthatók. Ez például: „Hol, milyen irodalmat részesített védelemben – a saját magáén kívül?»³⁰⁷ Csupán a másik táborra érvényes vajon az, hogy: „Létezését és működését – kommunikékben – csak önmaga glosszálja, súlyát csak önmaga emlegeti, működéséről bizonyítványt csak ő állít ki.”³⁰⁸ Ha a korabeli baloldali irodalmárokat tekintjük, a valóságot osztályharcosra átgúró

³⁰⁵ Az 1935-ben keletkezett tanulmány a *Valóság és irodalom* 101–106. oldalán olvasható.

³⁰⁶ i. m. 104. old.

³⁰⁷ i. m. 105. old.

³⁰⁸ i. m. 103. old.

voluntarizmusuk, önmaguknak egyetlen értékforrásként való tételezése sokkal erőteljesebb, mint a helikonistáké. Meggyőzőbb lehetne Gaál Gábor, ha lendületéből nemcsak iróniára („A szép ígéretek összejövele így ez a helikoni »regényes és nemes« találkozás a tíz év kommunikéje tíz esztendő kopjafasűrű temetője, melyek alatt az »erdélyi gond« csonttömkelege porlik”) ³⁰⁹, hanem öníroniára is futná. A vita, tudjuk, serkentő lehet. A hibákra figyelő ellenzék létfontosságú a kultúra egésze szempontjából. A baj csak az, hogy hatalomra kerülve, ez a kizárólagos gondolkodásmód az ellenzékből ellenfelet fabrikált, és rövid időn belül sikerült is elhallgattatnia. Talán ezért nem vehette észre, hogy a termelési regények, a munkaversenyek diadalait zengő szocreál alkotások cseppet sem állanak közelebb a vállalt nemes célok szolgálatához, mint tizenöt évvel korábban a helikonisták művei a maguk eszményeihez. Amit Gaál olyan pontosan lát 1935-ben a másik tábor esetében, később, idősebb, tapasztaltabb fővel sajnos már nem látja az általa is hatalomra segítet „tisztá osztályvonal” alkotásai kapcsán.

Az Erdélyi Helikon. A kiadó ³¹⁰

A szemellenzős álláspont akkor is érvényesül, amikor éles kritikai szemmel valós anomáliákra hívja föl a figyelmet. Az Erdélyi Helikon kiadói politikáját bírálva 1935-ben jogosan nehezményezi, hogy „a Céh, amely a megindulás éveiben olvasóit kizárólag Erdélyből rekrutálta, az utolsó években olvasói abszolút zömét Magyarországról kapja” ³¹¹, az okfejtésben viszont már a jellegzetes ideológiai indítékú torzulást figyelhetjük meg. Gaál szerint az anyaországi irodalom olyan többlettel rendelkezik, ami az ottani uralkodó elit érdekeinek nem felel meg. Ez ugyanis nem a centrum esztétikai kiforrottságának fölénye a provinciával szemben, hanem az elkötelezettség, amely szociális érzékben, társadalom- és erkölcsbírálatban nyilvánul meg. A pozitív példaként felsorolt alkotók természetesen mind radikális baloldali meggyőződésűek: Illyés Gyula, Veress Péter, József Attila. Sem Babits, sem Kosztolányi, de még Móricz vagy Németh László sem kerül, véletlenül sem, az értékeket sorakoztató példatárba. Így a szerző azon megállapítása, hogy Magyarországon kelendőbbek a Szépmíves Céh könyvei – bár lehetne örömdetes jele az erdélyi irodalom egyetemesség-igényének, provincializmusból való kilábalásának is – nála rendkívül elmarasztaló értékítéletté válik. Azt sugallja ugyanis, hogy az általa oly gyűlöletesnek tartott magyarországi politikai rendszer elvárásaihoz igazodva, az erdélyi irodalom színe-virága erkölcsi züllésnek indult: „A

³⁰⁹ i. m. 104. old.

³¹⁰ *Valóság és irodalom*. 107–111. old.

³¹¹ i. m. 110. old.

liberalizmus hagyományai ezért hervadnak mindinkább, s adnak helyet mind erőteljesebben a Céh-nél is a fajvédelem ideológiai törmelékeit súroló meg-gondolásoknak.”³¹²

A kívülreredtek neheztelése érződik a diktatorikusság vádjában is: „A Céh által kreált irodalom zömében tipikus *felülről* irányított és nem *alulról* kinőtt irodalom.”³¹³ A saját bábáskodása révén létrejött szocialista realista irodalom-ról mindezt nem fogja majd látni, mint ahogy azt sem, hogy erre az irodalom-ra is tökéletesen ráillik majd, amit a helikoniról oly bírálólag megjegyzett: „Minőségileg ugyanis a Céh működése egészében még azon a vonalon sem jelent valóban eredményt, amely vonalat a Céh saját maga igényel magá-nak.”³¹⁴ A fogalomhasználat zavarossága ellenére jól kiolvasható a bírálathoz a szerző ellenszenve tárgya iránt: „A »moderne« formáit nem értékelte át, tartalmi körét nem szélesítette tovább, pozitívumot csak egyetlen egyet adott. Felhígította és kanonizálta (epigon fokon) azt a stílromantikát, amit a magyar közép- és későromantika irodalmára a »moderne« vezettek be.”³¹⁵ Ha a modernség a romantika bevezetését jelentette, és ezt sem volt képes meghaladni az erdélyi magyar irodalom, akkor tizenöt év múlva hogyan lehet (immár a hatalom bir-tokában) az eszményítést, a pozitív hős diadalát, a jó ügy győzelmébe vetett hit töretlen hirdetését úgy követelni az irodalomtól, mint időszerű, újító, rea-lista jellemvonásokat? Ha a nyugati műveltség meghonosítását „csak elvontan és anakronisztikusan, gyökértelenül” volt képes végrehajtani az erdélyi iro-dalom, tizenöt év múltán egy tizenkilencedik századi eszmerendszer keleti változatának meghonosításában milyen hazai gyökerekkel számolhatott?

A dicsérőleg a kritikus által „valódi irodalom”-ként aposztrofált, osztály-szemponthoz elkötelezett irodalomeszmény jöhet csak szóba, mely a szerző sajátja is: „A valódi erők a Céh tíz éve alatt szakadatlanul konkrét, a társadal-mi- történeti környezettel párhuzamos, helyében is idejében meghatározott irodalmat kívántak. Minden valódi irodalom a szóban forgó tíz év alatt az idő-szerű társadalmi-történeti tartalmak irodalma volt (...)”³¹⁶

A különben pozitívan méltatott „székely szárny” azért kap itt bírálatot, mert nem kísérelte meg: „hogy a népiességet legelső és kizárólagos vonalába állítsa, és ezáltal azok irodalmát adja, amelyre szakadatlanul hangoztatott re-gionalizmusát állítólag emeli.”³¹⁷ (A korszak – amint bármely más kor – iro-

³¹² i. m. 111. old

³¹³ i. m. 109. old.

³¹⁴ i. m. 107. old

³¹⁵ i. m. 107. old.

³¹⁶ i. m. 109. old.

³¹⁷ i. m. 108. old.

dalmának lehet gondja, hogy az olvasók és alkotók, vagy a mű szereplői nem azonos társadalmi kategóriába tartoznak. Ha azonban csak azokat a műveket olvasnánk, amelyek ma és rólunk íródtak, mit kezdenénk a világirodalommal, az elmúlt korok örökségével? A *Valóság és irodalom* előszavában maga Gaál figyelmeztet arra, hogy a két világháború közötti *Korunk* szintén „másoknak készült, mint akikért szólt.”) A székelly szárny megítélésekor ez a jellegzetesség hiányosságnak minősül.

A Céh vezetőségének fő hibája a tanulmány gondolatmenete szerint, az osztálykötöttségek mellőzése, s ezért az ebből fakadó egyetemességigény tulajdonképpen „...az elesztétizálás és történelembe való menekülés révén kerül ki a nemzetiség és regionalizmus konkrét követeléseit.”³¹⁸ A gondolat az esztétikum, a példázatoság specifikus értékei ellenében csupán a dokumentarizmust és az aktualizálást tekinti valódi irodalmi célnak, és a kritikai hozzáállást értéknek. Az 1945 utáni új irodalom esetében viszont a tényeknek megfelelő, belőlük fakadó kritikai észrevételeket a „pesszimizmus”, „negativizmus” vádjával illeti, a valóság kritikai analízise bizonyul majd kiküszöbölendő álértéknek. A fikcionalitás elvetése azonban megmarad a követelmények között, így aztán egy áldokumentarizmus, formájában közérthető, ám a politikai céloknak alárendelt tényszűrősen alapuló álrealista megszólalási mód jön majd létre.

Máig érvényes megállapításokat és tendenciózus túlzásokat egyaránt tartalmaz a szemléletével napjainkig vitát kavaro³¹⁹, 1936-ból származó Gaál-tanulmány:

*Erdélyi-e vagy romániai magyar irodalom?*³²⁰

Erdélyi irodalomról elsietett beszélni, mivel Erdély csupán egy része Romániának. E kezdő gondolattal Gaál leteszi a garast az aktuális határok mellett. Nem veszi figyelembe, hogy a transzszilvanizmus fogalmának nemcsak történelmi zöngéi, hanem az autonómiát hangsúlyozó jellege is van, mivel számára az osztálymeghatározottság a döntő: „Transzilvánia történeti fogalom, régi magyar rendiségi kategória, szilárd tartalommal és körvonallakkal. (...) Ez a Transzilvánia már réges-rég nincs, már a főhatalomváltozáskor sem volt, s azóta ez a kategória nem újjászületett, de végleg felbomlott.”³²¹ Két-

³¹⁸ i. m. uo.

³¹⁹ Gáll Ernő: *Erdélyiség – romániaiság*. In: A Hét. 1994. aug. 5. Tóth Sándor: *Adalék téveszméi újragondolásához*. In: A Hét. 1994. dec. 9. Robotos Imre: *Pengeváltás*. 132–136. old.

³²⁰ *Valóság és irodalom*. 98–102. old.

³²¹ i. m. 98. old.

ségtelen, hogy az erdélyiség gondolata kényszerhelyzet szüleménye, Gaál azonban itt nem a létet meghatározó helyzettel, a valóság analízisével kíván foglalkozni (ellentétben azzal, hogy az irodalomtól mindig ezt követeli), sőt zárójelbe teszi az okokat: „Nem ide tartozik most, hogy mindez milyen indítékokra, milyen mértékben, hogyan történt!”³²²

Ha jogosnak, máig érvényesnek érezzük kitételét, hogy az irodalomról nem szabad a hozzátartozó nép nélkül beszélni, azt már kevésbé fogadhatjuk el, hogy a potenciális olvasó élete kell egyetlen tartalma legyen az irodalomnak: „S a közönség s olvasó nélkül, mely maga a nép, a nemzetiség, nemcsak azért nincs irodalom, mert valójában az irodalom a közönségnek és olvasónak készül, de azért sem, mert *róla* készül! S ez utóbbi a legfontosabb, mert ez a *róla* az irodalom tartalma, világa, jogosultsága.”³²³ Újra felbukkan tehát a gondolat, hogy az irodalom létjogosultságát valóságmegismerő funkciója adja, s nem a sajátos esztétikai, hanem a tartalmi szférának van döntő szerepe. A mű értéke így, attól függ, hogy *mit* ábrázol. Az is vitatható a gondolatmenetben, hogy azért kell romániaiainak és nem erdélyinek tekinteni ezt az irodalmat, mert a nemzetiség, amelyhez tartozik szétáramlásának folyamatát éli. A közbevetés, mai szemszögből, kísértetiesen és mintegy jóváhagyólag előre rajzolja a hatalom töretlen szándékát a kisebbség szétszórására. „Kétségtelenül: az írók (egyelőre még) szinte mind Transzilvániában élnek.”³²⁴ A szerző tudatában valószínűleg nem bukkant föl e közbevetés konzekvenciájának súlyossága, noha a román nemzetállam központosító törekvése hétköznapi tapasztalat volt már akkor is. Nem valószínű továbbá, hogy épp a munkára az Ókirályságba kiáramlott munkások lettek volna az irodalom intézményeinek fenntartói, igénylői.

Vitathatatlan érdeme viszont Gaál Gábornak, hogy megfogalmazza: „...szanaszét az Ókirályságban iskolákra és templomokra volna szükség, ahol egy ma már valóban (most már a transzilvániaiaktól is elhagyott) magára maradt magyarság százazrei élnek.”³²⁵ Mivel befejezett ténynek tekinti mind a kiáramlást, mind az elszakadást, ezért értékeli „életre galvanizálhatatlan történelmiség”-nek az erdélyi gondolatot és főképp azért, mert a feudalizmus fogalmához köti, „egy elévült transzilvániai kaszt-magyarság irodalmá”-nak tartja, függetlenül attól a vitathatatlan tényről, hogy a magyarság hagyományosan és tömegében Erdélyben él. (Még elszomorítóbb, ha tovább gondoljuk, hogy micsoda következményekhez vezet a Gaál által az irodalomtól el-

³²² i. m. 99. old.

³²³ i. m. uo.

³²⁴ i. m. uo.

³²⁵ i. m. 100. old.

várt eszményadó, útmutató szerep beteljesülése: ha a szétvándorlást tükröző műveket tekinti az olvasó programadó propagandának.) Más paradoxona e gondolatmenetnek, hogy vállalhatta-e ez az irodalom az osztályharc ábrázolását olyan vidéken, ahol a gyáros a többségi nemzet tagja, a munkás pedig bevándorló kisebbségi? Ha az élethelyzet százával hozta is így, a baloldali irodalom nem ezt, hanem a saját maradék nemzeti közösség osztályszempontú bomlasztását tekintette elsődleges feladatának. Ehhez kellett „...meglátni az élet általánosságából az összefüggést s kivizionálni az élet való értelmét adó mesét”³²⁶.

Az „elévült kaszt-magyarország” irodalma ellen fölhozott vádak a már megszokottak: történetiség és a belőle fakadó stíl- és lélektani romantika, ellentétben a realizmus címszó alatt elvárt időszerűséggel. „Ezért élnek szakadatlanul a múltban vagy a szabad fikciók közt a jelenben.”³²⁷ Az erdélyiséget képviselők másik nagy mulasztása, hogy „írásaikból hiányzik saját nemzetiségük helytálló szociológiai átértése, vagy ha igen, csak történelmiekből, vagy egy-egy elliteralizált vonásában, sohasem széles egészében, minden összefüggésében, sohasem dinamikus totalitásában.”³²⁸ A szociológiai átértésen az osztályellentétek ábrázolása, a „permanens társadalmi alakulás”, a harc mitizálása értendő. Árulkodnak erről Gaál konkrét értékelései. „A valódi sikerülés”³²⁹ példája, Tamási Ábele sem érdemel igazi dicséretet, mert „az egy remek figura, de csak *szimbólum*, s nem ami mögötte s körülötte van.”³³⁰ Ellenben az agitatív baloldali regény minden romantikus túlzása, expresszionista vagy naturalista szertelensége ellenére követendő realista mintadarabbá minősül, hiszen a sarkallatos ponton (ahhoz viszonyítva, hogy „az egész transzilvániai irodalom mai társadalmi karaktere szinte nulla”) gyökeresen új. Ez indokolja a túlzó fölértékelést: „az egész 18 évből csupán két regényre lehet rámutatni (Szilágyi András *Új pásztor* és Nagy István *Nincs megállás*), mely az itteni életközeli valódi ízeiből csurran (...)”.³³¹

Ez a Gaál-tanulmány azért érdemel különös figyelmet, mert itt bukkan föl a Tóth Sándor által hapax legomenonnak minősített *romániaiság* fogalma. Csakhogy, mintegy a címben fölített kérdésre válaszul, nyomatékos helyen, az írás utolsó szavaként, végkicsengéseként jelenik meg. A gondolatmenet ide torkollik, s bármennyire is szeretné a monográfus a kulcsszó mögött rejlő

³²⁶ i. m. 101. old.

³²⁷ i. m. 100. old.

³²⁸ i. m. 101. old.

³²⁹ i. m. uo.

³³⁰ i. m. uo.

³³¹ i. m. 102. old.

koncepciót mesterére utólagosan ráoktrojált eszmének minősíteni, tény, hogy Gaál gondolatmenetébe, fogalomrendszerébe, *az itt és most* tükrözésének követelésébe nagyon is beleillett. Igaz, a transzszilvanizmus ellenében megfogalmazott romániaiság gondolata megteoretizálásakor Gaál nem láthatta előre, hogy halála után a gerincroppantó politika neki tulajdonítottként szajkóztatja tovább saját asszimiláló törekvéseinek alátámasztására romániaiság-konceptiót. Az is igaz viszont, hogy a saját, nacionalistának tekintett nemzeti szellem elleni harc produktumai kiváló eszközül szolgáltak a totalitarista homogenizációs politika számára. A teoretikus elfogultsága utólag megbosszulta magát: mivel kisajátítható volt, kisajátították.

Nemcsak a szűkebb, honi irodalom tekintetében, hanem a Gaál által követett világirodalmi jelenségek kapcsán is ugyanazok az elvárások fogalmazódnak meg.

*A lebegő értelmiségi*³³²

című, 1931-ből származó írásában például egy német egyetemi hallgató és Gustav Hocke író levelezéséből azt a tanulságot vonja le, hogy az író, amint tollat ragad, megszűnik magánembernek lenni, az értelmiségi nem lebeghet osztálytudat nélkül a társadalomban, mivel csak akkor van helye a világban, ha elkötelezett frontharcosként viselkedik. Tekintve, hogy Gaál csak a közéleti író létjogosultságát ismeri el autentikusként, elítélőleg nyilatkozik arról a magatartásról, melyben egy „párt és osztályfeletti tételezést keres az értelmiségi, minden szociális alapvetés nélkül.”³³³

*Az író és újságíró változásai*³³⁴

című eszme-futtatás szintén 1931-ből, a szerepek felcserélődését taglalja: „(...) irodalmibbá tette (a stílus értelmében) az újságot és frissebbé (formailag) az irodalmat...”³³⁵ A kritikus szimpátiája az esztéta ellenében a dokumentarista íróé, az újságírók közül pedig azé, aki „az összefüggések szövevényei közt mindig valamilyen akarás-rendszert képvisel, amely a dolgok vonalán nem esztétikai, de szociális hatásokat célloz.”³³⁶ Az eszményként felmutatott szerepben keveredik a romantikus vátesz és a modern tudós figurája: „Az

³³² *Valóság és irodalom.* 19–24. old.

³³³ i. m. 21. old.

³³⁴ *Valóság és irodalom.* 25–30. old.

³³⁵ i. m. 26. old.

³³⁶ i. m. 28. old.

újságíró, a lapja által reprezentált osztálycsoport nyílt szóvivője (...) nem esztéta ő, de szociológus.”³³⁷

Az írónak tehát újságíróvá kell válnia, ahhoz, hogy az általa felállított eszménynek megfeleljen. „Ezek az írók azok, akik a kortársi tudat számára aktuális állapotokat írnak és elemzik közvetlen és stílusztétikai ballasztok nélküli nyelven, szociális érzülettel, politikusan”³³⁸ Ebből az eszményből következik, hogy vezető kanonizátorként Gaál az irodalom elszürkítésében játszott szerepet. A tanulmány zárómondata prófétainak is tekinthető. Az ideálisnak bemutatott zszurnalista író: „ez az újtípusú író az, akinek az értékét az esztéták vitatják... Ezek az írók azonban megmaradnak – az esztéták viszont eltűnnek.”³³⁹ A 40-es évek végén eluralkodó zszurnalizmus a 30-as években kidolgozott stíluseszményt vitte diadalra. Az a tény, hogy a közíró „írodalmár” (Lenin is így nevezte meg foglalkozását) egytől egyig írónak számított a népi demokrácia és a szocializmus építésének idején, olyan mennyiségi fölhalmozódást jelentett, amely minőségi ugrássá nem válva, a színvonal esését eredményezte, ugyanakkor lehetővé tette a kontraszelekciós mechanizmusok beindulásával az álirodalom meghonosítását.

*Válság az irodalomban*³⁴⁰

Az 1932-es keltezésű tanulmány az olvasók elfordulását az irodalomtól nem az eltömegesedéssel, még csak nem is – a materialista determinizmusból következően – a gazdasági válság szellemi kihatásával magyarázza, hanem a polgári társadalom válságából eredezteti, azt sugallva, hogy a kapitalizmus csődje után el kell következnie az új társadalmi rendnek. A gondolatmenet kiindulása: „A polgári színház és polgári irodalom ma mindenütt *mondanivaló nélküli* Európában. A polgári irodalom az egész vonalon vagy ismételt, vagy hazug, de mindenképp valóságellenes. (...) Közvetlenül a polgárnak sem mond semmit.”³⁴¹ Az osztály és az őt reprezentáló irodalom azonosítása szüli azt a helyzetet, hogy amit olyan jól lát Gaál a támadott polgári irodalom esetében, az általa is hatalomra segített proletár osztályvonallal kapcsolatban ne lássa meg. A szocialista eszmeiségű irodalompolitika fő törekvése kezdettől az volt, ami Gaál szerint a kapitalista irodalom válságát okozta: „A maga valóságából csak azt engedi látni és azt igyekszik felmutatni, ami a saját maga társadalmi és gazdasági mivoltának kedvező, ami a szilárdságát és az örökké-

³³⁷ i. m. uo.

³³⁸ i. m. 30. old.

³³⁹ i. m. uo.

³⁴⁰ *Valóság és irodalom*. 31–37. old.

³⁴¹ i. m. 31. old.

valóságát igazolja.”³⁴² A gondolatmenetből következik, tehát később is látnia kellett volna: az új rendszer irodalompolitikája önmaga permanens válságát generálja. „Minden eredeti hang elváltozik. Minden mást mond, mint amit a valóság tartalmaz. Az irodalom vonatkozása a valóságra minimális.”³⁴³ E vádak egytől egyig alkalmazhatók az élesedő osztályharcot ábrázoló sematikus irodalomra is. Az általa eszményített társadalmi rend legitimitását Gaál természetesen nem kérdőjelezhette meg, ezért kellett forszíroznia a pátoszt a valóságábrázolásban, mert el kellett hitetni (a kritikus és eszmetársai őszintén hittek is, bár nem kis önmanipuláció árán), hogy egy igazságosabb, a világtörténelem legigazságosabb rendszerét építik. Különben az 1931-es megállapításának konklúziójával kellett volna szembenéznie: „Mindaddig, amíg nyugodt lelkiismerettel igazolható valamely uralkodó rend valósága, addig az irodalom teli van mondanivalóval. A nyugodt lelkiismeret pátosza csupa kritika és harc. Az irodalom minden sorában valóság lobog mindaddig, amíg az irodalom – őszinte lehet.”³⁴⁴ Ha tehát – e logikát következetesen alkalmazva – az irodalom nem lehetett őszinte, ha belefojtották a kritikai szót, akkor abból az ideológusnak következtetnie kellett volna a rendszer legitimitásának válságára. Erre azonban nem került sor. Nemcsak (a különben szintén a rendszerből fakadó terror), a fortélyos félelem miatt, hanem elsősorban az önmanipuláció okán, amely a lehetséges kételyeket már csírájukban elfojtotta azzal a dogmával, hogy mindig a fejlettebb társadalom irodalma fejlettebb.

A láttelel, amelyet a válságban lévő polgári irodalomról kiállított, tökéletesen ráillik a sematizmus irodalmára: „Valami tevékenynek látszó agónia, az üres formák, variánsok és ismétlések kora”.³⁴⁵ Ami viszont alapvetően más, az a tartalom elsődlegességének dogmájából fakadóan nem az az állapot „ahol a mondanivaló helyett a formára, a tartalom helyett a technikára kerül a hangsúly”³⁴⁶, hanem éppen az azonos mondanivalójú művek sorozatának tömény unalma, ami egykettőre olvashatatlanná tette az amúgy is esztétikai nullfokon álló műveket.

A feltörekvő osztályok irodalmának jellegzetességeiből kiolvashatók a meghonosítandónak szánt irodalom fő tulajdonságai: „Valaha, amikor a polgárság a feudalizmussal szemben mint történelmi erő megszervezte és keresztülverekedte magát, a polgárság és irodalma tele volt heroikus tulajdonságokkal. Ideológiai harcos ideológiák voltak, irodalma pedig harcos irodalom,

³⁴² i. m. 32. old.

³⁴³ i. m. uo.

³⁴⁴ i. m. uo.

³⁴⁵ i. m. 33. old.

³⁴⁶ i. m. uo.

propaganda és prédikáció, valóságban vájkáló, változtatni akaró, minden sorával azokat az eszméket szolgáló, amikkel kiküzdötte a feudalizmussal szemben a maga igazát. (...) Nem »szépirodalom« volt, hanem valóságalkító, írói egy osztály harcosai voltak, s a legkevésbé sem »osztályfeletti«, »hontalan« intellektuelek.³⁴⁷ Ugyanilyen propagandisztikus, a politikai céloknak alárendelt, az esztétikumot háttérbe szorító irodalom kell törvényszerűen kísérsje majd – a gondolatmenet logikája szerint – a proletariátus uralomért folytatott harcát is. Az öntörvényűség eszméje meghaladható, hiszen azt Gaál szerint az elváltozás éveiben a polgári kritika és tudomány önmaga igazolása céljából dolgozta ki. A kritikus értelmezésében az artisztikum csupán a valóság előli menekülésre szolgál: „A múltba, a kísérsletbe, az avantgardeizmusba, az érzések zürzavarába, a formákba és formajátékokba.”³⁴⁸

Az ilyen megállapítások sorozatának olvasásakor fölmerül a kétely Tóth Sándor ama állításának igazával kapcsolatban, hogy Gaál Gábor a 20-as évek avantgarde mozgalmait a fősodorból, és nem külső nézőpontból szemléli: „Töpreng és vitázik, azonosul és szembefordul (még pontosabban közeledve egyes avantgarde-irányzatokhoz, szükségszerűen más, ugyancsak avantgarde irányzatoktól távolodik, hogy a 30-as évek elején az avantgarde megtartva-meghaladásával jusson el »újrealizmus« koncepciójához, amelyet tehát elnevezésében is megkülönböztet a hagyományos realizmustól. (Később a szocialista realizmussal azonosítja.)”³⁴⁹ A Valóság és irodalom című kötetbe válogatott írások arról tanúskodnak, hogy a művek megítélésében, megformálásuk stílusától eltekintve (mivel azt eleve másodlagos kérdésnek tartja) Gaál számára tartalmuk, mondanivalójuk, a kifejezett eszme a döntő kezdettől fogva.

*Világválság és világirodalom*³⁵⁰

című 1932-ből való előadása is pontosan megfogalmazza, hogy mi érdekli elsősorban: „Az irodalommal kapcsolatban rendszerint csak azt szokták firtatni, hogy szép-e vagy jó, érdekes-e vagy sem, és állandóan figyelmen kívül hagyják mind azt a kérdést, hogy a rendelkezésre álló adottságok révén milyen lehet, mind azt, hogy milyen kell hogy legyen? Pedig ez a két kérdés a legfontosabb. (...) Nyelvi formájuk és tartalmi mondanivalóik jogán is a társadalmi létben gyökereznek, s mint ilyeneknek teljes vagy nem teljes, elfogadható vagy elfogadhatatlan természetét csak az méri le, hogy hogyan és milyen mértékben alkalmazhatók? Lehet-e élni velük vagy sem? (...) teljesí-

³⁴⁷ i. m. 34. old.

³⁴⁸ i. m. 36. old.

³⁴⁹ Tóth Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. 93. old.

³⁵⁰ *Valóság és irodalom*. 38–53. old.

tette-e vagy sem azt a célját, ami az irodalom egyetlen célja: megkönnyíteni a társadalmi valóságba való belenyúlást, hogy azt megváltoztassuk?”³⁵¹ Mivel a válság oka maga a tökéletes rendszer (ezért tekinti kivételnek a szocialista rendszerű Oroszországot), meghaladása is csupán a társadalmi forma megváltoztatásával lehetséges. „...ezért nincs a napoknak ma költészete, költője” – illetve aki van (...), „azok a válsággal, a válságba került életrendszer tartalmaival és vonatkozásaival mind fájdalommal állnak szemben, amiről csak panaszaik vannak, vagy pedig olyan megoldásaik, melyek nem megoldások s a válságból ki nem vezetnek!”³⁵²

Mivel a neki szánt programadó, útmutató szerepre nem vállalkozik az irodalom, logikus a szerző következtetése: „A kor érdekesebb, mint az irodalma, s a szociológiai elemzések és bizonyos publicisztikai munkák többet mondanak napjainkról, mint az irodalom.”³⁵³ Az esztétikai érték, akárcsak az individuum problémáinak megszólaltatása szükségszerűen elutasítatik, háttérbe utaltatik: „Ehhez az olvasnivaló és gyönyörködtetésre szolgáló irodalomhoz természetesen tapad a szépség favorizálása és az egyén kihangsúlyozása. De mit mondhat nekünk a szép, és mit érdekelhet bennünket a kizárólagos egyén, amikor az (...) eltakarja mindezeknél előbbre való igazságot, s ugyancsak a mindezeknél fontosabb erőket, a történelem dialektikus erőinek harcát.”³⁵⁴ A játékosság Gaál szerint lehetetlenné teszi az olvasó önmagára eszmélését: „Kontrolljait az úgynevezett irodalmi toxinok, az ötlet, a meglepetés, a szépség és az érdekesség – elaltatják.”³⁵⁵ Ezekkel szemben értékeli föl a riportázs és a dokumentum szerepét.

A tanulmány végén következik a polgári irodalom két, ellentétes stílusának elutasítása: „Az író és az irodalom romantikus fokon elvont. Nincs tisztában azzal, hogy a termelési rendszer milyen praktikus életformákat termel és nem is törődik vele. (...) A romantika kitalálásával és költészetével szemben a naturalizmus egész témakörét a valóságra összpontosítja. (...) A romantika mindig a valóság fölé ragad. Életgyakorlata különös, a maximáinak lényege: légy lehetőleg Übermensch. A naturalista mindezekkel szemben visszahajt a földre. Nem lelkesít. Hanem kritizál és bemutat. A fiziológiai élet legnüanszírozottabb rajzától a szociális nyomorig mindent leír, lerajzol, lefotografál, szenttelenül, tárgyilagosan.”³⁵⁶ Ennek az irodalomeszménynek nincs azonban

³⁵¹ i. m. 39. old.

³⁵² i. m. 42. old.

³⁵³ *Valóság és irodalom.* 43–44. old.

³⁵⁴ i. m. 45. old.

³⁵⁵ i. m. 49. old.

³⁵⁶ i. m. 51. old.

létjogosultsága a termelési és társadalmi válság leküzdésében: „Nem lehet megoldása, mert a megoldás túlmutat a naturalista technikán, túl a kitaláláson és túl az ábrázoláson.”³⁵⁷ A romantika és naturalizmus helyett Gaál egy olyan realista irodalmat igényel, amely ábrázolni tudja „az új szociális ember születésének súlyos ellentétekből és konfliktusokból szövődő külső és belső folyamatát. Az egyén sokszínű rajzán, sokrétű lelkivilágán keresztül a mai társadalom mozgását s az osztályok jellemző sajátosságait.”³⁵⁸ Ez az irodalomeszmény annyiban több az előző kettőnél, hogy konkrét cselekvési programot közvetít: „nemcsak lelkesít és tudatosít, hanem az előrelépéshez, változáshoz is hozzásegít.”³⁵⁹ A forma mellékes, célként, útként a romantikus lelkesítés és a naturalista ábrázolás is megfelel, hiszen a lényeg: az osztályharcos tartalom. Ezért lehetnek majd Gaál koncepciójában a szocialista realizmusnak (itt „dialektikus irodalom”) romantikusan túlzó és naturalistán aprólékos, tényfeltáró vonásai egyaránt. Igaz, szerepük megoszlik: a naturalizmusra emlékeztető vonások a múlt bűneinek leleplezését, a kritikus feltárást, a romantikus pátosz a jelen és jövő utópiájában az igaz ügy győzelmének hitét, a lelkesítést szolgálja.

A modern művészet, például James Joyce az osztályviszonyok iránti közömbössége okán ezért utasítatik el, hogy pozitív példaként Seghers, Aragon, Barbusse, nálunk pedig Nagy Lajos és Szilágyi neve fémjelezze az óhajtott irányzatot. Gaál realizmuskonceptiója tehát meghatározása szerint a baloldali, osztályharcos mondanivalót tekinti kiindulási pontnak, Hegelre hivatkozva: „A művészet nagy feladata – az idő legfontosabb érdekeit tudatosítani.”³⁶⁰ Ezt szűkíti a kritikus a marxizmus tanaihoz igazítva úgy, hogy az idő legfontosabb érdekeinek a szociális és politikai harcokat tekinti. Ezek ábrázolását pedig az irodalom kizárólagos feladatának.

1932-ben tehát készen áll a proletkult és szocreál elvárási rendszere, a „tisztá megoldásokkal útrabocsátó irodalom” eszménye, amely ideológiafüggő, hiszen „csak a dialektikus materializmus világszemléletének vonalán lehetséges”.³⁶¹ Nem volt szükség különösebb erőfeszítésre, égbekiáltó manipulációra, hogy Gaál Gáborból *utólag és mesterségesen* szűklátókörű, dogmatikus irodalompolitikust gyártson az őt kisajátító hatalom.

Az így kristályosodott realizmuseszményt kéri számon kritikai írásai zömében.

³⁵⁷ i. m. 52. old.

³⁵⁸ i. m. uo.

³⁵⁹ i. m. uo.

³⁶⁰ i. m. 53. old.

³⁶¹ i. m. uo.

Az „írástudók árulása” gyakorlatához

című 1936-beli Molnár Ferenc-kritika is a társadalmi elkötelezettséggel magyarázza az elemzett mű sikerületlenségét. „Molnár Ferencet megragadja és megrázza ez az élmény. Látja, hogy az igazságtalanság van, s rengeteg játékos és léha dolga után – mintegy engesztelésül – hozzáfog, hogy megírja az igazság és igazságtalanság konfliktusát.”³⁶² A látszólagos dicséretből is jól kiolvasható a bíráló ellenszenve az alkotó iránt. A rosszallás azonban nem csupán rá, hanem egy egész kategóriára is kiterjed: „Ne kérdezzük most azt, hogy vajjon polgári költő, a polgári összefüggések talaján vállalkozhat-e még ennek a konfliktusnak a tisztázására.”³⁶³ Mivel Gaál koncepciójában „a darab belső értelmét csak a társadalmi okok miatt létező igazságtalanságnak a demaszkirozása emelheti a tisztulás örvényeibe. A polgári költőnek (...) ezért kell küzdenie”³⁶⁴, a leleplezést, tiltakozást az ábrázolt anyagba kódoló Molnár realizmusa hiányosnak találta. „Mindig az uralkodó osztály »szabad« és »nem szabad«-jaihoz igazodott.”³⁶⁵ Az alkotó, az elemző szerint pedig, az osztálykorlát stílusát is meghatározza. „Molnár Ferenc az eredeti hajlamában realista író egy ponton túl ezért hagyta el a földet s lett transzcendentális és misztikus.”³⁶⁶ Maga a cselekményszöveg sem a kritikus elvárásai szerint alakul, itt is az osztálykorlátok képezik a fő magyarázóelvet: „A polgári író már csak a logika kikapcsolásával tudja álláspontját győzelemre vinni.”³⁶⁷ A logikus cselekményszöveg kritériuma ebben a kritikus rendszerben azonban nem képviseltetik minden esetben ugyanazzal a szigorral. Nagy István drámája kapcsán³⁶⁸ Gaál megfogalmazza, hogy nem a hétköznapi logika vagy lélektani hi-telesség, hanem a szociális determináció is elég annak indoklásául, hogy az osztályellenséget megtestesítő szereplő miért lesz öngyilkos az elemzett műben.

A dicsérendő példák kizárólag a baloldali eszmeiségű irodalom termékei, témájuk pedig a leleplezés, illetve az osztályharc ábrázolása.

Az elbeszélés kultúrája³⁶⁹

című 1937-es keltezésű kritika a polgári irodalom szokott hibái után („Éle-téről, mely tárgya lehetne (...) csak takargatnivalója akad, ahova pedig az el-

³⁶² *Valóság és irodalom*. 55. old.

³⁶³ i. m. uo.

³⁶⁴ i. m. 57. old.

³⁶⁵ i. m. 58. old.

³⁶⁶ i. m. uo.

³⁶⁷ i. m. 59. old.

³⁶⁸ Lásd erről a 79. oldalon írottakat.

³⁶⁹ *Valóság és irodalom*. 145–146. old.

lentmondások feloldására bevonulhatna, idegen előtte.”³⁷⁰) a menekülés formáit taglalja: „stiláris megcsinálás, mélylélektan, s csalafinta pótlék epika...”³⁷¹ Az igényelt eszmény a manicheista világtételekből fakadó, kombattív irodalom: „Az ellenfelek s az ütközési pontok felismerése és tudatosítása, a helyzetek felfedezése, a társadalmi sors exponálása, s az epikai formálás drámai vezetése.”³⁷² A klasszikus pedig, aki mindezt megvalósítja, Gergely Sándor, a *Vitézek és hősök* című, Párizsban megjelent elbeszéléssel, melynek a kritikus által kiemelt alaperénye a „helyes valóságfelismerés”, hiszen ezen alapul az „élet és erkölcs, a régi és új, az igaz és igaztalan próbája.”³⁷³

*Illyés Gyula*³⁷⁴

indulását köszöntő kritikája 1929-ből a népe mellett elkötelezett váteszi magatartású („egy költő szól itten népnek nevében!”), forradalmi indulatú, közérthető nyelven megszólaló lírikust ünnepli.

*Nagy István*³⁷⁵

méltatása 1932-ből teljesen nyíltan dicséri a marxi tételek irodalomba ültetőjét: „...a marxista tételnek, hogy kétféle a város és ugyanúgy a falu is – röviden: az osztályharc tényének és élményének tiszta mesébe és éles drámai kompozícióba való oldását”.³⁷⁶ Gaál egyaránt követésre méltónak tartja az író „csak a lényegest kimondó szűkszavúságá”-t és „világnézeti érettségé”-t, mely a „látszólag szenvtelen s tényleg minden sentiment nélküli költőfeletti objektivitás” záloga. Az elismerő jelzőkben tobzódó bírálat („jó írás”, „páratlan tisztaság”, „egyedüli”, „legelső a dolgozók mai irodalmában”) legfontosabbnak a témát és a mondanivalót ítéli: „napjai elevenjét boncolja (...) osztályharcos író, aki tényleg osztálya élettapasztalatából (...) és világnézeti determináltságából (...) nem költ, hanem értelemmel lát el egy fejetetejére került világot.”³⁷⁷ A méltatásban ott van tehát a dokumentarizmus, az artisztikum- és áttételességmentes stílus elvárása mellett, a világ dolgait egyszer és mindenkorra elrendező ideológia jelenlétének igénylése, mely a jelenségeknek értelmet, az alkotásnak pedig művészi értéket képes adni a kritikus szerint. Az

³⁷⁰ i. m. 145.

³⁷¹ i. m. uo.

³⁷² i. m. uo.

³⁷³ i. m. 146. old.

³⁷⁴ *Valóság és irodalom.* 147–148. old.

³⁷⁵ *Valóság és irodalom.* 149–151. old.

³⁷⁶ i. m. 149. old.

³⁷⁷ i. m. 151. old.

elvárasi rendszerének megfelelő alkotó megtalálása felett érzett öröm indokolja a zárórész lelkesült bibliai utalását a megváltódás eljövételéről: „Idők jele, hogy ezzel a teljességgel beszél.”³⁷⁸

Szilágyi András³⁷⁹

az *Idő Katonái* című regényének 1932-ben keletkezett bírálatában, a korábbi *Új pásztor* feltétlen dicsérete mellett, Gaál a friss keletkezésű regény romantikus vonásait kárhóztatja. „Minden romantika szükségszerű fázisa a fejlődésnek. Minden író fejlődési foka azonban csak akkor fogadható el és elfogadott, ha a fejlődési foka egybeesik a hozzátartozó osztály társadalmi-történeti fejlettségi fokával.”³⁸⁰ A kritikus szocialista realista ábrázolást vár, nem „esztétika és rajzgyönyör”-t, nem a természeti ember képét: „minket más érdekel. A társadalmi-termelési, s nem a természeti rendbe állított ember.”³⁸¹ Az alkotónak ezért a hősök „szexuális és egyéb magánügyein át kell lépnie”. A kritika már most tabunak állítja a hősök magánéletét. Ez nem csupán a kommunista prudéria jele, hanem a sémához való igazodásé is. Az írás az iránymutató elvárás megfogalmazásával zárul: „Konkretizálja tehetségét a falusi, városi szegények sorsán a társadalmi-termelési harc mai fázisán”³⁸²

Salamon Ernő³⁸³

köszöntése a *Gyönyörű sors* című kötet 1937-es megjelenése alkalmából, szintén árulkodik a Gaál Gábor-i értelmezésű realizmus költői eszményéről. Az „átpoetizálás” általában negatív értékelést jelent a kritikus szóhasználatában, itt viszont kivételesen dicséretnek számít, mert a szegénység a megverselt téma. Salamon Ernő költészetünkbe „bevitt egy eddig hiányzó tájat (*Munkástáj, Sötétség, Megbúvás, Alázat* ...) s ezzel az emberi lét mai és helyes felismerését.”³⁸⁴ A lételemzés helyessége tehát téma- és ideológia-kötött. „A természet azonban nála nem heroikus vagy idilli, mint az ún. erdélyi költőknél, nem is mitikus, hanem kapitalisztikusan árnyalt.”³⁸⁵ A kritikus formaideálja is világossá válik dicséretéből „nincs benne (egyelőre) semmi bonyolult. Egy-

³⁷⁸ i. m. uo.

³⁷⁹ *Valóság és irodalom.* 152–154. old.

³⁸⁰ i. m. 152. old.

³⁸¹ i. m. 154. old.

³⁸² i. m. uo.

³⁸³ *Valóság és irodalom.* 155–158. old.

³⁸⁴ i. m. 156. old.

³⁸⁵ i. m. uo.

szerű. Szólamai, sorai a népdal szólamán, strófáin fakadnak.”³⁸⁶ A közösségi líra megszólaltatásának igénye is megjelenik a bírálatban: „Ezek a visszavágó, a szegénység mellett hitet tevő versei a legjellegzetesebbek. Ezekben látható a közösségre lelése, közössége háttere, s szólal száján az általános sors.”³⁸⁷

Asztalos István³⁸⁸

Elmondja János című regényének 1939-ben írt bírálatában már szigorúban ítél a kritikus. Hiába a „megtévesztően biztos” toll, a „hajlékony, puha, semmivel sem küszködő stílus”, sőt a megfelelő témaválasztás: egy szegény-paraszt élete, ha hiányzik az író Gaál által nélkülözhetetlennek tartott ideológiai felvérteztsége. „Azt nem mondja meg például, hogy milyen haladásellenes a szegénységnek az az érzékeltetése, amit a regényben ad. (...) Sehol nem érezeti e fölött a szolgaság és szegénységmítosz fölött a kritikáját, elégedetlenségét.”³⁸⁹

A *Valóság és irodalom* első részének szövegei bizonyítják, hogy Gaál Gábor úgy elkötelezte magát a baloldali, osztályharcos világmegváltó eszme mellett, hogy valóban nehéz lett volna a szerepvállalást elutasítania 1945 után. Viszont korántsem igazolják azt a nagy tiszteletet, amellyel apologétái övezik a *Korunk*-korszak irodalomkritikusát. Tény azonban, hogy a harmincas évek elején körvonalazódó realizmus-konceptió szinte teljes mértékben megfelel a szocializmus irodalmában kötelezővé tett normának.

A realizmus kérdése³⁹⁰

című, 1934-ből való írása a szovjet írókongresszus szocialista realizmus-maghatározása mellett tesz hitet. A korábbi írásokból és kritikákból kiolvasható felfogásnak teljességgel megfelel, amit a szovjet szocialista realista irodalomról fontosnak tart elmondani: „a szocialista realizmus figyelme központjába feltétlenül a jelen történeti folyamat vonatkozás-egészét állítja.”³⁹¹ Módszerként pedig lényegét „az igazi szocialista realizmust hordozó világnézet, a dialektikus materializmus határozza meg”, ahol „minden az előremozgásban való szerepe-súlya szerint kap értelmet”³⁹², formáját tekintve pedig

³⁸⁶ i. m. uo.

³⁸⁷ i. m. 158. old.

³⁸⁸ *Valóság és irodalom*. 159–162. old.

³⁸⁹ i. m. 162. old.

³⁹⁰ *Valóság és irodalom*. 143–145. old.

³⁹¹ i. m. 144. old.

³⁹² i. m. uo.

jellemzi a „szigorú konkretizálás, mely semmiféle absztrahálást és valóság fölé emelést nem ismer.”³⁹³

A földhözragadt aktualitás-igény természetsszerűleg párosul az idealizálás elvárásával, ahhoz, hogy eszménnyé tegyen a hirdetett politikai programot: „A konkrét világból sohasem vezet ki, de a konkrét világon – a változás irányába – mindig túlmutat.”³⁹⁴

A szabad úton

A *Valóság és irodalom* című kötet második része az 1946 és 1949 között keletkezett és zömében az *Utunk* hasábjain publikált írásokat, beszédeket, tanulmányokat, megemlékezéseket tartalmazza. Ezek hangvétele 1947 közepétől egyre agresszívebb, egyre inkább megjeleníti a kommunista hatalom hisztérikus ellenségkeresését. Az időrendben első írások lelkesült hangneme egyre komorabbá és számonkérőbbé válik. Bizonyára szerepe van az intonáció megváltozásában az üldöztetés miatti túlbiztosításnak is, valamint a kötet 1949-es összeállításakor elvégzett „aktualizáló” stilizálásnak.³⁹⁵ Az írások közös jellemzője azonban a magabiztos, igaza tudatában nyilatkozó, monológ jellegű hangvétel. Ezt példázza az *Író és irodalom a népi demokráciában* című előadás szövege,³⁹⁶ ennek a résznek a nyitó darabja.

A *példák és eszmények* alcím alatt a magyar irodalomból Petőfi és Ady költészetéről szóló tanulmányok, a testvéri román irodalomból egy Eminescu-értékelés, valamint 1949-ből négy, az iránymutató orosz és szovjet példát taglaló írás sorakozik: *Dobroljubov olvasásakor; Puskin és a realizmus; Csernyisevskij; Szovjet valóság, szovjet irodalom*. Ez utóbbi tanulmány először a kötetben, majd az Irodalmi Almanach 1950/2-es számában látott napvilágot, tanulságaival pedig az önmanipulációnak a hatalmi kánont alakító szerepe kapcsán foglalkoztam.

A nemzetközi tájékozódás bizonyítékául az orosz és román költők is felsorakoznak a követendő minták közé. A kritikus elődök közül Csenyisevskij és Dobroljubov kap külön tanulmányt. Ez utóbbi megtestesíti a Gaál által fölállított eszményt: „Dobroljubov kritikai szemléletének alapja a l’art pour l’art tudatos visszautasítása. (...) Az előtte lévő műalkotásban az orosz élet teljes

³⁹³ i. m. 145. old.

³⁹⁴ i. m. uo.

³⁹⁵ Lásd erről *A főszerkesztői irodalompolitikai beszédpozíció* című alfejezetben „Volt-e valaha írónak érdemesebb élni?” (64. old.)

³⁹⁶ Részletes ismertetése *A főszerkesztői irodalompolitikai beszédpozíció* című alfejezetben (66–73. old.).

egészét elemzi, szinte azzal az eleveniséggel, ami már egy regényé.”³⁹⁷ Olyan kulcsszavak jellemzik ezt a kritikát is, mint a *típus, tükrözés, az általános, az igazság*. Ezért hát a szocialista realista kritikusok számára megszívlelendővé válik az előd munkásságából kiolvasott tanulság: „Az író sose feledje el, hogy valamely mű értékét az teszi, hogy mennyiben fejezi ki az idő és a nép természetes törekvéseit. (...) Az író tehetségének fokát éppen az mutatja, hogy ilyen értelemben milyen mértékben fogta meg az életet. A tehetség legelevenebb oldala éppen ebben áll: napfényre hozni az új élet új embereit. (...) A kritika közéleti funkció, (...) a műalkotással szemben a viszonya korántsem az élvezőé. A műalkotást olyan megnyilvánulásnak tartja, amelyben az élet tényei állnak előtte, s ezeknek a tényeknek az elemzése és felülvizsgálása a feladata (...)”³⁹⁸

A műhelyből alcím alatt az aktuális irodalompolitikai kérdésekhez kapcsolódó írásokat válogatta össze a szerző. Ezek zöme 1948-1949-ben keletkezett, hangnemük már a kirekesztő kizárólagosságé. A szovjet minta kötelező követése a lépten-nyomon előforduló idézetekben ugyanúgy megnyilvánul, mint a témákban: *A szocialista realizmus felé – a lírában; A szocialista realizmus sztálini gondolata; Író, értelmiség, humanizmus; A békeharc és az irodalom* stb.

„Az irodalom terén is szükség van az irányító, az alkotói munka szervezését célzó módszerre, mint aminőket Lenin intencióihoz híven, Sztálin a szocialista építés minden területén megadott. Így tisztázza 1925-ben Sztálin, amikor felveti a szocialista realizmus gondolatát, a lenini elvszerű és pártszerű irodalom alkotó módszerének kérdését, és jelöli meg az alkotó munkájában, a valóság ábrázolásában a lényeges feladatot.”³⁹⁹ A szövegek egyértelműen árulkodnak az irodalom kívülről irányítottságáról, a politikának való totális alárendeléséről. A bennük megnyilatkozó koncepció szerint az irodalom helye ebben a politikai rendszerben „a szocializmusra, kommunizmusra nevelő, tudatosító tényezők sorában” van. Szerepe az eszmények átültetése a befogadókba, a politikai akarat interiorizáltatása: „A szocialista realizmus gondolata íme, új embertípust is intencionál. (...) A szocialista realista író szerepe (...), hogy a jövő elemeit ragadja meg, és ebből olyan művészi eszményt terem, amely felé az egész társadalom halad.”⁴⁰⁰ A szocialista realizmusban a romantikának is helye van, mivel az eszményítés, a pozitív ideálok nyújtása, az új életforma optimizmusa nem nélkülözheti a romantikus lobogást sem.

³⁹⁷ *Valóság és irodalom*. 228. old.

³⁹⁸ i. m. 230. old.

³⁹⁹ *Valóság és irodalom*. 322. old.

⁴⁰⁰ *A szocialista realizmus sztálini gondolata*. In: *Valóság és irodalom*. 324. old.

Az Irodalmunk átértékeléséhez, Az Utunk oldalainak margójára alcímek alá sorakoztatott írásokkal az irodalomtörténeti, illetve a szerkesztői-irodalmpolitikusi beszédpozíció jellemzésekor foglalkoztam. A kötet utolsó írásai szomorú dokumentumai az irodalmi élet teljes átpolitizálásának. „A Párthatározat megmondja és a Scinteia is aláhúzza és megismétli! De bele tudják-e már mindezeket építeni költőink és íróink alkotási, ábrázolási technikájukba? Tudatosak-e íróink az osztályharc felől oly áthatóan, hogy kilássák, kirajzolják, kitükrözzék valóságunkból ezt az osztályharcot, épp abban a változatos és éles formában, ahogy a Határozat konkretizálja?”⁴⁰¹

⁴⁰¹ *Műalkotás és lapszerkesztés*. 1948. In: Valóság és irodalom. 378. old.

8.

Konklúziók

„A *Korunk* szerkesztőjének sorsa és életműve azt tanúsítja, hogy a szigorú racionalizmussal végiggondolt és megkonstruált társadalmi és politikai utópiák milyen gondolkodásbeli és erkölcsi csapdákat állítottak fel azok számára, akik a kultúrának a szűk körű racionalitáson túl elhelyezkedő értékeit, így a hagyományokat a szellemi folyamatosságot és a világnézeti toleranciára alapozott humánus hajlandók voltak figyelmen kívül hagyni. Gaál mindig akkor alkotott maradandót, akkor szolgált igaz ügyet, midőn ezeket az értékeket is vállalva függetleníteni tudta magát az ideológia és a pártpolitika következményeitől.”⁴⁰² – írja Pomogáts Béla.

A tanulmányozott korszak szövegei arról árulkodnak, hogy ez a függetlenedés megszűnt, a kanonizátor – éppen felhalmozott beszédpozíciói által – a befogadók függetlenülési szándékait, öntörvényű cselekvéshatóságait kívánta korlátozni. A kanonizátori szerep olyan hatalmi pozíciót testesít meg, amely autoritását nem abból nyeri, amit kánonként szentesít, hanem a beszédpozíciók monopóliuma révén. A szövegek hatékonysága is ennek a monopóliumnak köszönhető: ugyanazt a normarendszert megsokszorozódva, több csatornán keresztül, állandóan ismételve közvetítik. Az utolsó korszak Gaál szövegeinek olvasója nem tud szabadulni attól az érzéstől, hogy ugyanannak az álláspontnak a különböző megfogalmazásait olvassa újra és újra. A beszédpozíciók monopóliuma ugyanakkor más normarendszert hirdető szövegek kiszűrését, a beszélők ritkítását is magával hozza, mivel az ellenkező vélemények nem kapnak nyilvánosságot.

Ez a beszédpozíció a Foucault által értelmiségi magatartásként leírt szerepeket (igehirdető zsidó próféta, lényegkijelölő görög bölcse és igazságtevő római törvényhozó) egyesíti magában. A szövegek többes számú alanya a világ-szellemmel azonosulás hitéből, a fenti szerepminták interiorizálásából származik. A stílus pátosza a meggyőzést célozza. Az Ady prózastílusára emlékeztető halmozó szerkezetek, az expresszionizmus kérdő-felkiáltó mondatai a szó valóságformáló erejébe vetett hit nyelvi kifejeződései. A költői kérdések gyakori alkalmazása a diszkurzus monológ jellegét hangsúlyozza.

Azzal a kérdéssel, hogy mi és mikor tekinthető költői, irodalmi szövegnek, ez a szemlélet nem foglalkozik. Adottnak veszi, hogy az írók által „termelt”

⁴⁰² Pomogáts Béla: *A publicista Gaál Gábor. Véleménynyilvánítás egy perben.* In: *Kritika.* 1991/12.

művek alkotják az irodalmat. Vizsgálódási körébe azért tartozik a publicisztika is, mert a szépirodalomban csupán propagandistát lát, az esztétikai kritériumot is azért tekinti mellőzhetőnek. Az irodalmi alkotást sajátos struktúrája különbözteti meg a többi nyelvi képződménytől, ezzel a Gaál által meghonosított értékelési rendszer nem törődött, mivel tartalom és forma dialektikus egységében a tartalomnak nyújtotta a pálmát. Az irodalom pragmatikus értelmezése minden esztétikai elvárást felfüggesztve, a műveknek ideológiai, közéleti funkciót tulajdonít. Az értékítéletek azonban sohase izoláltak, nem a levegőben lebegnek, hanem mindig egy értékrendszeren alapulnak, akkor is, ha ez legtöbbször tudattalan. A Gaál Gábor által alkalmazott normarendszer a politikai, ideológiai értékeket állította a hierarchia csúcsára, ennek rendelte alá az összes többi értéket. Kritikusként és teoretikusként egy előre megkonstruált elvrendszert kért számon a műveken. Az elkötelezettség elvárása sematizált cselekményvezetést és emberábrázolást eredményezett, minden egyénit elhajlásnak minősített.

Dávidházi Péter a kritika teljesítőképességét éppen azzal hozza összefüggésbe, hogy az értelmezés, az új művel való találkozás során hogyan képes a kritikus a másik megértése érdekében önmagát újraértelni, arra, hogy „*értékrendjét és normakészletét önként és saját belátása szerint átrendezze, mihelyt meggyőző új érték készíti erre.*”⁴⁰³

Az egyetlen üdvöztetőnek hitt eszmerendszer birtoklásának illúziója miatt Gaál Gábor munkásságának utolsó periódusában ennek az igénynek nem találjuk nyomát. A kritikus által alkalmazott szűk elváráshorizont miatt szinte függetleníteni tudta magát a műveknek ideológiai szempontból irreleváns értékeitől. Bahtyin megállapítását, hogy: „Legyen a megnyilatkozás akármilyen monologikus (...), bizonyos fokig akkor is válasz lesz arra, amit az adott tárgyról, az adott kérdéstről mások korábban már mondtak”⁴⁰⁴, úgy folytathatnánk, hogy világnézetének intranzigenciája folytán a kanonizátor arra törekedett, hogy az elődök által megfogalmazott válaszokat érvénytelenítse, illetve csak a saját kérdései helyességét és létjogosultságát ismerje el. Emiatt az irodalom immanens értékeinek nem jutott hely az alkalmazott értékelő normarendszerben. Mik e normarendszer kulcsfogalmai, hogyan szűkül le a fogalmak általános jelentése egy baloldali ideológiai elkötelezettség révén?

Az irodalom „nem autonóm”, hanem maga is ideológiaként működve, a nevelés eszköze. („Az író mestersége (...) a leleplezés mestersége” – 1946. „Lényege a leleplezés” – 1947.) A valóságot úgy kell tükröznie, hogy vissza is hasson a valóságra, azt pozitív irányba alakítsa. („Az irodalom benne van a

⁴⁰³ Dávidházi: *Hunyt mesterünk*. 38. old.

⁴⁰⁴ Mihail Bahtyin: *A beszéd műfajai*. In: *A beszéd és a valóság*. Bp. 1986. 405. old.

történelemben folyó osztályharcokban (...), az irodalom története szintén osztályharcok története.” – 1947.)

A *valóság* külső, objektív, megismerhető, alakítható és alakítandó. Nem más, mint az örökös változás, a termelőerők és termelési viszonyok által determinált osztályharc. („Harc ez a valóság” – 1946. „A társadalmi küzdelmekről hevesen fűtött valóság” – 1947. „A létezés kulcsa és magva nem esztétikai, nem etikai és nem lélektani, de gazdasági-politikai.” – 1947.)

Irodalom és valóság viszonya: dialektikus. Kölcsönösen hatnak egymásra, bár az irodalom a valóság tükörképe, mégis valóságalkító szerepet szán neki e szemlélet. („Ne tükrözze: változtassa meg!” – 1948) Az igény az irodalom nevelő szerepéből adódik.

Az *alkotó* osztálydeterminált, osztálykorlátai rabja. („A tőkés társadalom az ennek a társadalomnak engedő írón mindig torzít” – 1948. „Csak erről az osztályállásontról kapcsolódik és kapcsolódhat költészete a szabadságtörekvésekkel” – 1949. „Vörösmartynak a saját maga osztálykorlátaival is fel kellett venni a küzdelmet.” – 1950.) Feladatai vannak: a társadalom nevelése, közösségszolgálat, szocialista realista alkotások révén a valóság megváltoztatása.

A *mű* a valóság tükörképe, de a valóságalkítás eszköze is. („Az a lényeges, hogy (...) az irodalmi jelenség egészében és elemeiben hogyan helyezkedik el a fejlődésben, hogy a történelmi-társadalmi valóság mozgásában mennyiben áll a haladás vagy a nem haladás irányában.” – 1947. „Minden műalkotás a társadalmi harcok terméke és szerepe a társadalmi harcokban van” – 1948. „A költő magánügye, privát véleménye – közügy, s ezzel a vers a valóságalkítás eszköze.” – 1949. „Tükrözi-e ezzel a műfaji megoldásával az új falut, s tükrözi-e a kötet az új, szocialista realista költőt?” – 1949.)

A *kritika*, akárcsak az irodalom, fegyver és út, a nevelés eszköze. Bár a műből indul ki, mégsem műközpontú, mivel mindig a művön kívülit keresi: azt, hogy a kritikus által tételezett objektív valóságnak hogyan felel meg az alkotás. („A bírálat politikai-közéleti, miután minden műalkotás a társadalmi harc valamelyik arcvonala lobbant fel.” – 1946. „Minden irodalmi bírálat valóban csak akkor bírálat, ha annak az életanyagnak is bírálata, amelyből a műalkotások tartalmát tevő sors típusok” származnak. 1946.)

A *szocialista realizmus* a valóság tükrözésének egyetlen, a jelen viszonyai által megkövetelt helyes formája, amely a „valósághű” tükrözést az ideológiai elvárásokhoz alkalmazkodva kombinálja az idealizáló patetizmussal. Egy fejlődési folyamat csúcса. („Irodalmunk legelső lépésétől máig a realizmus küszködésének, bukásainak s a szocialista realizmusba való fejlődésének a története” – 1947. „A szocialista realizmusban nem teremtésről van szó, hanem tükrözésről.” – 1949. „Petőfi realizmusa egy más osztály erkölcsi magatartása.” – 1949.)

A *tartalom* a kritika érdeklődésének középpontjában áll, a haladásért folytatott harcot kell kifejeznie. Alárendelt elvárások: elkötelezettség, közéletiség, igazságszolgáltatás, típus.

A *forma* szétválasztódik a tartalomtól, másodlagosnak minősül, a direkt, azonnali, propagandisztikus mondanivalóhoz viszonyítva. Egyszerűnek, áttekinthetőnek kell lennie (elvetendő a „szépmákonyság”, a „formaproblémázás” – 1947.)

A *közérthetőség* stíldemokratizmus elvárása következménye az előbbinek, a propagandisztikus elvárás függvénye. („Az igazi mindig konkrétumokban és nyíltan beszél” – 1929.) Az áttekinthetőség az olvasó aktivitását feltételezi az értelmezésben, a fikcionalitás a szabadság egy formája, ezért mindkettő kerülendő. Ez a szemlélet az olvasó leértékelést jelenti és eredményezi. (A hatalomnak kiskorúságban tartott, manipulálható alattvalókra van szüksége, akik aszerint cselekszenek, ahogyan a szájukba rágták – nem kell, nem is tanácsos önállóan gondolkodniuk.) Ahogyan a forma követelménye az egyszerűség és a közérthetőség, a tartalomé:

az *elkötelezettség*. Kezdetben egy általános haladáselv és egyetemes humanum vállalását jelenti, 1948-tól egyértelműen a pártosság veszi át a helyét az irodalomnak szánt propagandista-szerepnek megfelelően. („A versben is nem a költő önmagára exponált líraisága érdekel bennünket, hanem a valóság, a líraiság pártos és szocialista mozzanatában.” – 1949. „Az új ember, az új életformában, az új társadalmi összefüggések között, a munkához való új viszonyulásban, de mindenütt a Párt nevelésével készül.” – 1951.) A metaszóvegek szóhasználata: front, arcvonal, táborok, leleplezés, átkutatás, harc, szabotálás stb. jelzi a permanens forradalom eszméjének behatolását a kritikába és egyben a totális hatalom intoleráns agresszivitását is.

A *típus* a pozitív hős kötelező szerepeltetése és győzelme a sematizmus elvárása a manicheista világkép terjesztése céljából. Nem a statisztikai átlag, hanem a társadalmi harcokban elfoglalt helyzete függvényében alakulnak a hős tulajdonságai. („Nagy István előtt tipikussá, s ezért műalkotásba szedhetővé vált a lépésről-lépésre folyó harc az új élet egészéért, tipikus hőseivel, ... mindkét oldalon.” – 1947. „Megfelelhet a ténynek, de nem felel meg a realizmus tipizálásának” – 1949. „A szocialista realizmus nemcsak a szereplők és helyzetek tipizálását követeli meg, hanem a cselekményét is.” – 1951.)

A *szerencsés befejezés* a tipikussal összefüggő elvárás, a mesei igazságszolgáltatás elve alapján az építendő rendszer igazságosságába vetett hit elérését célozza. („Minden egészséges élet és minden dráma logikája szerint el kell pusztulnia annak, aki tudatosan a jobb életre való törekvés útjában áll.” – 1947.)

A közéletiség szintén a tartalommal szembeni elvárás, a propagálandó magatartás értéket fejezi ki. („Petőfi (...) magánügyeiben a közügyekkel azonosult” – 1946.) A magánélet vonatkozásainak ábrázolása individualizmusként, intimizmusként megbélyegeztetik. („Az individualizmus zsákutca a szocialista realista törekvés útján.” – 1949. „Csak kevésben tűnik el az egyéni, a személyi, s tükröződik a falu”. – 1949. „A lírai naturalizmussal és individualizmussal édes-keveset mond.” – 1949.)

Ezeknek a kulcsfogalmaknak a használata Gaál Gábor szövegeiben 1947-et követően válik általánossá, de a dolgozatban szereplő példaanyag alapján kialakulásuk folyamata nyomon követhető már a harmincas évektől. Az önálló értelmezést feltételező önálló terminológia helyett ezek a fogalmak egytől-egyig beilleszkednek a Szovjetunióban a harmincas években kiépülő személyi kultusszal párhuzamosan, és annak hozadékaként kialakult proletkult és sematizmus fegyvertárába. Gaál Gábor a korszak vezető kanonizátoraként jelentősen hozzájárult a szűkítő szemlélet és az ezt tárgyiasító fogalomrendszer elterjesztéséhez. A hagyományos polgári értékek (individualizmus, szabadság, nemzeti jelleg, toleranciára alapozott humánus) időleges kiküszöbölésében, az irodalom autonómiájának, az eredetiség vagy az esztétikai értékesség kritériumának zárójelbe tételében, az esztétikai értékek közül pedig a rendszer stabilitását sugalló *szép* és *fenséges* egyeduralmának létrehozásában, az értékrendben beálló zavart kifejező *ironikus* és *groteszk* vagy az értékvesztést jelentő *tragikus* és *komikus* minőségének háttérbe szorításában az általa képviselt normarendszernek szintén szerepe volt. Az idősebb generáció félreállításában vagy zsákutcába terelésében, a fiatalok tévútra irányításában is szerepe volt a kanonizátornak, tevékenységének minta jellege folytán is.⁴⁰⁵

A negyvenes évek fordulóján bekövetkező erőszakos értékváltás, éppen azért, mert kívülről, felülről irányították, értékzavarhoz vezetett a társadalom életében és az irodalomban egyaránt. Ezt az értékzavart csak fokozta az őket felörlő malmot előbb felépítő, majd saját vérükkel üzemeltető baloldali értelmiségiek magatartása. A Gaál Gábor által vállalt és kiépített társadalmi szerep a rendszer logikájából fakadt, azt annak mechanizmusai termelték ki. A szerep vállalása, és betöltésének hogyanja azonban az egyén személyes felelőssége.

⁴⁰⁵ „Hol volt Szász János hibája? Ott, hogy elvtelenül volt húszéves. (...) Végérvényesen le kell számolnia mindenfajta játékkal. (...) Ugyanakkor és különösen azt hangsúlyozzuk – nagyon tudatosan irtsa ki magából a »gyerek« hagyományokat. Azok a hagyományok mind a polgári hazug gyermek és ifjú képének maradványai. (...) Ne játsszon a tiszta rímekkel.” – Bajor Andor: *Szász János és a fiatalság*. In: Irodalmi Almanach. 1950/1.

Könyvészet

I.

- A romániai magyar nemzetiség. Szerk. Koppándi Sándor. Kriterion. Bukarest. 1981.
- A magyar irodalom története 1945–1975. Irodalmi élet és irodalmi kritika. Szerk. Béládi Miklós. Akadémiai. Bp. 1984.
- Anavi Ádám: Kirakat és koporsószeg. In: Korunk. 1971/3.
- Bajor Andor: Vázlat a hazai magyar irodalom oktatásához. In: Helikon. 1991/52.
- Balogh Edgár: Ketten: Gaál és Fábry. In: Mesterek és kortársak. Kriterion. Bukarest. 1974.
- Balogh Edgár: Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról. Kriterion. Bukarest. 1974.
- Balogh Edgár: Férfimunka. Emlékirat 1945–1955. Magvető. Bp. 1986.
- Balogh Edgár: Múltunk vizsgálatában tárgyilagosságra van szükség. In: RMSZ. 1992. okt. 2.
- Balogh Edgár: Szolgálatban. Bukarest. Kriterion. 1978.
- Balogh F. András: Kritika a Korunk 1957–67-es évfolyamaiban. NYIRK. 1990/2.
- Bányai László: Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság útjáról. Állami Könyvkiadó. Bukarest. 1949.
- Becsky Andor: Gaál Gábor és a Korunk. In: Kritika. 1964/8.
- Benedek István: Benedek Marcell. Magvető. Budapest. 1977
- Benkő Samu: Erdélyi Tudományos Intézet. EME. Kolozsvár. 1992.
- Benkő Samu: Nagy Géza: A literátor és művelődésünk mindenese. EME Kolozsvár. 1992.
- B. Kovács András: Szabályos kivétel. A romániai magyar oktatásügy regénye. 1918, 1944–1948. 1996. Kriterion. Bukarest. 1997.
- Bodor Pál: A hisztéria szükségállapota. Kellemetlen kézikönyv Romániáról. Szabad Tér. Bp. 1990.
- Bodor Pál: G. G., az Utunk-szerkesztő. In: Utunk. 1972/35.
- Boia, Lucian: Történelem és mítosz a román köztudatban. Kriterion. Bukarest. 1999.
- Bosnyák István: Szóakció. Fórum. Noviszád. 1980.
- Czigány Lóránd: A magyar irodalom államosítása. In: Nézz vissza haraggal! Gondolat. Bp. 1991.
- Csehi Gyula: A marxista kritikus. In: Utunk. 1964. júl. 24.
- E. Fehér Pál: Arany János és G. G. In: Élet és irodalom. 1964. aug. 15.
- E. Fehér Pál: G. G. példája. In: Kortárs. 1964/2.

- Demeter János: Századunk sodrában. Kriterion. Bukarest. 1975.
- Domokos Gergely: „Tisztító önvizsgálat ideje jött el” Az MNSZ és a romániai magyar kisebbség 1944–53 között. RMSZ 1992. szept. 16.
- Domokos Pál Péter: Rendületlenül. Eötvös Kiadó. Bp. 1989.
- Enyedi Sándor: Egy nemzetiségi szerv sorsa a múlt időben. In: Európai Idő. 1990/34–41.
- Erdély. Szociáldemokrata hetilap. 1944–1948-as évfolyamok.
- Fábry Zoltán: Gaál Gábor. In: Kortárs. 1964/2.
- Fábry Zoltán: Összegyűjtött írásai. Madách. Bratislava. 1990.
- Fábry Zoltán: Stósz délelőttök. Madách. Bratislava. 1968.
- Fábry Zoltán: Üresjárat. 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből. Regio-Madách-Kalligram. 1991.
- Fejtő Ferenc: Histoire des democraties populaires Edition du Seuil. Paris. 1952.
- Fónod Zoltán: Tegnapi önismeret. Madách. Bratislava. 1985.
- Földes László: G. G. emlékezete. In: Igaz Szó. 1954/9.
- Gaál Gábor: Valóság és irodalom. Állami Könyvkiadó. Bukarest. 1950.
- Gaál Gábor: Válogatott írások. I. 1921–1940. Szerk. Sugár Erzsébet. Kriterion. Bukarest. 1964. II. 1921–1940. Szerk. Sugár Erzsébet. 1965. III. 1946–1952. Szerk. Kovács Erzsébet–Tóth Sándor. Kriterion. Bukarest. 1971.
- Gaál Gábor: Legyünk kortársak. Vál. Széll Zsuzsa és Tordai Zádor. Bp. 1973.
- Gaál Gábor: Erről van szó. Vál. Tóth Sándor. Dacia. Kolozsvár. 1974.
- Gaál Gábor: Vidéki történet. Vál. Tóth Sándor. Kriterion. Bukarest. 1977.
- Gálfalvi Zsolt: G. G.: igény és mérték. In: A Hét. 1974/33.
- Gáll Ernő: Ilyennek ismertem. In: Utunk. 1974/33.
- Gáll Ernő: Az ezredforduló kihívása. Kriterion. Bukarest. 1986.
- Gáll Ernő: Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében. Komp-Press. Kolozsvár. 1995.
- Gáll Ernő: Előzmények, rajtolás és tűzkeresztség – a Korunk második folyamáról. In: Korunk. 1991/3.
- Georgescu, Vlad: Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre. Humanitas. Buc. 1992.
- Gosztonyi Péter: Politikusok, katonák, események. Adalékok Magyarország és a kelet-európai népek legújabbkori történetéhez. Bp. 1989.
- Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom. Bp. 1985.
- Gránicz István: Profizmus? Távol áll Moszkvától. In: Helikon. 1992/2.
- Hajdu Győző: Gaál Gáborral az Utunk „vonatán” Igaz Szó. 1964/2.
- Hajós József: Tanárunk is volt. Korunk. 1964/2.
- Hankiss Elemér: Diagnózisok. Magvető. Bp. 1983.
- Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp. 1989.

- Heller Ágnes: Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi” Holmi. Bp. 1990/12.
- Heller Ágnes–Fehér Ferenc: Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen. Kossuth. Bp. 1990.
- Hetven év. A romániai magyarság története. 1919–1989. Magyarságkutató Intézet. Bp. 1990.
- Horváth Márton: Magyar irodalom – szovjet irodalom. Bp. 1950.
- Horváth Márton: Lobogónk, Petőfi (Irodalmi cikkek és tanulmányok). Szikra. Bp. 1950.
- Istoria Romaniei in date. Red. C. Giurescu. Bucuresti. 1971.
- Jancsó Elemér: G. G. öröksége. In: Utunk. 1954/25.
- Jancsó Elemér: Három évtizeden át. Igaz Szó. 1964/2.
- Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Medvetánc. Bp. 1988.
- Jöjjön el a te országod... (Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumai-ból). Szerk. Margócsy István. Magvető. Bp. 1988.
- Kallós Miklós: A Korunk és szerkesztője. In: Korunk. 1964/7.
- Kántor Lajos–Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom. 1944–1970.
- Katona Szabó István: Nagy remények kora. Erdélyi demokrácia. 1944–1948. Magvető. Bp. 1990.
- Kohn Hillel: G. G. és a Korunk. In: Korunk. 1957/1.
- Kohn Hillel: G. G., a szerkesztő-politikus. In: Korunk. 1967/7
- Kovács András: A hűség csapdái. Pallas-Akadémia. Csíkszereda. 1999.
- Kozma Dezső: Gaál Gábor. In: Igaz Szó. 1969/1.
- Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története. 1945–1991. Argumentum. Bp. 1994.
- Kurkó Gyárfás emlékére. Kossuth. Bp. 1987.
- Lukács György: A giccsről és a proletkultúráról. Szikra. Bp. 1947.
- Lukács György: Az irodalomtörténet revíziója és az irodalomtanítás. Szikra. Bp. 1948.
- Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra. Bp. 1947.
- Lukács György: Marx és Engels irodalomelmélete. Szikra. Bp. 1949.
- Lukács György: Új magyar kultúráért. Szikra. Bp. 1948.
- Lukács György: Lenin. Szikra. Bp. 1948.
- Lukács György: A kapitalista kultúra csődje. Szikra. Bp. 1949.
- Lukács György–Horváth Márton: József Attila. Bp. 1946.
- Marosi Péter: Áramló tendenciák. Az Utunk történetéből. In: Utunk Évkönyv 1971.
- Méliusz József: G. G. látszólag lehetetlen megidézése. In: Igaz Szó. 1971/5.
- Méliusz József: Kávéház nélkül. Kriterion. Bukarest. 1977.
- Molnár Gusztáv: G. G.-ről személytelenül – avagy a magasabb rendű erkölcs kritikája. In: A Hét. 1981/52.

- Molnár Miklós: Egy vereség diadala. Magyar Füzetek. Párizs. 1988.
- Nagy István: Ismerkedés Gaál Gáborral. In: Korunk. 1964/7.
- Nitescu, Marin: Sub zodia proletcultismului. Humanitas. Buc. 1995.
- Novicov, Mihai: Pentru literatura vietii noi. Buc. 1953.
- Novicov, Mihai: Principiul leninist al spiritului de partid si unele probleme ale creatiei literare. Buc. 1956.
- Novicov, Mihai: Realism, realism critic, realism socialist. Buc. 1961.
- Ötven éves a Korunk. Szerk. Kabdebó Lóránd. Irodalmi Múzeum. Bp. 1977.
- Páll Árpád: G. G. sorsának tragikuma. In: Loreley sziklája. Dacia. Kolozsvár. 1981.
- Pomogáts Béla: Írástudók hűsége. In: Kelet-Nyugat. 1990. febr. 1.
- Pomogáts Béla: A publicista Gaál Gábor. Véleménynyilvánítás egy perben. Kritika. 1991/12.
- P. Szőke János: Márton Áron. Nyíregyháza. 1990.
- Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek. 1945–1949. Szikra. Bp. 1949.
- Révai József: Irodalmi tanulmányok. Szikra. Bp. 1950.
- Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra. Bp. 1950.
- Robotos Imre: Pengeváltás. Literátor. Nagyvárad. 1997.
- Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet. Szerk. Hunya–Réti–R. Süle. Atlantisz. Bp. 1990.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. II. kötet. Kriterion. Bukarest. 1991.
- Romania libera. Suplimentul de duminica. Anii 1949–50.
- Sütő András: Mester és műhely. In: Utunk. 1966. jún. 24.
- Szász János: A hittől az eszméletig. Kriterion. Bukarest. 1981.
- Szász János: Az emlékezés jogán. A Hét. 1993/47.
- Szász János: Az ötvenes évek irodalma. In: Korunk. 1997/8.
- Szász János: Sorskép a múltó időben. Utunk. 1981/11.
- Szentimrei Jenő: G. G., a szerkesztő. In: Korunk. 1957/1.
- Székely János: Irgalmas hazugság. Kriterion. 1966.
- Székely János: Találkozások Gaál Gáborral. In: A Hét. 1981. márc. 6.
- Tordai Zádor: Emlékezés és apológia. In: Legyünk realisták. Esszék, tanulmányok. Magvető. Bp. 1977.
- Tóth Kálmán–Gábor Dénes: Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949. EME. Kolozsvár. 1992.
- Tóth László: Vita és vallomás. Beszélgetések szlovákiai magyar írókkal. Madách. Bratislava. 1981.
- Tóth Sándor: Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986. Balassi. Bp. 1997.

- Tóth Sándor: Egy félreértés természete. In: Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. 1999/1–2.
- Tóth Sándor: G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről. Kriterion. Bukarest. 1971.
- Tóth Sándor: Jelentés Erdélyből. Magyar Füzetek. Párizs. 1989.
- Tóth Sándor: Rólunk van szó. Tanulmányok. Kriterion. Bukarest. 1980.
- Utunk. 1946 – 1954-es évfolyamok.
- Veres András: A központosított értékrend érvényesítésének kísérlete és kudarca a negyvenes-ötvenes években. In: Hungarológia. Bp. 1994/5.
- Veres András (szerk.): A marxista irodalomelmélet története. Akadémiai Kiadó. Bp. 1981.
- Világosság. 1944–1952-es évfolyamok.
- Vincze Gábor: A romániai magyarság történeti kronológiája. 1944–1953. Bp.–Szeged. 1994.
- Vincze Gábor: Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből. Státus Csíkszereda. 1999.
- Zsdánov, Á. Á.: A szovjet irodalom sikerei. Szikra. Bp. 1949.
- Zsdánov, Á. Á.: A művészet és filozófia kérdéseiről. Szikra. Bp. 1949.

II.

- Agárdi Péter: A Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt irodalompolitikája 1945–1948. In: Tiszatáj. 1987/9.
- Agárdi Péter: A magyar irodalomtörténetírás története. 1945–1975. In: Korok, arcok, irányok. Szépirodalmi. Bp. 1985.
- A marxista irodalomelmélet története. Tanulmányok. Szerk. Nyíró Lajos–Veres András. Akadémiai. Bp. 1981.
- A szocialista realizmus. Szerk. Köpeczi Béla. Gondolat. Bp. 1970.
- Az irodalomtörténet elmélete. Szerk. Szili József. Akadémiai. Bp. 1989.
- Bahtyin, Mihail: A beszéd műfajai. In: A beszéd és a valóság. Gondolat. Bp. 1986.
- Balázs Zoltán: Modern hatalomelméletek. Korona. Bp. 1998.
- Benedek Marcell: Irodalom – esztétika. Windsor Kiadó. Bp. 1995.
- Bereczky Gábor: Kánon és trópus. In: Helikon. 1998/3.
- Bloom, Harold: Canonul occidental. Cărțile și școala epocilor. Univers. Buc. 1998.
- Bojtár Endre: Az irodalmi mű és értékelése. In: A strukturalizmus után. Szerk. Szili József. Akadémiai. Bp. 1992.
- Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban. Osiris. Bp. 1997.

- Bónus Tibor: A kritikátörténet lehetőségei. Elméleti vázlat. In: Irodalomtörténet. 1998/1–2.
- Bourdieu, Pierre–Kees van Rees–Schmidt, Siegfried–Verdasasdonk, Hugo: Az irodalmi mező szerkezete és a kulturális választások homogeneitása. In: Helikon. Irodalomtudományi szemle. 1995/4.
- Buda Béla: A szerep fogalma a szociálpszichológiában. In: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. Szerk. Lengyel Zsuzsanna. Osiris. Bp. 1997.
- Cseke Péter: A régi Korunk népiségsszemlélete. In: Korunk. 1991/3.
- Cs. Gyimesi Éva: Elméleti alapok a romániai magyar irodalomtudományban. In: NYIRK 1982/1–2.
- Cs. Gyimesi Éva: Gaál Gábor és az erdélyi irodalom kánonja(i). In: Colloquium transsilvanicum. Mentor. Marosvásárhely. 1998.
- Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. Kriterion. Buk. 1992.
- Davies Alistair: A huszadik századi brit kánon meg- és újraalkotása. In: Éhe a szónak? Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégen. Eötvös József Kiadó. Bp. 1997.
- Dávidházi Péter: Kritika és kritikátörténet. In: Irodalomtörténet. 1985/4.
- Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje” A Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat. Bp. 1989.
- Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége. Argumentum. Bp. 1992.
- Dávidházi Péter–Karafiáth Judit. (szerk.): La littérature et ses cultes. Approche anthropologique. Bp. Argumentum. 1994.
- Even Zohar, Itamar: A többrendszerezés elmélete. In: Helikon. Irodalomtudományi szemle. 1995/4.
- Even Zohar, Itamar: Az „irodalmi rendszer”. Helikon. Irodalomtudományi szemle. Bp. 1995/4.
- Farkas Zsolt: Kánonviták az amerikai irodalomban. In: Magyar Lettre Internationale. 1997/2.
- Freese, Peter: Az irodalom szerepe az angol mint idegen nyelv tanításában. Egyetemesség vagy nemzetközpontúság. In: Éhe a szónak? Eötvös Kiadó. Bp. 1997.
- Fried István: Van másik (Másik?) Irodalomtudományos kérdőjelek. In: Literatura. 1995/4.
- Foucault, J. M.: A diskurzus rendje. In: Holmi. 1991/7.
- Foucault, J. M.: A suprevhegea si a pedepsi. Nasterea închisorii. Humanitas. Buc. 1997.
- Foucault, J. M.: A szubjektum és a hatalom. In: Testes könyv (szerk. Kis Attila–Atilla–Kovács Sándor s.k.–Odorics Ferenc). Szeged. 1997.

- Foucault, J. M.: Bio-politika és bio-hatalom. In: Pompeji. Szeged. 1992/1.
- Garai László: „Elvegyültem és kiváltam” Társadalomlélektani esszé az identitásról. T Twins Kiadó. Bp. 1993.
- Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Gondolat. Bp. 1977.
- Hansági Ágnes: „Jelen/lét/mód?” (A klasszikus mű a hagyomány történetében) In: Literatúra. 1995/3.
- Haraszi Miklós: A cenzúra esztétikája. Magvető. Bp. 1991.
- Heller Ágnes: Az igazságosságon túl. Gondolat. Bp. 1990.
- Heller Ágnes–Fehér Ferenc: A modernitás ingája. T Twins. Bp. 1993.
- Kálmán C. György: Kánonok a kis népek irodalmában. In: Helikon. Irodalomtudományi szemle. 1998/3.
- Kálmán C. György: Közösségek, kánonok, rendszerek. In: Uő. Te rongyos (elm)élet! Balassi. Bp. 1998.
- Kálmán C. György: Mi baj az értelmezői közösségekkel? In: Literatúra. 1996/3.
- Kálmán C. György: Van-e „kanonikus” kritika? In: Éhe a szónak? Eötvös Bp. 1997.
- Kelman, Herbert C.: A szociális befolyásolás három folyamata. In: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. Osiris. Bp. 1997.
- Kenyeres Zoltán: Irodalom, történet, írás. Anonymus. Bp. 1995.
- Klemperer Victor: A harmadik birodalom nyelve. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása. Bp. 1984.
- Komlós Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig. Szépirodalmi. Bp. 1980.
- Kovács Sándor s.k.: Irodalom / rendszer / ideológia. In: DEkonFERENCIA. Szeged. é. n.
- Korompay H. János: A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Akadémiai. Bp. 1998.
- Kulcsár Szabó Ernő: Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Balassi. Bp. 1994.
- Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás – szöveg – hatás. Argumentum. Bp. 1997.
- Kulcsár Szabó Zoltán: A „korszak” retorikája. A korszak és századforduló mint értelmezési stratégia. In: Literatúra 1996/2.
- Kulcsár Szabó Zoltán: Irodalom/történet(i)/kánonok. In: Szövegek között (szerk. Bocsor–Fried–Hódosy–Mülner). Szeged. 1996.
- Marino, Adrian: Bevezetés az irodalomkritikába. Kriterion. Buk. 1979.
- Metodologia istoricii și criticii literare. Studii. Buc. 1968.
- Molnár Gábor Tamás: Hatástörténeti javaslat. Bornemisza Péter Electrájának ezredvégi újraértelmezésére. In: Literatúra. 1995/3.
- N. Goller Ágota: Az a bizonyos zsdanovi útmutatás. In: Helikon. Irodalomtudományi szemle. 1993/2-3.

- Németh G. Béla: Babits, a másik, a másképpen megújító. In: Uő. Kérdések és kétségek. Balassi. Bp. 1995.
- Németh G. Béla: Petőfi – Ady – József Attila? In: „A Dunánál”. Tanulmányok József Attiláról. Szerk. Tasi József. Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 1995.
- Odorics Ferenc: Kanonikus mozgások az ezredvég magyar irodalmában. In: Helikon. Irodalomtudományi szemle. 1998/3.
- Pála Károly: Tankönyvháború. Argumentum. Bp. 1991.
- Ráz, Joseph: Szabadság és autonómia. In: Modern politikai filozófia. Szerk. Huoranszky Ferenc. Osiris. Bp. 1998.
- Standeisky Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után. 1945–1948. In: Irodalomtörténet. 1985/4.
- Szegedy-Maszák Mihály: A bizony(talan)ság ábrándja: Kánonképződés a posztmodern korban. In: Uő. „Minta szőnyegen” Balassi. Bp. 1995.
- Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata. In: Literatura. 1993/3.
- Szegedy-Maszák Mihály: Irodalmi kánonok. Csokonai. Debrecen. 1998.
- Szerdahelyi István (szerk.): Realizmus, pártosság, népiesség a mai magyar irodalomban. Kossuth. Bp. 1979.
- Szili József: A nemzeti irodalomtörténetírás elméletei. In: Literatura. 1990/2.
- Tverdota György: A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése. Pannonica. Bp. 1998.
- Váriné Szilágyi Ibolya: Az ember, a világ és az értékek világa. Gondolat. Bp. 1987.
- Veres András: A szociológiai nézőpont az irodalomértelmezésben. In: Az irodalomtörténet elmélete. Szerk. Szili József. Akadémiai. Bp. 1989.
- Veres András: Lukács György irodalomszociológiája. In: Kritika. 1995/10.
- Veres András: Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Bp. 1979.
- Veres András: Az esztétikai minőségek értékelméleti megközelítése. In: Literatura. 1980/2.
- Veres András: Szociológia és irodalomtudomány. In: Kult. Közl. 1978/1–2.
- Watzlawick, Paul–Weakland, John H.–Fisch, Richard: Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Bp. Gondolat. 1990.
- Wellek, Rene: Conceptele criticii. Univers. Buc. 1970.
- Wellek–Warren: Az irodalom elmélete. Gondolat. Bp. 1972.
- Wolff, Robert Paul: Autonómia és autoritás konfliktusa. In: Modern politikai filozófia. Szerk. Huoranszky Ferenc. Osiris. Bp. 1998.
- Zsélyi Ferenc: Az irodalom (mint) a kánon kritikája. Pompeji. 1992/4.

Summary

This dissertation examines the last period of activity of Gábor Gaál, a left-wing editor and literary critic, focusing the attention on what he wrote in his last eight years. While the period between the two world wars – the critic's debut and that dedicated to editing of the monthly *Korunk*, which is considered to be his most important achievement – is a well known and elaborated subject, his articles and studies written between 1946 and 1954 haven't been treated yet by researchers, in spite of the fact that historically speaking in those years his former dreams came true and he could freely dedicate himself to his chosen mission. Simultaneously literary life was undergoing major changes, which were relevant for the evolution of literary canons too. Gábor Gaál was considered to be the main canonizer ("law maker") in the Hungarian literature of Romania. His influence on the interpretation of Transylvania's Hungarian literature can be traced up to our days. The majority of school teachers of Hungarian at work today had studied in that epoch in which Gábor Gaál's work played the part of the "great classic", that is, these teachers had to submit to a way of looking at things which could be derived from the canon elaborated by Gábor Gaál in the postwar period.

It is carried on in school practice for instance the concentration on the social and political message of literature, the separation of form and substance in the examination of the work of art and the priority is given to the latter, the accent on literature as an educative factor or a mirror of reality – versus the aesthetic dimension: the investigation of ideological values in the work of art instead of the examination of the immanent values. School textbooks ignoring the specificity of *belles-lettres* still suggest that literature is part and parcel of the so called social superstructure, dividing literary history into periods marked by great social changes.

This literary canon dominates even the image of literature of those pupils who graduated the VIIIth form of general school in the year 2000. The excerpts from the works of István Nagy, Lajos Nagy, Attila József, Péter Veress still exemplify a revolutionary, class conscious world concept derived from the experience of poverty. This oppressive spiritual heritage of left-wing literary criticism hinders the renewal of literary instruction in schools being a crushing burden for didactics.

A.

While reading a work, one doesn't face the real, living author, the reader is confronted with a "person" who is coming into being in the course of reading. Literary criticism creates a "person" too, of that who tells the story. Gábor Gaál's former critics – as this dissertation presumes – hadn't discriminated this "role" from the fate of the man called Gábor Gaál, that is why they tried to interpret his works by help of social changes, being subjects to the cult of Gábor Gaál. This kind of *cultural approach* is the most spontaneous, the least conscious, being the closest link to emotional reaction, to meditation upon the author's fate.

The cultural approach identifies the biological self of the author with that born in his work. The vicissitudes of the former's life are thus projected on the work of art. Gábor Gaál was a victim of and was reduced to silence by the same communist state, for the establishment of which he had fought in the years of underground activity. His tragedy in his collaborators' and pupils' view could predict a possible misfortune of their own fate – that is why they endeavoured to do justice to him *post mortem* by help of a basically cultural approach to his work. This psychological motive can be detected in all what was published about Gábor Gaál on the 10th anniversary of his death. This glorification is not only a by product of the cultural approach, but it also points out his position in the literary canon as a "classical author". Zoltán Fábry wrote: "Following his death everybody spoke about him. There was no day, there was no review or newspaper, weekly or monthly, in which one could not find reference to Gábor Gaál's work, to his heritage. He was present, an encouraging and protecting flag: an example, a concept and a summing up". (Kortárs. 1964/2.)

The symbolic character of his fate was considered to be fit to being immortalized in a play by his former pupil, Székely János too. But in his essay "Találkozások Gaál Gáborral" he made a clearcut distinction: stating that "Gábor Gaál was one of the most important human being I have ever met", he left the judgement as to the value of his work to posterity. (In: A mítosz értelme. Kriterion. Bukarest. 1989). As a result of the cult of Gábor Gaál's death, the very same mechanism which glorified him, led automatically to the searching of scapegoats. The readers and the public identified the scapegoats in the person of Gyula Csehi, Pál Sőni and Imre Robotos, all three critics of his last volume *Valóság és irodalom*, published in 1950.

We can read in the handbook *A romániai magyar irodalom. 1944–1970* (Kriterion. Bukarest. 1973): "The dogmatic intolerance showed no consideration for Gábor Gaál, his literary activity is 'unmasked' being brought false

charges against him, and this campaign of slander brought about his illness and early death.” Sándor Tóth dedicated a monograph to the fate of Gábor Gaál: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában. 1996–1986* (Balassi. Budapest. 1997). He wrote, that “he was chased to death”. The diabolical figure of Iosif Bogdan alias József Salamon, responsible for Hungarian culture in the Central Committee of the Romanian Communist Party, mentioned by Edgár Balogh as a kind of Jago, turns up in this work too. Tóth underlined the issue raised up by Ernő Gáll, that the campaign of slander against Gábor Gaál as a matter of fact was aimed at discrediting the Korunk tradition, having as a possible reason the fact, that Gábor Gaál was on intimate terms with those leaders of the Magyar Népi Szövetség (Hungarian Popular Alliance), who had been brought to trial some time before.

The cultural approach was further enhanced by the fact, that the political power – complying with Gaál’s followers – finally rehabilitated the formerly persecuted author, subjecting his work to and monopolizing it for its own use. Subsequently, as a reaction to this maneuver, the partisans of Gaál redefined their Gaál-image, making abstraction of all unpleasant details. In the same time they endeavoured to point out in his texts what could be considered antidogmatic and plurality of values. The portrait thus drawn is less schematic, than the official one, but – in a paradoxical way – it contributed to legitimizing the officially accepted and canonized portrait. The references born due to this cultural practice misled those who hadn’t known personally the author. They were determined to believe that Gaál was worth worshipping for his promoting “romániaiság *versus* transzszilvanizmus”, party spirit and class consciousness *versus* a pluralistic view on society and literature, for his subjecting literature to ideological propaganda.

B.

This dissertation presumes that a scientific, non partisan approach to its subject should resort to a separate treatment of Gaál’s role and his personality on the one hand, and his canonizing part in literature on the other, that is his texts should be studied by help of the “*posicion de discourse*” (beszédpozíciók) concept.

Gaál played the role of the leading Canonizer of the Hungarian literature of Romania as he had accumulated an amazing number of key positions: editor-in-chief of the only literary periodical, university professor, president of the Hungarian Writers’ Association of Romania, head of the text-book committee, manager of the Józsa Béla Artheneum Publishing House, head of

the Erdélyi Tudományos Intézet, member of the Romanian Academy of Sciences etc. According to the model of the literary system worked out by Itamar Even Zohar, the canonizer's role appears as a quite complex one. There is reciprocal dependence between the elements of the system: the consumer "consumes" the "product" of the producer (the reader decodes the message of the writer incorporated in the text), in order to have the "product" ready, there is necessary to have a common play-set, the usefulness of which is determined by the institution, and there is also necessary a "market" to ensure the circulation of the product. The institutions mediate between producers and consumers. Due to his central institutional role, the canonizer can influence all the element of the system. In this case the canonizer's role is associated with that of the producer as the canonizer is a producer of texts too, who promotes his values and norms about certain texts by help of his own texts. As a critic he gives interpretation of a text in order to determine norms that can contribute to the production of new texts. As a professional interpreter the canonizer is an institutional consumer. Being a mediator on the "market", he is a selecting factor too. In this way canonizers decide on what our everyday world may receive and preserve from the above mentioned texts, their decision being defused mainly by schools. The canonizer's activity has got an authoritarian character, influencing the individuals' attitude, the mental disposition of the society, literature entering into close relation with the other systems of human existence (politics, ideology, morality). This aspect is studied in the subchapter dedicated to the Bolshevik model.

Scrutinizing the relationship of a personality and his role, this paper presumes that *identity* as such is a cognitive structure built up according to a special hierarchy. In the post war period the structure of Gábor Gaál's identity was dominated by the circumstances of his position and group detachment. As a canonizer he let himself be guided by the demands of the communist party, being a true member of the communist nomenclature. (He had been elected member of the party's agit-prop collective.) This could be felt in his attitude, vocabulary, tone in all his public appearances and resulted in an alienation of all the other roles assumed by him. (This could be a possible explanation of why his official image differed so much from that drawn by his intimate pupils.)

Trying to prove his identity he overemphasized his belonging to a group, that meant of course the acceptance of the values that group had. In such cases the demand of those who exercise an influence on somebody, may become part and parcel of that individual's personality, who is willing to submit himself to that influence. The procedures of collective influence play a key

role in forming one's identity. Herbert C. Kelman classified them as follows: *submission, identification and interiorization*. All three played a role in Gábor Gaál's relation to the communist party. The political terror, the atmosphere of fear led to submission. The ritual of self criticism was part of the submission ceremony. The individual could always be accused of going astray by the party (incarnation of collective wisdom). (After the publication of the volume *Valóság és irodalom*, Gaál had to criticise himself three times on the pages of *Utunk*, periodical the editor-in-chief of which he was. He was forced to do so – but his gesture could mean a model of behaviour for those who had no idea about the real causes. Gaál might have thought: terror was indispensable for revolutionary change, and one shouldn't oppose it. What was important was survival. Identification is a stronger motive than submission. In this case the individual's main concern is not only making himself beloved by the other, giving what is expected of him, but he should fulfill the expectations of the influence group too. Identification with the communist party as a burden meant a strictly adjusted behaviour, in the same time it fortified the individual by help of the feeling that he was member of the *avantgarde* of proletarian revolution and representative of historical necessity itself. In Gaál's canonizing texts the identification with the "*Weltgeist*" manifested itself by the use of the first person plural: the idea promoted was more than his personal view, it was collective wisdom itself. Due to his desire to get identified with the party, he carried out every order he was given (e.g. as the last head of the Erdélyi Tudományos Intézet he contributed to the liquidation of an independent Hungarian scientific institution.)

But he went still further: this behaviour determined his basic system of values. The fact that Gábor Gaál, taking upon himself an unimaginable amount of duties and tasks, showed that renouncing to any party duty was unthinkable for him.

In order to explain why this type of intellectual could be considered both a victim and an accomplice of political power, this dissertation resorts to the sociopsychological theory of László Garai on the Bolshevik model (László Garai: *Elvegyültem és kiváltam*). Those who fulfilling the Bolshevik demands got to believe in this paradoxical social model could preserve the integrity of their soul only by help of self manipulation. That's why Gábor Gaál and his left-wing contemporaries inclined to take no notice of the distortions brought about by the totalitarian dictatorship. Self manipulation had a collective dimension too. Its mechanism at work in the literary system is revealed in the chapter entitled *A kanonizátor és az önmanipuláció szerepe a hatalmi kánon kialakításában*, based on one of Gaál's studies written in 1939. The study

entitled Szovjetvalóság, szovjetirodalom deals with "socialist realism" as a method of creation, starting from a peculiar case in which a stakhanovite labourer recognized himself in the hero of a soviet literary work. Gaál's train of thought showed the way literary criticism turned literature into a means of political manipulation by disseminating a system of values and a human model submitted to the demand of political power. Gaál's conclusion is: "One cannot understand reality without the socialist philosophy adopted by the party, neither can Sibiriakov meet Iegorov without it." (Valóság és irodalom. 255. p.) This means that tendentious literature, although being fond of facts, might be recognized as literature only by those who were victims of the same political manipulation as the authors were. Yet the false literature of this epoch had many readers due to the large number of copies and the formerly illiterate masses who had learned to read.

C.

It is characteristic of the postwar period that literary canon instead of being produced by the already existing literature, was created by literary politics inspired by the will of political power. Another feature of the period is, that the number of literary critics got reduced very much, in certain cases there remained only one active canonizer at work. Party propaganda was proclaiming in the same time that popular masses could at last intervene in literary affairs for the first time in history.

In the institutions of canon forming those people got the upper hand who were in service of the totalitarian power, censorship was set up again with reference to the danger of fascist propaganda, and totalitarian control was established after the nationalization of schools and publishing houses in 1948. Once the peace treaty of Paris had been signed and the political power had been monopolized, the party began a purge adopting the slogan: "put an end to that Hungarian unity which is lacking in principles" (*az elvtelen magyar egység*). Due to the nature of the social system the reducing to silence of real or supposed enemies was followed by the intimidation of the partisans.

Béla Pomogáts is of the opinion, that: "The fate and work of the editor of Korunk teaches us, that a rationalistic political and social utopia may lay traps for those who inclined to disregard such cultural values as tradition and humanism based on continuity and ideological tolerance" (In: Kritika. 1991/12.)

Gábor Gaál in his last period of creation couldn't make himself independent from these political and ideological demands. His texts prove that as a canonizer he contributed to limiting any autonomy of the others. The ca-

nonizer's role is such a position of power the authority of which is not based on its own canon, but on the monopoly of a position of speech (*posicion de discourse*). If his texts prove to be effectual, that is due to this monopoly, which helps to propagate the same message through many channels. The reader of these texts cannot help thinking that he reads the reformulation of the very same standpoint again and again.

The monopoly of speech positions made the speakers rarer in the same time. The pathetic style had to persuade the reader. The expressionistic way of speaking suggested the belief that words could form reality. The great number of rhetorical questions underlined the monologist character of the discourse. The frequent use of *we* (the first person plural) transferred propheticism to the speaker. This way of looking was not interested in what literature was. The statement that literature was equal with all the works produced by writers was considered to be self evident. Publicism was also ranked among literary branches as the propagandistic value was looked for in literature too. A literary work is differentiated from the other linguistic creations by its special structure. Disregarding this aspect the system of values Gaál fought for, gave priority to substance – instead of the examination of the dialectical unity of form and substance. Judgements of value are never isolated, they are always based on a system of values even in cases in which this is not evident. In Gaál's system of norms political and ideological values were the most important ones, all others being submitted to these. As a critic and theoretician he insisted on the authors obeying preconstructed rules. His demand of commitment led to schematism in plot and portrayal. What differed from this was stigmatized as "intimism", "subjectivism" or "non typical".

The *key concepts* of this system of norms became dominant after 1947, yet in the volume *Valóság és irodalom* their formation could be traced back to the 1930-s. All these concepts sprang from the period's soviet proleto-cult and schematism. In this view literature was not autonomous, on the contrary being a sort of ideology it was destined to educate.

Reality: external, objective, recognizable, to be changed. In fact it is nothing else but class struggle – determined by the forces and relations of production.

Relation between literature and reality: a dialectical one. They influence each other. In spite of the fact that literature is the reflected image of reality, it has to change reality.

The author is class determined. His duty is to educate society, to serve community, to change reality.

The work of art: reflected image of reality and means of changing it too.

Literary criticism: a weapon and a way, a means of education.

Socialist realism: the only proper and contemporary way of reflecting reality, which combines reflecting in accordance with the real facts with idealizing pathetics. It is culmination of an evolutionary process.

Substance: it is in the centre of interest for literary criticism, it should serve the fight for progress. Secondary demands: party spirit, public spirit, administration of justice, type.

Form is of secondary importance as compared and separated from substance. It should be simple and direct.

Self commitment: a substantial demand. At the beginning it meant the adoption of a general progressive principle and universal humanism, from 1948 it turned into pure party spirit.

Type: the obligatory presence of the positive hero and his victory was a claim of schematism on purpose to spread the manicheistic view of life.

Public spirit: also a substantial and moral demand.

Canon formation meant a turn towards the past too.. Making use of the listing of what he considered classical authors, considering them model and measure, he proceeded to get texts right too. As a canonizer he dedicated a special attention to those texts which needed a reevaluation. This endeavour and these texts were legalized by his being an editor-in-chief, a university professor, head of a department, editor of school textbooks. The monopolizing of the so called progressive tradition had begun in the first year of the review *Utunk* in a campaign called "Let's reread the Hungarian literature!" (Arany, Petőfi, Ady, Vörösmarty, Móricz).

The brutal change of values led to severe crisis in both literary and social life. This crisis was further aggravated by those who had committed themselves to serving political power. In the last analysis Gaál's activity is less positive than it appears in today's textbooks and handbooks or in Sándor Tóth's monography on him.

Zusammenfassung

Diese Arbeit erforscht die letzte Schaffensperiode des Redakteurs-Kritikers Gábor Gaál (1891–1954). Die Werke der letzten acht Jahren seines Lebens stehen im Mittelpunkt der Arbeit. Die Zwischenkriegperiode – die Periode der Anfänge, die Periode der Schriftleitung der Zeitschrift "Korunk", die als Hauptwerk des Autors gilt – ist ziemlich bekannt und erforscht, aber mit den Schriften vom 1946 bis zum Ende haben sich die Forscher nicht beschäftigt. Diese ist die Periode der Verwirklichung der vom Gaál bekannten Ideale, als er sich auf dem "freien Weg" mit ganzer Kraft an seine Arbeit gemacht hat. Zu gleicher Zeit sind auch auf dem Gebiet der Literatur wichtige Änderungen geschehen, die auch aus dem Standpunkt der Kanonsgestaltung diese Periode interessant macht. Gábor Gaál hat in der ungarischen Literatur aus Rumänien die Rolle des leitenden Kanonisators gespielt.

Die Wirkung seines Schaffens kann man auf die Traditionen der siebenbürgischen-ungarischen literaturwissenschaftlichen Traditionen nachweisen. Die meisten Lehrer, die heute Literatur unterrichten, haben in jener Periode studiert, als das Lebenstwerk die Rolle "des grossen Klassikers" hatte, also sie mussten eine solche Anschauung zu eigen machen – aus dieser Periode, die Gaál erforscht hat, kann man das Kanon ableiten, und in dieser Periode erreichte die Macht ihre Spitze. Das Konzentrieren an die Gesellschaftshinsicht der Literatur das Trennen der Inhalten und der Formen der Werke und die Priorität der inhaltlichen Elementen in der Interpretation (Deutung), die Aushebung der Unterrichtsrolle und der wirklichkeitsspiegelnde Rolle der Literatur gegenüber der Ästhetik, die Verfolgung der ideologischen Spuren statt der immanenten, Werten in dem Werk werden weiterleben und anhand des Unterrichts – der das organisierte Weitergeben des Wissens ist – werden sie geerbt. Die Lehrbücher, die die Fragen über die Existenz der Literatur unbeantwortet lassen, suggerieren die Überbaucharakteristik der Kunst, sowie die Gewohnheit, dass die literaturgeschichtliche Periode zu den wichtigen gesellschaftlichen Wandlungen gebunden werden.

Der Themenkreis den Gaál als Wirklichkeitsliteratur für Rechenschaft fordert und die von ihm auf den Rang der Klassiker erhobenen Schöpfer herrschen auch das Literaturbild der Generation, die die achte Klasse im Jahr 2000 beendet hat. Die Werke von Lajos Nagy, István Nagy, Attila József, Péter Veres übermitteln auch weiter ein düsteres, anhand der Armut formulierte rebellisches, klassenkämpferisches Weltbild. Die ganze Linksgerichtete Literaturwissenschaft und darin die schwere Erbschaft des Gábor Gaáls bildet ein Hindernis des Anschauungserneuerns des Literaturunterrichtes.

Wenn wir lesen, "reden" wir nie mit dem lebendigen Autor, sondern wir sprechen mit einem Subjekt, das anhand des Textlesens sich konstruiert. Auch die Kritik oder die theoretische Schrift schafft ein Subjekt, eine Rolle, die den Text "erzählt".

Die frühere Bewerter des Schaffens des Autors Gábor Gaál – nach der Hypothese dieser Arbeit – haben diese Rolle von den Fahrnisse des Schicksals der Person, die in den Alltage den Name Gábor Gaál trug, sie strebten nach der Erklärung der Texten von dem Kontextwechseln ausgehend: die kultische Betrachtungsweise hat sein Gepräge dem Anfassen gegeben.

Die kultische Annäherung ist am meisten spontan, am wenigsten bewusst, sie knüpft sich am meisten zu dengefühlvollen Stellungnahmen, zu der Meditation des Schriftstellers über sein Schicksal. In der kultischen Wirklichkeit werden sich die in dem Werk erscheinende "Ich" und die biologische "Ich" zusammenwaschen. Die Schicksalfahrnisse der letzten werden sich schätzend an das Werk projizieren. In der "Tragödie" vom Gábor Gaál, dass er eben in dem Name der kommunistischen Macht attackiert, für deren Einführen er in den Jahren der Illegalität Opfer gebracht hatte, die Gemeinschaft der gewesenen Kollegen, Schülern, Ideengefährten – die in der Kanoniesierung seines Schaffens entscheidende Rolle gespielt haben – sah er eine mögliche Entwicklung seines Schicksals, darum wollte er mit der starken Betonung des Werkwesens port mortem Gerechtigkeit widerfahren lassen. Diese psychologisch treibende Kraft der "Aufstehung" kann aus den Texten lesen, die im

Jahre 1964, zehn Jahre nach seinem Tod entstanden wurden. Die hochpreisenden Aussagen sind aber nicht nur die Folgen der kultischen Einstellung, sondern sie dienen zu der Bestimmung der kanonischen Position "der grossen Klassikers".

"Nach seinem Tod hat sich sein Name sehr widergehallt. In Siebenbürgen war kein Tag und keine Zeitung, keine Zeitschrift und kein Tagesblatt, in denen kein Wort über das Werk, über die Erbschaft vom Gábor Gaál nicht erschienen hätte. Er war lebende Gegenwart, ermunternde, wachende Fahne: Beispiel, Begriff, Ahnung und Summe (...) Man muss die Beispielsammlung, des Vorbildes dringend zusammenstellen" schreibt Zoltán Fábry (Kortárs 1964/2)

Sein gewesener Schüler, János Székely, hielt die Beispielcharakteristik des Individuellen Schicksals in einem literarischen Werk zu verewigen, in ein Drama zu passen.

In seinem Essay "Begegnungen mit Gábor Gaál" distiguiert er deutlich ausagend: "Er war einer der Wichtigsten menschlichen Wesen, den ich je gesehen habe", zur gleicher Zeit überlässt er an die Zukunft, um es zu beurtei-

len, "wie wertvoll sein Werk, wie unvergänglich seine ehe malige Tätigkeit wirkte" (Der Sinn der Mythe, Bukarest, 1985)

Im Zusammenhang mit dem Totkult produzieren die Mechanismen, die den Schöpfer zum Opfer promovieren, fast automatisch die Sündenbock suchen. Als Sündenbock verurteilte die weite Interpretgemeinschaft – Gyula Csehi, Pál Sőni und Imre Robotos – die im J. 1950 erschienenen Bald "Wirklichkeit und Literatur" kritisiert haben.

In dem Kanonschöpfenden Handbuch mit dem Titel "Die ungarische Literatur aus Rumänien zwischen 1944–1970" (Kriterion Verlag, 1973) können wir lesen: "Die dogmatische ungeduld schont auch Gábor Gaál nicht: Seine literarische Tätigkeit wird mit falschen Argumenten "enthüllt" und diese Verleudungskampagne trägt zur Verschlimmerung seiner Krankheit und zu seinem frühen Tod bei." Sándor Tóth widmet dieser Frage ein ganzes Buch. In seinem Buch mit dem Titel "Unsere ruhmvolle Misslingen aus der Zeit der Diktatur. Das Schicksal und Nachwirkung Gábor Gaáls in Rumänien" (Balassi Verlag, Budapest, 1997) schreibt er: "Die Hetzjagd wurde bis zum Tod weitergeführt". Auch in diesem Werk erscheint die vom Edgár Balogh als vom Hinten treibende Kraft genannte diabolische Figur: József Salamon alias Josif Bogdan, der Funktionär der propagandistischen Abteilung – er war verantwortlich für die ungarischen Angelegenheiten in der Rumänischen Kommunistischen Partei. Zur gleichen Zeit bestätigt Sándor Tóth die auch vom Ernő Gáll aufgeworfene Idee dass die Kampagne gegen Gábor Gaál eigentlich die Traditionen vom "Korunk" in Zweifel zu ziehen diene, und das Mögliche politische Motiv ist, dass Gaál zu den belangenen Leitern des Ungarischen Volksbundes ganz nahe stand. Der richtende Vorsatz der Leidensgefährten wurde nicht nur von dem als Martyrium interpretierten Tod sondern auch von der nachfolgenden totschweigende Taktik der Macht motiviert.

Die kultische Annäherung wurde auch dadurch verstärkt, dass die politische Macht – die Anhänger vom Gaál haben auf diese Macht konsequent einen Druck ausgeübt – am Ende gezwungen wurde, den verstummten Autor zu rehabilitieren und ihren Zwecken untergebend enteignete sie das ganze Werk. Die Gemeinschaft, die das Werk rehabilitieren wollte, formte das Gaál-Bild – als Widersetzlichkeit – so um, dass sie in den Texten die Weltpluralität betonte; sie sah von den als unangenehm geschauten Motiven ab und sie erhebe die antidogmatischen Züge. Das von dieser Gemeinschaft skizzierte Gaál-Porträt ist Weniger schematisch, als das zur Parteiideologie gerichtete offizielle Gegenstück, aber es wirkte paradoxe als Legitimierung des umgeformten Bildes, das den Teil des Machtkanons bildete. Als Folge der kultischen Wirkungen wurden solche Paratexte entstanden, aus denen Generatio-

nen den Autor nicht persönlich gekannt haben – so schien, dass sie einen solchen steifen Literaturpolitiker schwärmend ehren müssen, der statt das Transilvanismus das Rumänischswesen, statt die pluralische Gesellschaft- und Literaturanschauung "reine Klassenlinie" verlangt und der eine vielideologisierte propagandistische Literatur zur Rechenschaft fordert. Die Hypothese der Arbeit ist, dass die vom Gaál erfüllte Rolle wird streng wissenschaftlich, objektiv studieren müssen, man soll das Verhältnis zwischen der Rolle und der Persönlichkeit, den Wirkungsmechanismus der Rollenwahl, die Stelle der Kanonisatorrolle innerhalb des Literatursystems und die Textschaffung anhand der Gaáls Redensposition untersuchen.

In der Nachkriegsperiode spielte Gábor Gaál die Rolle des leitenden Kanonisators, weil er in der vorigen Periode bisher noch nicht gesehene angehäuften Schlüsselpositionen hatte: er war der Chefredakteur der einzigen literarischen Zeitschrift, er war Lehrstuhlleiter an der Universität, der Vorsitzende des Verbandes der ungarischen Schriftsteller in Rumänien (nach dem Assimilation ist er der Vorsitzende der ungarischen Abteilung des Rumänischen Schriftstellerverbandes, zweiter Vorsitzende des Landesausschusses, der Vorsteher des Lehrbuchredaktionskollegiums, für eine kurze Periode im 1946 war er der Redakteur-Direktor des "Józsa Béla Atheneum" Verlages, der Direktor der Wissenschaftlichen Institution in Siebenbürgen, der Mitglied der Rumänischen Akademie der Wissenschaften usw.

Aus dem von Itamar Even Zohar gegebenen literarischem Modell ausgehend kann man die Vielfältigkeit der Kanonisatorrolle in dem Literarischen System entdecken. Zwischen den Elementen des Systems steht gegenseitige Abhängigkeit: Der Konsument konsumiert das von dem Erzeuger hergestellte Produkt (der Leser dekodiert die schriftstellerische Botschaft, die in dem Text eingeschlossen ist), aber um das Produkt (den Text) zu erzeugen, muss eine gemeinsame Spielsammlung existieren, deren Verwendungsmöglichkeit von der Institution definiert wird und man braucht einen Markt, wo man solches Produkt umsetzen kann. Die Vermittlung, die den Kontakt zwischen dem Produkt und dem Konsument regelt, ist die Aufgabe der Institutionen. Der Kanonisator kann wegen seiner zentralen Macht die gesamtwirkenden Faktoren des Systems beeinflussen. In unserem Fall schließt sich die Vermittlerrolle der Rolle des Erzeugers an, weil auch der Kanonisator selbst Textarbeiter ist, der seine Werte, Normen durch Texten verbreitet. Er ist zugleich derjenige, der eine Kondition stellt und auch der Kondition entsprechen soll, weil als Kritiker die Texte darum interpretiert, um anhand der daraus stammenden Normen neue Texte zu entstehen. Als Berufsinterpret ist der Kanonisator professionell ausgezeichnete Konsument. Aus seiner Vermittlungsrolle stam-

mend nimmt er an dem Auswählen und an dem Einteilen teil. Die Kanonisatoren entscheiden auch darüber, was – und auf welchem Niveau – aus den Texten in die Produktlager der alltäglichen Verbindung kommt und sie verbreiten es durch die Schule als Institut. Die Tätigkeit des Kanonisators wird durch die Macht charakterisiert, er ist ein solcher Faktor des literarischen Systems, der den Bewusstseinzustand der Gesellschaft beeinflusst und der eine Beziehung mit anderen Systeme (politische, ideologische, moralische) der Existenz schafft. Die Erforschung der Obengenannten enthält das Kapitel, das das bolschevistische Modell handelt.

Die Beziehung zwischen der Persönlichkeit und der erfüllten Rolle untersucht die Arbeit aus jener Voraussetzung ausgehend, dass die Identität aus verschiedenen Elementen nach eigener Reihenfolge sich organisierende kognitive Struktur ist. Die Identitätselemente, das heisst die aus Rollen- Kategorien- und Gruppenidentifizieren gebildeten Formen organisieren sich nach eigener Hierarchie.

In der geforschten Periode der Identitätsstruktur Gábor Gaáls wurden die Positions- und Gruppenidentitätselemente als dominierend. In den Positionen, die zu der gesellschaftlichen Rolle des Kanonisators gehörten, richtete er sich nach den Erwartungen der Kommunistischen Partei, die Identitätselement des Kommunistischen Nomenklaturmitglieder bildete den Grund seiner operativen Identität. Er war der Mitglied der Agitations- und Propagandaabteilung der Partei. (In dem Wortschatz; der für die Gesellschaft geeignet wurde, in dem Verhalten von der Öffentlichkeit unterordnete sich der Literaturpolitiker seiner Propagandastrolche und alle andere Rollen waren ihm fremd. Vielleicht damit kann man auch den Unterschied zwischen den zwei Porträts, in den treuen Anhängern lebten.

In dem Hintergrund der Operationen, die die formale Identität bildete steht ein allgemeines dahingehörendes und selbstbestimmendes Veranlassen. Der dahingehörende Anspruch bedeutet die Annahme der Werte einer Person oder einer Gruppe und die Erwartungen der einflussreichen Person könnten sich in die Persönlichkeit des anpassungsfähigen Menschen einbauen. Beim Entstehen der operativen Identität spielen die einander ergänzenden Vorgänge des gemeinschaftlichen Beeinflusses eine wichtige Rolle. Herbert C. Kelman teilt diese in drei Kategorien ein: Unterwerfen, Gleichwerden und Interiorisation. In der Beziehung zwischen Gábor Gaál und der Kommunistischen Partei hatten drei Stufen Rolle. Der Terror nach dem Machtübernehmen der Kommunisten, die Atmosphäre der Verfolgung konnte das Unterwerfen als Verteidigungsreflex auslösen. Die rituell geübten Selbstkritiken bildeten einen Teil der Unterwerfenszeremonie und das Individuum konnte immer der Partei ge-

genüber – die als der Gründer der kollektiven Weisheit gesehen wurde – in irgendeinem Irrgang verurteilen. Nach der Veröffentlichung des Buches "Wirklichkeit und Literatur" hat sich Gaál zum Beispiel dreimal in der Zeitschrift "Utunk", deren Chefredakteur war, Selbstkritik geübt. Diese zwangsmässige Gäste hätte das Handlungsvorbild für die Leser, die über den Umständen nichts wussten, bedeutenkönnen Gaál konnte folgenderweise vermuten: Die unvermeidliche Folge der revolutionärischen Änderung ist das Terror, man muss ihm sich nicht entgegensetzen, man muss durchleben.

In unserem Fall scheint das Gleichwerden eine stärkere motivation als das Unterwerfen zu sein. In dieser Situation ist der Hauptgedanke des Individuums nicht, dass es dem anderen gefallen soll, dass es ihm gibt, was der andere wünscht (wie beim Unterwerfen), sondern das, dass es die Erwartungen des beeinflussenden Menschen oder der Gruppe, die diese gegen seiner Rollenleistung festgestellt haben, erfülle. Das Gleichwerden mit der kommunistischen Partei auferlegt dem Individuum ein Benehmen nach konkreten Vorschriften – als Last, zugleich gab ihm Kraft das Gefühl, dass er sich als Mitglied der Vorhut der Proletarrevolution, der Vertreter der geschichtlichen Notwendigkeit halten konnte. In den literaturpolitischen Texte von Gaál zeigt sich das Gleichwerden mit der Weltidee in der Verwendung der ersten Person Plural: Also die verkündigte Idee ist nicht mehr eine Privatmeinung, sondern die Offenbarung der kollektiven Weisheit. Die Sehnsucht nach dem Gleichwerden erklärt den Entfernungsmangel in der Durchführung der Parteiweisung (zum Beispiel nahm er als letzter Direktor des Instituts für Wissenschaften in Siebenbürgen an dem Liquidieren dieses selbständigen ungarischen Kulturinstitutes teil).

Durch die Interiorisation akzeptiertes Benehmen passt sich in das fundamentale Wertsystem des Individuums hinein. Die Tatsache, dass Gaál beinahe eine menschliche Tragfähigkeit übersteigende Auftragsmenge auf sich nahm, weist auf hin, dass er das Verzichten auf irgendwelche Funktion, die er als Parteiaufträge bekommen hat, unvorstellbar hielt. Die Tatsache zu verstehen, warum der Intellektuelle die Macht gleichzeitig Opfer und auch Helfershelfer ist – er hilft der Mühle, die auch ihn selbst mahlt, aufbauen und betätigen – verbraucht die Arbeit das vom László Garai ausgearbeitete Modell über die bolschevistischähnliche Gesellschaft und über die Sozialpsychologie.

In dem Fall jener, die ihre Selbstidentität zu den Erwartungen der bolschevistischen kommunistischen Partei gerichtet haben und dieses sich organisierende Struktur aufhaltende System interiorisiert haben, wurde die Selbstmanipulation unerlässliche Bedingung in der Bewahrung der Persönlichen Integrität. Gábor Gaál und seine linkseingestellten Zeitgenossen hatten die Neigung

zum Verbannen der Unmenschlichkeiten aus ihren Bewusstsein als Irrelevant, die die Folgen des Aufbaues der totalen Diktatur waren, sie hielten ihren besonnenen kritischen Sinn nicht. Aber die Selbstmanipulation veröffentlichte sich auch auf der gesellschaftlichen Schicht. Den Mechanismus dieses Selbstverstümmelns, das das literarische System durzieht zeigt das Kapitel mit dem Titel "Die Rolle des Kanonisators und der Selbstmanipulation in der Entstehung des Machtkanons" vor einem analysierenden Essay von Gábor Gaál, der im Jahre 1949 entstanden wurde. Die Schrift mit dem Titel "Die sowjetische Realität, die sowjetische Literatur" erklärt die als Muster empfohlene sozialistische realistische Schöpfungsmethode aus jener Tatsache startend, dass ein Stachanowistischer Leser in dem Helden eines sowjetischen literarischen Werkes sich selbst wiedererkennt. Aus dem Gedankengang kann man darauf schließen, wie die Kritik die Literatur zu einem solchen Manipulationsmittel umänderte, die die von der politischen Macht verlangte Werthierarchie vermittelt und so stellt als Vorbild ein solches Menschenideal, das seinen Interessen entspricht Gaáls Folgerung: "Ohne der Weltanschauung, die von der Partei bewusst gemacht wurde, kann der Sozialismus die Wirklichkeit nicht richtig verstehen und ohne das ist das Treffen zwischen Sibirjakow und Jegorow unmöglich." (Wirklichkeit und Literatur S. 2550). Diese Aussage bedeutet, dass die gezielte Literatur – gegen ihren Realismus und ihren Tatsachenbedarf – nur für diejenigen Leser als Literatur sich melden konnte, die die Opfer der gleichen politischen Manipulation waren, so die Schöpfer als auch ihre Helden. Trotzdem hatte die Pseudoliteratur der Zeit ein breites Publikum, dank des Auswahlmangels, der grossen Auflage und der Lesermasse, die sich plötzlich aus Analphabeten bildete. Die Selbstmanipulation und die Manipulation beeinflussten jeden Faktor des literarischen Systems. Der Kanonisator verlangt das gleiche – um den Preis der Selbstmanipulation – von den Schöpfern und auch von den Lesern.

Die besondere Neuigkeit des den Zweiten Weltkrieg folgenden Jahrzehntes ist, dass in dieser Zeit die schon existierende Literatur den Kanon erneuert – den Machtwillen der Literaturpolitik bildend. Zugleich verengerte sich die Interpretationsgemeinschaft der Kanonbilder, von Fall zu Fall diktiert ein einziger Kanonisator die allein gültige Liste und die Interpretationsstrategie, inzwischen verkündigt die Propaganda, dass zuerst im Laufe der Geschichte auch die Massen in die Sache der Literatur ein Wort mitzusprechen haben. In den kanonbildenden Institutionen kommen die totalitäre Macht bedienenden Menschen in Position, die Zensur nahm ihre Arbeit wieder auf unter dem Vorwand der faschistischen Hetzengefahr, die Nationalisierung der Verlage und der Schulen im Jahre 1948 setzte die Krone des Vorgangs der Entwicklung

der ganzen Kontrolle auf. Seit 1947, nach der Unterschrift des Friedenspaktes in Paris und nach der kommunistischen Machtübernahme, geht die Reinigung unter dem Pseudoname des Liquidierens "der prinzipienlosen ungarischen Einheit" vor. Aus der Logik des Systems folgend wurden die vermeinten und die realen Feinde verstummt und nach 1949 folgte die Einschüchterung der eigenen Anhänger. "Der Schicksal und das Lebenswerk des "Korunk" Redakteurs bezeugt, dass die mit engen Rationalismus durch gedachten und konstruierten gesellschaftlichen und politischen Utopie für denkungsartige und moralische Fallen derjenigen gestellt haben, die über die engen Rationalität der Kultur stehender Werten, sowie die Traditionen und die geistige Beständigkeit und die auf die weltanschaulich Tolranz gegründete Humanität ausser Acht lassen." – schreibt Béla Pomogáts (Kritika 1991/12). Gábor Gaál konnte sich in seiner letzter Schaffensperiode von den ideologischen–parteipolitischen Erwartungen nicht unabhängig machen. Die Texte der Periode verraten, dass er als Kanonisator die unabhängig machender Absichten, die Leser, die selbstgesetzlichen Handlungsmöglichkeiten beschnränken wollte. Die kanonisatorrolle verkörpert eine solche Machtposition, die ihre Autorität nicht daraus gewinnt, was sie als Kanon sanktioniert, sondern durch das Monopol der Redeposition. Auch die Wirksamkeit der Texten ist diesem Monopolium zu verdanken: Sie übermitteln vervielfältigend dasselbe Normensystem durch mehrer Kanäle und immer wiederholend. Der heutige Leser der Texte kann sich von dem Gefühl losmachen, dass er die verschiedene Abfassung desselben Standpunktes wieder und wieder liest. Das Monopol der Redepositionen bringt zugleich die Filtration der Texte, die anderes Normensystem verkünden und die Verringerung der Leser mit. Die Ausserungen der redakteurischen, literaturpolitischen und kritischen Redeposition wollten das Zustandebringen der heutigen literarischen Texte und ihr Aufnehmen regeln. Das Pathos des Stils dient dem Überzeugen. Die an Adys Prosastil erinnernden häufenden Gefüge, an das Expressionismus charakteristischen Frage- und Ausrufesätze sind die sprachlichen Ausdrücke des Glaubens, die die Kraft der Wörter formen. Die häufige Verwendung der dichterischen Fragen betont die Monologcharakter des Diskurses. Die Verwendung der ersten Person Plural vindikiert die Profetenrolle des Sprechers.

Die aus den Gaáls Schriften sich konturierende Anschauung beschäftigt sich nicht mit der Frage, was und wann ist ein Text literarischer Text: Er nimmt als Gegebene, dass die von den Schriftstellern "produzierten" Werke die Literatur bilden. Die Publizistik gehört auch darum zu seinem Forschungskreis, denner schätzt auch in der Belletristik nur den Propagandacharakter. Das literarische Werk wird eben durch seine eigene Struktur von den anderen

sprachlichen Formationen differenziert. Damit beschäftigte sich aber das vom Gaál eingeführte Bewertungssystem, denn er bewertet aus der dialektischen Einheit des Inhaltes und der Form nur den Inhalt.

Die Werturteile sind nie isoliert, sie ruhen sich auf Wertsystem, auch in dem Fall, wenn das am meisten nicht bewusst wird. Das vom Gaál verbrauchte Normensystem stellte die politisch-ideologischen Werte auf die Spitze des Wertsystems, diesem wurden alle andere Werte untergeordnet. Als Kritiker und als Theoretiker fordert von den Werken ein vorher konstruiertes Prinzipiensystem Rechenschaft. Die Erwartung des Engagements ergibt aber eine schematisierte Handlungsführung und Menschendarstellung und er bezeichnet die Abweichung von dem Schema als "Intimismus", "Subjektivität" oder "Nichttypische".

Die Schlüsselbegriffe des wertenden Normensystems werden nach 1947 allgemein, aber man kann auch durch das Beispielmateriale der Arbeit Den Vorgang ihrer Entstehung, schon seit den 30-er Jahren (durch die Schriften des Bandes "Wirklichkeit und Literatur", 1949) folger. Diese begriffe fügen sich in das Magazin des Proletkultes, das in der Sowjetunion in jener Periode sich ausbildete.

Die Literatur ist nicht autonom, sondern sie ist auch als Ideologiewirkender – das Mittel der Erziehung und der Wirklichkeitsformung (Der Beruf des Autors /.../ der Beruf der Enthüllung" 1946).

Die Wirklichkeit ist äusserlich objektiv, erkennbar, gestaltbar. Sie ist nicht anderes, als der Klassenkampf, den die Produktionskräfte und die Produktionsverhältnisse determinieren. ("Der Schlüssel und der Kern der Existenz ist nicht ästhetisch, nicht ethisch und nicht psychologisch, sondern Wirtschaftlich-politisch" 1947).

Das Verhältnis der Literatur und der Wirklichkeit ist dialektisch, sie wirken gegenseitig aufeinander. Obwohl die Literatur der Spiegel der Wirklichkeit ist, schreibt sie doch ihr wirklichkeitformende Rolle zu. ("Sie soll es nicht widerspiegeln, sondern sie verändern". 1948.)

Der Schöpfer ist klassendefiniert ("Vörösmarty musste sich auch mit seinen Klassenschranken kämpfen." 1950.) Er hat Aufgaben: Die Erziehung der Gesellschaft, Gemeinstdienst, die Veränderung der Wirklichkeit.

Das Werk ist der Spiegel der Wirklichkeit aber auch das Mittel der Wirklichkeitsformung. ("Jedes Kunstwerk ist das Produkt der gesellschaftlichen Kämpfe und seine Rolle ist in den gesellschaftlichen Kämpfen." 1949.)

Die Kritik, als auch die Literatur, ist Waffe und Weg, sie ist das Mittel der Erziehung. ("Die Kritik ist politisch-öffentliches, nachdem jedes Kunstwerk auf jedwelcher Front des gesellschaftlichen Kampfes aufflackert." 1946.)

Der sozialistische Realismus ist die einzige richtige, von den Verhältnisse der Gegenwart fordernde Form der ^AWiderspiegelung der Wirklichkeit, diese Form kombiniert die "realistische" Spiegelung – den ideologischen Erwartungen richtend – mit dem idealisierenden Pathos. Das ist die Spitze eines Entwicklungsvorganges. ("Unsere Literatur ist seit ihrem ersten Schritt bis heute die Geschichte des Kampfes, der Stürze und der Entwicklung indem sozialistischen Realismus". 1947.)

Der Inhalt steht im Zentrum des Interesses der Kritik, er muss den für die Entwicklung führenden Kampf äussern. Untergeordnete Erwartungen; Engagement, öffentliches Leben, Rechen, Gerechtigkeit, Typ.

Die Form – von dem Inhalt getrennt – erweist sich als sekundär im Vergleich zu der direkten, propagandistischen Aussage. Sie soll einfach, pseudo-theoretisch sein. ("Die Formproblemen", "schönes Opium" für die Verurteilten. 1947.)

Die Allgemeinverständlichkeit ist eine aus dem Stildemokratismus entspringende Anforderung. ("Der Richtige spricht immer konkret und offen." 1929.)

Das Engagement ist inhaltliche Forderung. Am Anfang bedeutet es ein allgemeines Entwicklungsprinzip und die Übernahme der allgemeinen Humanität, seit 1947 übernimmt die Voreingenommenheit seine Stelle. ("Der neue Mensch formt sich in der neuen Lebensform, zwischen den neuen gesellschaftlichen Zusammenhängen, in dem neuen Verhalten zu der Arbeit aber überall mit der Erziehung der Partei." 1951.)

Der Typ: Die Vertreter der positiven und der negativen Seite müssen obligatorisch eine Rolle haben. Der Held, der das neue Leben, den Sieg des Sozialismus darstellt, muss immer siegen. Das Schema dient die Verbreitung des maicheisten Weltbildes. Auf seinem Altar wird auch der Realismus geopfert. ("Es könnte der Tatsache entsprechen aber es entspricht dem Typisieren des Realismus nicht." 1949.)

Das öffentliche Leben ist wieder die gegenüber dem Inhalt stehende, tatsächlich moralische Erwartung. ("Petöfi wurde in seinen Privatsachen mit den öffentlichen Sachen gleich." 1946.)

Die Operationen der Kanonbildung formen nicht nur die Texte der Gegenwart, sondern sie wenden sich mindestens mit solcher Intensität zu der bezeichneten Vergangenheit. Mit der Liste, die schon als fertige klassische Werke enthält, mit dem Bestimmen ihrer Muster- und Massenrollen, geschieht auch zwischen den Texten der Gegenwart das Ordnungsmachen.

Aus den eine kanonisatorische Rolle habenden Texten werden diejenige richtig, die die Umwertung zielen. Diese Texte wurden von der Position des

Lehrstuhlleiters der Literaturgeschichte, des Lehrbuchverfassers beglaubigt. Die klassenhinsichtliche Expropriation der fortschrittlich qualifizierten Tradition begann schon in dem ersten Jahrgang der literarischen Zeitung "Utunk" und sie setzte sich in das Kampagne "Lesen wir die ungarische Literatur von neuem!"(Arany, Petőfi, Ady, Vörösmarty, Móricz) fort.

Den forcierte Wertwechsel führt am Ende der 40-er Jahren zur wertverwirrung so in dem Leben der Gesellschaft als auch in dem Leben der Literatur. Die Haltung und das Schicksal der Mitwirkenden verstärkte die Wertverirrung in dem Ausbau der Macht. Die vom Gabor Gaál ausgebaute Rolle entspringt aus der Logik des Systems, sie wurde von den Mechanismen dieses Systems produziert. Aber die Annahme der Rolle und die Art ihrer Erfüllung ist schon die persönliche Verantwortung des Individuums. Die Bilanz des Gábor Gaáls Gesamtwerkes erweist sich mit der Beachtung seiner erfüllten Rolle als weniger positiv, wie es die gültige Lehrbücher, Handbücher und die von Sándor Tóth veröffentlichte monographie vorstellten.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
2. Sors és jelkép.....	7
3. Szerep és személyiség	19
3.1. A szerep a rendszerben.....	20
3.2. A szerep a személyiség felől	24
3.3. A bolsevik típusú társadalmi és szociálpszichológiai struktúra	31
4. Irodalmi kánonok színeváltozása	37
5. A kanonizátor és az önmanipuláció szerepe a hatalmi kánon kialakulásában.....	55
6. Kanonizátori beszédpozíciók	61
6.1. A főszerkesztői-irodalompolitikus beszédpozíció	61
6.2. A irodalomkritikus-elméletírói beszédpozíció	79
6.3. Az irodalomtörténeti beszédpozíció.....	88
7. Valóság és irodalom	99
8. Konklúziók	133
Könyvészet	139
Summary	147
Zusammenfassung	155

